

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

SZERKESZTI CHOLNOKY JENŐ

A PANDZSÁB

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

BAKTAY ERVIN dr.

A PANDZSÁB

AZ ÖT FOLYÓ ORSZÁGA

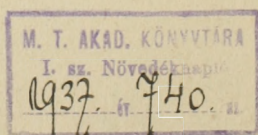
76 KÉPPEL ÉS 1 TÉRKÉPPEL

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

102221

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

I. Az Öt Folyó országa.

A nyugat — vagyis a görögség, az ókori Európának ez a vezető kultúrnépe — egészen Nagy Sándor keleti hódítóútjáig csak igen keveset tudott Indiáról. Amit Herodotosz és mások Indiáról feljegyeztek, többnyire másod-, harmadkézből nyert értesülés volt és a perzsák útján jutott el nyugatra. A perzsák azonban jól ismerték Indiának északnyugati részét, hiszen birodalmuk, legnagyobb kiterjedésében, egészen az Indus folyamig nyúlt és perzsa népcsoportok, a zarathusztai vallással együtt, az Induson túlra is beszívárogtak. Perzsa emlékek tanúskodnak erről az északi Pandzsábben is, pl. a taxilai ásatásokkal napvilágra került romvárosban. Az ókori nyugat, amikor «Indiáról» beszélt, voltaképpen csak az Indus folyó környékét és az ettől keletre elterülő síkságot, vagyis a mai Pandzsábot értette e név alatt. *India*: az *Indus* folyam vidéke. Még Nagy Sándornak is csekély fogalma volt arról, hogy amikor — véleménye szerint — «meghódította Indiát», tulajdonképpen csak India egy igen kicsiny részét látta s ennek az aránylag kis területnek is csupán töredékét vetette uralma alá. Számára is mindössze az Indus folyamon *túl* fekvő ország jelentette Indiát és csak utódának, Szeleukosz Nikátornak követe, Megaszthenész adott hírt elsőül India távolabbi tájairól. Megaszthenésznek töredékekben fennmaradt munkája az első, nyugati embertől eredő leírás Indiáról, illetve Indiának északi részéről.

Az északnyugati terület, amelyről ebben a könyvben beszélünk, később kapta perzsa «Pandzsáb» nevét. Ez a szó «öt vizet», «öt folyót» jelent. Eredetileg az indusok maguk

szanszkrit szóval *Pancsanádán*nak nevezték, s a szó jelentése szintén az «öt folyó»-ra utal. A Pandzsáb név csak kb. Kr. u. a XI. századtól kezdve vált általánossá Indiában, a muzulmán hódítás eredményeképpen, mert az Indiában egymást követő muzulmán hódítódinasztiák általában a perzsát használták az udvar, közigazgatás és érintkezés nyelve gyanánt. A perzsa akkoriban és még évszázadokkal később is az ázsiai Izlám egész területén a művelt érintkező nyelv szerepét játszotta, körülbelül úgy, mint ahogy a XVIII.—XIX. században a francia volt az európai előkelőség érintkezési nyelve.

Helyesebb, ha «Pandzsáb» helyett «A Pandzsáb»-ot írunk és mondunk, hiszen a szó értelme «Az Öt Folyó (földje)» és angolul is mindig «The Punjab» szerepel. Az angolos írásmód különben más európai országokban — s nem csekély mértékben nálunk is — sok helytelenségre, félreértésre vezetett. Még tudományos munkákban, lexikonokban, tankönyvekben is igen gyakran «Pendzsab» vagy «Pöndzsab» formában kerül a szemünk elé, holott ez az angol írásmódnak egészen hibás és tájékozatlan kiejtése csupán. *Pandzsáb* — ez a helyes kiejtés és írásmód.*

A Pandzsáb, mint Indiának a nyugathoz legközelebb eső része, amelyet a nyugati népek legrégebben megismertek, különösen érdekelhet bennünket. Ezen a területen érintkezett először India és a nyugat, itt találkoztak a nyugat felől jövő szellemi áramlatok India szellemiségével, itt csaptak össze először a nyugat és a kelet fegyverei is. A Pandzsáb ősidők óta a különböző hódító népek, fajok és népcsoportok nagy találkozóhelye volt. Minden nép, amely India síkságai felé igyekezett, elsősorban a Pandzsábot árasztotta el. Ennek érthető oka volt: Indiát mindenfelől jó természetes határok védik, a félszigeti Indiát a tenger, a kontinentális Indiát pedig északon és északkeleten a magas Himálaja óriási hegláncolata. A szárazföld felől egyedül északnyugaton lehet járható utakat találni Indiába.

* Újabban az angolok is egyszerűsített írásmódot vezettek be az indiai helynevekkel kapcsolatban: az 1931-es Census pl. *Panjab*-ot ír a régebbi *Punjab* helyett.

Az Iráni peremhegységnek északon a Hindukushoz csatlakozó láncán két ilyen útvonal is átvezet: a Kábul folyó völgye, s ettől délre a Khaibár szoros. Délebbre, a belucsisztáni területen át is meg lehet közelíteni Indiát, de ez a részben sivatagos vidék kevésbé alkalmas nagy népcsoportok, hatalmas hadseregek átvonulására. Ezért kezdetől fogva a mai Afgánisztánon s az említett két hegyszoroson keresztül vezetett minden újabb néphullám és hódítóinvázió útja India felé.

Az északnyugati — afgánisztáni — határhegységnek India felé lenyúló oldalát és a hegységtől az Indus folyamig elterülő földsávot régen nem is tekintették a voltaképpeni Indiához tartozónak. Ma is egészen más jellegű ez a terület: lakói túlnyomórészt az afgánokkal rokon *pathánok*, s ezek a perzsával rokon *pustu* (vagy *pastu*) nyelvet beszélik. A harcias pathán törzsek ősei már Nagy Sándor idejében is ezen a tájon laktak s a görögök említette «apyriták» és «sattagák» könnyen azonosíthatók a ma is élő *afridi* és *sattak* pathán törzsekkel. Az indo-árja civilizáció fénykorában ugyan a mai Afgánisztán is ebbe a kultúrkörbe és indo-árja fennhatóság alá tartozott, de azért a tulajdonképpeni India mégis mindenkor csak az Indus folyamtól keletre eső tájjal kezdődött.

A Pandzsáb területe alatt azt a földet értjük, amelyet északon és nyugaton az Indus folyam, délen Szindh és Rádzsputána, délkeleten az Egyesített Tartományok, északkeleten pedig a Himálaja első láncolata határolnak. (L. a térképet a kötet végén.) Természetes határai főleg csak északon, nyugaton és keleten vannak, a déli és délkeleti elhatárolás csak részben nevezhető természetesnek. Eredetileg csak azt az Industól keletre fekvő tájat nevezték Pandzsábnak, amely az Indusba ömlő öt folyó körül és köztük terül el.

Az «öt folyó» tekintetében is gyakori a félreértés. Nem egy földrajzi munkában is azzal a meghatározással találkozunk, hogy az Indus is egyike az ország nevét adó öt folyónak. Ez tévedés. Az Indus a Pandzsáb határfolyója, de a terület más öt folyótól nyerte nevét. Ezek — északról

délnek haladva — a *Dzsélam** (Jehlum), a *Csenáb* (Chenab), a *Rávi* (Ravi), a *Szatledzs* (Sutlej) és a *Biász* (Bias). A felsorolt öt folyó mindegyike a Himálajában ered, — a Szatledzs Indián kívül, Tibetben — és Bahavalpurtól nyugatra egyesítve vizeiket, a ma is *Pancsanádinak* («Öt folyó») nevezett alsó Dzsélamágban ömlenek az Indusba. Két-két folyó között *doábnak* («kétvíz») nevezik a Pandzsábben, de ha nincs megjelölve, melyik két folyó közti területről van szó, akkor könnyen megtéveszthet bennünket ez a kifejezés, mert Indiában általában a Gangesz és a Dzsamná folyamok között szokták Doábnak nevezni.

Majd a Pandzsáb történetének vázlatos ismertetésekor látni fogjuk, hányféle népfaj keveredett a Pandzsábben az évezredek folyamán. Kevés olyan ország van a világon, ahol annyi faj vére vegyült volna össze vagy maradt volna fenn különváltan is a többi mellett, mint a Pandzsábben. Már maga ez a tény is rendkívül érdekessé és színessé teszi az Öt Folyó országát. A legkülönbözőbb embertípusokkal találkozhatunk itt, a világosbőrű, árja jellegű féleségektől egészen a szinte négerbarna típusokig. Indo-árja, görög, perzsa, keleti török és mongol, sémita arab és afghán, dravida faji jellegek villannak elénk a pandzsábi nép tömegéből. Az egyes faji csoportokat éppoly nehéz elválasztani egymástól a Pandzsábben, mint India más területein, mert ritkán találunk éles határvonalat köztük. S ez a különös, kevert eredetű népesség egész sereg különböző nyelvet beszél. A Pandzsábnak — és Indiának általában — nincsen tehát olyan egységes karaktere, mint a legtöbb európai országnak. Nem beszélhetünk pandzsábi embertípusról és pandzsábi nyelvről olyan értelemben, mint ahogy német, angol vagy francia típusról és nyelvről szólhatunk. És ha még az egységesebb jellegű európai népeknél is nagy eltéréseket találunk a különböző vidékek embertípusai és tájszólásai közt, akkor a Pandzsábben már egyáltalán nem bukkanunk olyan közös, egységes vonásra, amely az egész népességet jellemezhetné. De

* Az indiai neveket és szavakat mindig a helyes kiejtésnek megfelelő magyar írásmóddal közöljük, s az első említéskor zárjelben adjuk az angolos formát is.

1. Öntözőcsatorna a Pandzsábban.

2. Pandzsábi vasuti állomás.

3. Délpandzsábi legelő.
Legelő szarvasmarhák és bivalyok a Pandzsábben.

4. Előkelő lahori hindu, aki még ragaszkodik a régi szokásokhoz.

5. Városi muzulmán, fél indus-, fél európai ruhában.

6. Pandzsábi közsorsú hinduk.

éppen ez a sokféleség, ez a tarkaság teszi a Pandzsábot olyan sajátságossá és vonzóvá. India sokszínű, ezerarcú világában is külön helyet érdemel a Pandzsáb, mert talán még változatosabb, még tarkább, mint India bármely más vidéke.

A Pandzsáb területe 254,000 négyzetkilométer (99,200 négyzetmérföld),* lakosainak száma 23.581,000. A lakosság 199 város és 34,630 falu közt oszlik meg olyan arányban, hogy közülük 3.067,460 lakik városokban, 20.513,400 falun és tanyákon, mert a lakosság túlnyomórésze földművelő és állattenyésztő, mint mindenütt egész Indiában. A vallási megoszlás a Pandzsábban így alakul: 13.332,000 muzulmán, 6.329,000 hindu, 3.064,000 szikh, 418,000 keresztény, 35,000 dzsaina, 5700 buddhista, 546 párszi (zoroaszteri); a még fennmaradó, kb. 400,000 lakos megoszlik kisebb helyi vallások, primitív kultuszok közt. Nem akarjuk a száraznak látszó statisztikai adatok felsorolását folytatni, ezek a számok is inkább arra valók, hogy a népesség sokrétűségét jellemezzék. Még komplikáltabb táblázatot lehetne összeállítani a Pandzsáb lakosságának anyanyelvek szerinti megoszlásáról, de elég lesz, ha megjegyezzük, hogy egész sereg jelentéktelenebb, határszéli nyelven kívül a lakosság többsége, kb. kétharmada az úgynevezett *pandzsábi* nyelvet beszéli anyanyelveként, a többi pedig főképpen a *nyugati hindi* nyelvet. Mindkettő indo-árja eredetű nyelv, de a pandzsábiban sok a perzsa és arab szóelem. Nagy könnyebbség azonban, hogy — mint India északi, nagyobbik felében mindenütt — a Pandzsábban is mindenki érti és beszéli anyanyelvén kívül az *urdu-hindusztáni*, ezt a sajátságos keveréknyelvet, amely egykor a nagymogul császárok haditáboraiiban alakult ki és nyelvtanában azonos az indo-árja eredetű hindi nyelvvel, míg szókincsének tetemes része perzsa, arab, kisebb mértékben keleti török, sőt újabban angol is. Ez az indiai «lingua franca» lehetővé teszi, hogy mindenki megértse egymást és hogy az idegen minden indussal megértethesse magát a főntebb jelzett területen,

* Az adatok (kikerekítve) a britindiai kormányzatnak 1931-évi, 1932–35-ben megjelent «Census»-ából valók.

ha megtanulja az aránylag elég könnyű urdu-hindusztáni nyelvet.

Amilyen tarka a Pandzsáb népessége, olyan sokszerű és változatos a földje is. Ahol a Himálaja határolja, hatalmas erdőségek, majd zord, magas hegyvidékek váltakoznak; a lapályos területen gyér fűvel benőtt puszták után a folyók környékén kitűnően öntözött, évente két aratással fizető termőföldek következnek, kisebb-nagyobb dzsangelokkal, bozotos, mindenféle vadban gazdag erdőkkel váltokozva, míg délen a rádzsputánai Thár sivatag homokja messze belenyúlik a Pandzsáb földjére. Nagy, mozgalmas forgalmú városok után csendes kis falvakat kereshetünk fel, ahol az élet ma is pontosan olyan, mint talán két-három ezer esztendővel ezelőtt.

A Pandzsáb területének túlnyomórésze a pandzsábi britindiai kormányzósághoz tartozik, de elszórtan — főleg délkeleten — tekintélyes területeket foglal el néhány bennszülött-állam is. A közvetlenül britindiai fennhatóság alá rendelt terület élén angol kormányzó áll, minisztertanács támogatásával, s a miniszterek közt rendszerint több az indus, mint az angol. A közigazgatási szolgálatban is nagy rész jut a bennszülötteknek, a kerületi megbízottak (commissioners) és helyettes megbízottak (deputy commissioners) közt szép számmal akadnak indusok, akik honi és angolországi főiskolák elvégzése után a «Civil Service» szolgálatába léptek. Az úgynevezett bennszülött államok (Native States) nem tartoznak közvetlenül a pandzsábi kormányzóság fennhatósága alá. Az ilyen államok uralkodói — a legtöbbje «maharádzsa» címet visel — csak hűbéri jellegű viszonyban állanak a Britindiai Császársággal és egyedüli fölöttesük az indiai alkirály, aki India császáranak, vagyis az angol királynak személyét képviseli. Az államok belügyi tekintetben meglehetősen függetlenek, bár természetesen állandó ellenőrzés alatt állanak a maharádzsák mellé beosztott brit rezidensek révén.

A Pandzsáb földrajzi és meteorológiai viszonyai, kifejezetten kontinentális jellege, belső területének úgy a tengertől, mint a magas hegyvidéktől való kb. egyenlő

távolsága magyarázzák meg, hogy az éghajlat sehol sem olyan szélsőséges Indiában, mint éppen a Pandzsábben, különösen az ország délkeleti vidékén. Egész Indiában itt uralkodik a legnagyobb forróság a meleg évszak idején, s ugyanitt száll le a hőmérséklet a legmélyebbre a rövid tél alatt, amikor bizony az éjszakák sokszor kegyetlenül hidegek. A pandzsábi nép éppen ezért megszokta az időjárás végleteit és szinte érzéketlenül a hőséggel és hideggel szemben, békés közönnyel viseli el az agyforraló hőséget és a csontigtható fagyot egyaránt. Edzett, erőteljes fizikumú nép ez és soraikból kerül ki a legjobb britindiai ezredek, valamint a pandzsábi indus államok hadseregeinek legénysége. Katonai rátermettség dolgában nemcsak a Pandzsáb népei közt, hanem egész Indiában első helyen állanak a pandzsábi szikhek. A pandzsábiak általában ügyes, értelmes, használható emberek és jóllehet nagy különbség van az egyes népcsoportok és kasztok közt, sok tekintetben mégis talpraesettebbek, kevésbé tunyák, mozgékonyabbak és elevenebbek, mint például a Gangesz lapály vagy Középipindia lakói. Azt, hogy a Pandzsáb állt ellen legtovább a brit hódításnak Indiában, nemcsak földrajzi fekvése okolja meg, hanem szülötteinek férfiasabb, keményebb jelleme is.

II. A Pandzsáb a multban.

Említettük már fõntebb, hogy Nyugat- és Középipázsia felõl egyedül a mai Afghánisztánon és az északnyugati hegyláncn át vezet aránylag könnyen járható út Indiába. Egészen az új és legújabb kor európai hódítóinak megjelenéséig, akik a tenger felõl közelítették meg Indiát, minden India felé törekvõ nomád néphullám vagy hódító sereg a Kábul folyó völgyén és a Khaibár szoroson keresztül tört Indiába. Az északnyugati hegyláncnhoz közel hömpölygõ Induson átkelve minden behatóló nép elõször a Pandzsábot árasztotta el.

India multját nagyon nehéz történelmi szabátossággal kutatni, mert a régi indusok, noha más szellemi terüle-

teken értékes műveket alkottak, a történetírást tökéletesen elhanyagolták. Nincsenek régi történeti munkák, még figyelembevehető krónikák is alig akadnak az ókori India irodalmában, jöllehet a nagy eposzok, pl. a szanszkrit *Mahábhárata*, a mithikus hagyományoknak, ősi regéknek kimeríthetetlen gazdagságát őrizték meg. E hagyományokból nagyjában rekonstruálni lehet az indiai árja jellegű kultúra és civilizáció képét, de évszámok dolgában a történeti kutatás ugyancsak nagy zavarban van. Az első félig-meddig megbízható évszám adatok a buddhizmus korában tűnnek föl, tehát Kr. e. a VI. századtól kezdve, de ezek is idegeneknek köszönhetők, azoknak a tanult kínai zarándokoknak, akik hívő buzgóságukban felkeresték a Buddha életének színhelyeit Indiában. A Pandzsábra vonatkozólag korábban is találunk történelmi adatokat, még pedig a perzsák révén, már Kr. e. a VII. században is. Megbízható évszámok köszönhetők aztán Nagy Sándor görög krónikásainak, akik Kr. e. a IV. században elkísérték a nagy macedon hódítót indiai hadjáratára. Talán már a görög hatásnak tulajdonítható, hogy a nagysándori invázió után keletkezett észak-indiai Maurja-dinasztia uralkodói krónikákat is íratnak, úgyhogy az egyes fejedelmek uralkodási idejének segítségével e korszakra már meglehetősen pontos évszámokat sikerült megállapítani. De folyamatos és egészen pontos történeti adatok Indiára nézve csak a Kr. u. X. századtól kezdve állnak rendelkezésre, a muzulmán hódítások óta, mert a muzulmánok közt az arab-perzsa tudományosság szellemében nevelkedett, lelkiismeretes történetírók is voltak.

Az Öt Folyó földjén alakult ki az indo-árja civilizáció is. Az indo-árják, a szintén az árja ősnépből eredő, de nyugatra szakadt árja népekkel, görögökkel, latinokkal, germánokkal, keltákkal és szlávokkal rokon keleti árja-ág egyik része — maguk is nyilván a Kábul folyó völgyén és a Khaibár szoroson át érték el Indiát a történelem előtti időkben. Az árja vándorlás idejét sem lehet megállapítani, de valószínű, hogy az indo-árják már legalább három-négy évezreddel Kr. előtt a mai Pandzsáb területén laktak. Ez az északi származású, eredetileg még fehérbőrű és talán

szőkehajú nomád nép sajátos kultúra és civilizáció magvait hozta magával Indiába. Primitív ősvallásuk, amely náluk is a természeti erők megszemélyesítésében és imádatában állott, India földjén mihamar magasrendű fejlődésnek indult. Valószínűleg még a Pandzsábben alakultak ki az indo-árják ősi szentkönyvei, a *Védák* is, bár szövegeik legalább egy évezreden át csak szóbelileg szálltak atyáról fiúra, a szintén ezidőtájt kialakuló papi (bráhma) nemzetségekben, mielőtt leírták volna. Az indo-árják nyelvéből jött létre lassú fejlődéssel a *szanszkrit* nyelv; legrégebb ismert formája az archaikus vagy *védai* szanszkrit. De amint az indo-árják mindjobban előnyomultak India északi felében és megszállták a mai Rádzsputánát és a Gangesz lapályt is, közös nyelvük törzséből előbb tájszólások, majd egymástól többé-kevésbé eltérő népnelvek ágaztak ki, amelyek azonban mai napig is magukon viselik az árja — nyelvészeti szakkifejezéssel: indogermán — eredet jellegét. A szanszkrit nyelv hovatovább csak a papok és az irodalmi műveltségű előkelők nyelvévé lett.

A Pandzsábben megtelepedett északi bevándorlók eleinte még csak egyszerűen «árják»-nak nevezték magukat, ez a szó nyelvükön «tisztavérűt, nemesfajút» jelentett. Egyes törzseik aztán elfoglalt területeik nevére vagy legendás őseikről nevezték el magukat. Így jöttek létre a különböző indo-árja eredetű népcsoportok és törzsek Indiában. India egészét — már amennyit elfoglaltak belőle — *Árjávartán*-nak, «az Árják országá»-nak nevezték.

De amikor az indo-árják behatoltak India, illetve a Pandzsáb földjére, ott már fejlett civilizációt találtak. Legalább a déli Pandzsábben és az ezzel határos Szindhben kétségtelenül otthonos volt akkor az úgynevezett *dravida* civilizáció. A dravidák sötétbőrű nép voltak. A történelmi kutatásnak maig sem sikerült megállapítania, vajjon India őslakóit lássuk-e bennük, vagy pedig ők is más, északi vagy északnyugati vidékekről vándoroltak-e be Indiába, évszázadokkal az indo-árják előtt. Annyi bizonyos, hogy éppen a legújabb régészeti kutatások — a *mohéndzsódároi* ásatások kapcsán — bebizonyították egy fejlett dravida civilizáció

jelenlétét Szindhben és a déli Pandzsábban, abban az időben, amikor az indo-árja civilizáció még kezdetleges fokon állt. Kétségtelen, hogy az indo-árják később érintkezésbe jutva a dravidákkal, sok kultúrhatást kaptak tőlük. Ősvallásuk is módosulásokon ment át e hatás alatt, hanem utóbb mégis az indo-árja szellem vált uralkodóvá, sőt a védai eredetű, de a bráhman-papok rendszerezésében és dravida hatások alatt erősen átalakult vallást a közben mindinkább dél felé viasszaszorított dravidák is átvették. Ezt az új, túlnyomórészben még mindig indo-árja jellegű vallásrendszert, amely kifejezetten *indiai* vallássá vált, találób mőszó híján «hinduizmus»-nak nevezzük. Újkeletű tudományos kifejezés ez, sokan ma is még a «bráhmanizmus» mőszót használják, aminek jelentése az, hogy a kérdéses vallásrendszert a bráhman-papok fejlesztették ki s az ő szellemi vezetésük alatt áll. De éppen ezért nem alkalmazható ez a kifejezés az egész vallásrendszerre, mely a fentemlített forrásokból, a védai árjavallásból és dravida hitelemekből formálódott ki. Ebben az általában «hindu»-nak nevezett vallásrendszerben akárhány szekta vagy csoport van, amely nem ismeri el sem a Védák egyedülálló tekintélyét, sem a bráhman papi kaszt föltétlen szellemi elsőbbségét, de azért mégis a hindu vallásrendszerhez tartozik. A «hinduizmus» mőszó tehát találób és megfelelőbb ennek a jellegzetesen indiai vallásrendszernek a megjelölésére.

Az indo-árják részben ugyan összevegyültek a dravidák magasabb osztályaival, de egyébként mereven elzárkóztak az Indiában talált másfajta, sötétebb bőré népektől. «Árja» nevükkel is azt hangsúlyozták, hogy ők tisztafajú, előkelőbb származású emberek. A meghódított primitív őslakókat alacsonyabb néposztályba szorították és munkára használták fel. Ezekből lett a régi indiai társadalmi rendszer negyedik, alantas osztálya, a *súdra*-csoport. Az indo-árják (utóbb velük együtt a védai eredetű vallást elfogadó magasműveltségű dravida-csoportok) magukat a három magasabb, úgynevezett «kétzerszületett» osztályba sorolták. Ez az egész szervezés a bráhmanok papi osztályának műve volt. Az első, legmagasabb osztályt maguk a *bráhmanok* alkották,

aztán következtek a *ksatriják*, vagyis harcosok, nemesek, végül a *vaisják*, azaz kereskedők és magasabbrendű iparúzők. Az ebbe a rendszerbe tartozókat közös néven később *hinduknak* nevezték el, de ez az elnevezés valószínűleg nem indiai eredetű, hanem talán a perzsáktól származik, ugyanúgy, mint ahogy ők nevezték el az Induson túl fekvő területet Indiának s e föld lakóit indusoknak is. A muzulmán hódítás koráig, tehát Kr. u. a XI. századig az indo-árja vagy dravida eredetű indiai népcsoportok általában nem nevezték még magukat hinduknak, s ez a nyilván idegen eredetű elnevezés a muzulmán hódítástól kezdve főleg arra szolgált, hogy az ősi vallást követő indusokat megkülönböztethessék az Izlám, majd még később a Kereszténység indiai bennszülött követőitől. De azért a «hindu» név már az Izlám megjelenése előtt ismeretes volt Indiában s a védai eredetű valláshoz ragaszkodók különböztették meg magukat általa a buddhizmus követőitől.

Mindebből kitűnik, hogy az a gyakori felfogás, amely a nyugaton «hinduk» alatt egyszerűen és nagy általánosságban az indiai bennszülött népességet érti, teljesen téves. Hinduknak csak az indiai lakosság egy részét, igaz, hogy nagy többségét nevezhetjük, azokat, akik a védai és dravida hitelemekből és részben a bráhman bölcséleti tanokból kialakult vallásrendszerhez tartoznak. Az indiai bennszülött muzulmán, szikh, dzsaina, buddhista, keresztény stb., tehát semmiképpen sem nevezhető hindunak. India bennszülött népét általánosságban *indusoknak* kell mondanunk, az indusok közt aztán vannak *hinduk*, *muzulmánok*, *szikhek* stb.

Az indo-árja civilizációnak és kultúrának már említett legrégebb emlékei, a Védák, szövegüknek nem egy helyén olyan környezetre utalnak, amelyet északnyugati Indiával és a kasmiri hegyvidékkel lehet azonosítani. A Védák keletkezésének korában az indo-árják tehát részben a magas himálajai hegyvidéken, de főleg a Pandzsáb területén laktak. A Himálaja eltörölhetetlen benyomást tett az indo-árják képzeletére. Az árja népek a nyugaton is rendszeresen a magas hegyeket tartották isteneik otthonának, a görögök istenei

az Olymposz csúcsán laktak, a germánok Walhallája is magasan, a felhők fölé nyúló sziklás csúcsokon emelkedett. Az indiai árják még több joggal tekinthették isteneik otthonául a Himálaja magas csúcsait, hiszen ezek valóban lenyűgöző fenséggel emelkednek az emberek számára hozzáférhető régiók fölé. Ott, az elérhetetlen, zord magasságok közt dübörgött tova *Rudra*, a rettentő viharisten, a mennydörgés villámokat szóró ura. A világ fölé boruló égbolt jelképezte *Djauszt*, a mennyek istenét, akit árja szóval Mennyyatának, *Djausz-pitarnak* is neveztek. A szintén árja görög és latin nyelven valószínűleg a Zeus és Jupiter szavak őrzik a közös, ősi árja hit emlékeit. De az Indiába jutott árják vallási felfogása, egész világképe fokozatosan átalakult az új környezet hatására. Dravida vallási jelképek és mithoszok is hozzájárulhattak az új világkép kialakulásához. Az első Védában, a *Rigvéda* himnuszaiban egész sereg istenség szerepel (Indra, Varuna, Váju, Kuvéra stb.) és ezek részben még nagyon hasonlóak a görög vagy germán hitrege megfelelő természeti istenségeihez, de új, egészen más, kifejezetten indiai istenalakok is megjelennek már. Rudra lassanként átalakul *Sívává*, a pusztító, ítélő istenné, aki azonban továbbra is a Himálaja legmagasabb régióiban lakozik. Egy későbbi himnuszban egészen új gondolat villan fel, olyan hatalmas eszme, aminőig a görög vagy a germán hitrege sohasem jutott el: az ismeretlen, névtelen Isten gondolata ez, akinek az ereje minden más megnyilatkozási forma mögött is ott rejlik. Az indo-árják eleinte azzal fejezték ki ennek a minden más istenerőt magábazáró Istenségnek egyetemes, felfoghatatlan és meghatározhatatlan mivoltát, hogy nyelvükön csupán «Tat»-nak nevezték: «Az, Amaz»...

Az indo-árják már a Pandzsábben is régebben megtelepedett, többnyire félvad, primitív, sötétbőrű törzseket találtak. A fehér északi nép érthető fajvédelmi szándéka nyilvánult meg abban, hogy az árja származásúakat szigorúan eltiltotta a másfajúakkal való keveredéstől. Ennek az elvnek isteni eredet tekintélyét adták utóbb az indo-árják papjai, a bráhmanok. A bráhmanok osztálya mihamar

teljesen kezébe vette az indo-árják szellemi vezetését, de a fejedelmi irányítást a világi dolgokban meghagyta a második osztályból, a harcos nemesek közül való királyoknak, akiket csak mint szellemi támogatók, tanácsadók igyekeztek befolyásolni. A társadalmi osztályokra való tagolódás, amely később annyira jellemzővé vált a hinduságra, eleinte csak a már szintén említett három árja-csoportot és a nem-árja, alávetett osztályt ismerte. Ezeket az osztályokat «*varnák*»-nak nevezték, s a varna szó «szín»-t jelent. Ebből arra lehet következtetni, hogy az indo-árják minden tiltó szabály ellenére is kisebb-nagyobb mértékben elkeveredtek, részben a civilizáció fejlett fokán álló dravidákkal, részben a megvetett többi őslakóval, s a keveredés foka az utódok testszínét is megváltoztatta. A bráhmanok ügyeltek legjobban a maguk csoportjának faji tisztaságára, már kevésbbé őrizték meg ezt a ksatriják és még csekélyebb mértékben a kereskedők, anyagi célokért munkálkodók osztálya, a vaisják. Amikor aztán hosszú évszázadok alatt az indo-árja eredetű, de dravida elemekkel bővült vallási világszemlélet, — a hinduizmus első formája — fokozatosan a Közép- és Délindia-ba szorult dravida népeket is meghódította, *dravida* bráhman, ksatrija, vaisja stb. osztályok is keletkeztek. Mindamellett északon, s így a Pandzsábben elsősorban, sokáig megmaradt az indo-árják fajilag meglehetősen tiszta jellege és ezen a vidéken — pl. Kasmirban — manapság is igen gyakori a világos testszínű, árja típusú hindu, főleg a bráhmanok közt. Hanem az eredeti négy társadalmi osztály már az ősidőkben is mihamar számtalan alosztályt, csoportot sarjasztott ki magából. Így jöttek létre a (nyugaton portugál eredetű szóval *kasztok*nak nevezett) *dzsátik*, azaz «születési» csoportok, amelyek magukra is érvényesnek tekintették a régebben csak a három árja-varnára vonatkozó szabályt, azt, hogy tagjaik csak a maguk csoportján belül házasodhatnak és nem étkeznek együtt más kasztok tagjaival. A kasztrendszer elburjánzása és elfajulása ennek a tendenciának tudható be s a folyamatot nagyban elősegítette később a muzulmán uralom, mert a hinduság a tűzzel-vassal térítő Izlám ellen biztos védelmet

talált a máshitűekkel, más csoportokhoz tartozókkal való érintkezést megszorító kasztszabályokban, amelyeket mindinkább «ad absurdum» vittek. A kasztokról még szó lesz, amikor a hindu társadalom életében játszott szerepére kerül a sor.

Az indo-árja törzsek elárasztották előbb a Pandzsábot, majd Északindia legnagyobb részét. Mindegyik törzs külön államot, országot alkotott és az egyes országok gyakran háborúskodtak is egymással. De a politikailag szétagolt nép világszemlélete, életfelfogása, vallási és társadalmi rendszere továbbra is meglehetősen egységes maradt. A Pandzsábban is több állam jött létre, uralkodóik, a *Rádzsa* (király) vagy a *Maharádzsa* (nagykirály) címet viselték, s ezek az indo-árja vagy szanszkrit eredetű kifejezések mai napig fennmaradtak Indiában.

A kultúra és civilizáció ekkor már magas fokra fejlődött Északindióban. A különböző országok törvénykezés szempontjából is egységes elveket követtek, közös vallásrendszerüknek lényeges alkotórészét alkották a *Manu* tulajdonított törvények (*Manavadharmasásztra*). *Manu* törvényei etikai szempontból sok tekintetben messze felülmúlták az ókori nyugat népeinek, még a fejlett görögöknek a törvényeit is. Nagy Sándor, amikor behatolt hadaival a Pandzsádba, meglepetve látta, hogy a hadsereg felvonulási útjának, sőt az ütközetek színhelyeinek közvetlen közelében nyugodtan folytatják munkájukat az indus földművelők. Álmélkodó érdeklődésére azt a választ kapta, hogy miért félnének a harcosoktól, amikor *Manu* törvényei szigorúan tiltják a hadviselőknél, hogy a fegyverteleneket és békés foglalkozást űzőket háborgassák vagy zaklassák! Ha ezt a felfogást az indusok akkoriban természetesnek találták, ez arra vall, hogy az indus harcosok és seregek tényleg szemelőtt tartották az említett szabályokat. A régi indus hadviselés lovagias szellemű volt, mert a ksatrija-harcos vallási kötelességének tekintette a küzdelmet, de hivatását igyekezett úgy felfogni, hogy azzal a lehető legkevesebb ártalmat okozza a védteleneknek. Úgy látszik, teljesebb mértékben alkalmazták a modern nemzetközi hadijog elveit,

mint napjainkban a nyugaton történik, mert a hadviselést csakugyan a fegyveres csapatok kizárólagos ügyének tekintették és a békés lakosságot lehetőleg megkímélték.

Nagy Sándor krónikásainak feljegyzéseiből, majd Me-gaszthenész töredékes írásából láthatjuk, hogy Kr. e. a IV. században milyen magas fokon állt már Északindiában a művelődés, az ipar, a kereskedelem és a civilizált életnek minden jelensége. De a fejlett művelődés elterjedt ezen a vidéken már jóval előbb. Ha nem rendelkezünk is pontos évszámadatokkal a régebbi korból, annyi bizonyos, hogy a buddhizmus keletkezésekor, Kr. e. a VI. században már olyan magasrendű civilizáció uralkodott egész Északindiában, amely legalább egy évezredes előzetes fejlődést tételez fel. A buddhista tanok a Pandzsábben is elterjedtek, annál is inkább, mert a perzsákkal való érintkezés révén e vidék népe már régebben megismerkedett a magáétól eltérő vallásformákkal. A perzsa zarathusztrai vallás tűzkultusza sok-helyütt otthonos volt a Pandzsábben. Az indo-árják és utódaik, a hinduk sohasem hajlottak vallási türelmetlenségre, hiszen a maguk vallásrendszerében is igen sok, heterogén eredetű kultusz olvadt fel. Nem üldözték az új vagy idegen vallásokat, legkevésbé a buddhizmust, amely maga is Indiában született és világszemléletének alapjaiban alig különbözött az általános hindu tanoktól. A buddhizmus csak annyiban volt nevezhető reformált indiai vallásnak, amennyiben nem tekintette a Védákat egyedüli tekintélynek és nem tartotta elengedhetetlennek a bráhma-nok szellemi vezetését. Egyébként nagyon sokat felhasznált a hindu bölcséleti rendszerek eredményeiből, különösen a *szánkhja*-bölcsélet tanaiból. A buddhizmus forradalmi hatása abban az időben főleg annak tudható be, hogy a tan mes-tere és alkotója, *Gautama Sziddhárta*, «a Buddha» (a Megvilágosult, a Fölbredett) nem volt bráhman, hanem a harcos osztályból származott. Ezzel, a nélkül, hogy egye-nesen támadta volna a bráhmanokat, akarva-nemakarva rámutatott arra, hogy a bráhmanok szellemi irányítása és kultuszai nélkül is el lehet érni a vallás célját: a véges kötelékek alól való felszabadulást, a magasabb értelemben

vett üdvösséget. A bráhmanok nyomasztó szellemi fennhatósága ellen egyébként a harcos osztály részéről nem egy újabb vallási mozgalom indult meg a Kr. előtti századokban. Ilyen volt a Buddhával egyidőben élt *Mahávira* vagy «a Dzsina» (a Diadalmas) tana is, amelynek követői, a dzsainák, ma is szép számmal élnek Északindióban. De még az orthodox hinduizmusban is kialakult már akkoriban a később igen nagyhatásúnak bizonyuló *Krisna-kultusz*, amely a Síva-kultusz mellett mai napig is a hindu vallás legjelentékenyebb ágazata. Ez a tan Krisnát, a földreszállt istenemberi megváltót, *Visnu* főisten megtestesülésének tartotta. Igaz ugyan, hogy a hindu vallásban Visnu, Síva és Brahmá egyenrangú isteni személyek, voltaképpen csak az Egyisten titokzatos Háromságának (Trimurti) megjelenési formái, de azzal, hogy Visnut, a fenntartó, életet tápláló istenerőt tették a kultusz központjává, Síva, a pusztító istenerő helyett, melegebb, szelídebb, kevesebb lelki gátlást ismerő szellemiségnek nyitottak utat. A szekta tanítása szerint Krisna, Visnu földi megtestesülése, szintén nem bráhman volt, hanem királyfi, vagyis a harcosok osztályából származott. Ezzel a második osztály, a ksatrija-rend a vallás terén is nagyobb jelentőséget nyert és némileg ellensúlyozta a bráhmanok tekintélyét. A Visnu-kultusz azonban megmaradt a hinduizmus orthodox keretében és szellemi irányítását mihamar szintén a bráhmanok vették a kezükbe. A toleráns indus szellem nem állapított meg rangsort a különböző vallásformák közt és a buddhizmus ellen is csak akkor indult meg a bráhmanok irányította küzdelem, amikor az eredetileg tiszta tanítás évszázadok alatt már erősen elfajult. Kr. e. a IV. században a hinduizmus régi formája, a buddhizmus, a dzsainizmus és a szórványosan beszívárgott perzsa Aveszta-vallás békésen virultak egymás mellett a Pandzsábben.

Erről a magasrendű műveltségről édeskeveset tudott az akkori nyugat. Említettük fentebb, hogy a korai görög történetírók is csak igen hiányos és zavaros ismeretekkel rendelkeztek Indiáról, amelyet mint a csodák mesés országát ecseteltek. De annál jobban ismerték Indiát — legalább

India északnyugati részét — az ókori perzsák. A perzsák közeli rokonai voltak az indo-árjáknak ; ők is az árja őstörzsből származtak, de elválva az India felé igyekvő árja-ágtól, délnyugat felé folytatták vándorlásukat, megalapítva végül országukat, Iránt. A nyugati történelmi oktatás, amely behatóan foglalkozik a görögséggel és kultúrájukkal, csaknem egészen figyelmen kívül hagyja az ókori perzsákat. A perzsa-görög háborúkat is többnyire úgy állítja be, mintha az ázsiai «barbárság» rohanta volna meg a magasabbrendű nyugati civilizációt képviselő Hellaszt. Ez gyökeres tévedés. A régi perzsák semmivel sem álltak alacsonyabb kultúrfokon, mint a görögök, sőt annyira túlszárnyalták őket kifinomult feljeltség dolgában, hogy amikor Nagy Sándor, a hellén kultúra legjobb eredményein nevelkedett nyugati hódító, közelebről megismerkedett az akkor már szinte túlfejlődött és dekadenciára hajló perzsa kultúrával, egészen ennek igézete alá került s hovatovább lenézte, megvetette, a szó szoros értelmében «barbároknak» érezte görög honfitársait, úgyhogy tervezett világbirodalmának súlypontját is Perzsiában látta. Görög és macedon veteránjai nem győztek panaszkodni a miatt, hogy uruk egészen perzsává vált lelkében és szokásaiban ; s igazuk is volt, ha ezt veszedelmesnek tartották, mert tény, hogy a kemény macedon katonák leszármazottja a buja keleti kultúra hatása alatt végre is elvesztette fejét és elpuhult kéjenccé válva tönkretette egészségét, elpusztította életerejét.

A perzsák már a VI. században Kr. e. behatoltak a Pandzsábba. Kb. 516-ban Kr. e. Dáriusz,* Perzsia uralkodója, birodalmához csatolta az Indus folyam környékét és az Öt Folyó síkságát. Még előbb elküldötte egyik hadvezérét, hogy kutassa ki az Indust és mellékfolyóit, vajjon lehetséges-e vízi összeköttetést létesíteni az Indus és a perzsa tenger közt. A megbízott perzsa vezér (Skylax görögösen) hajórajt épített a már perzsa uralom alatt álló Gandharában, vagyis az északi Pandzsábben és végig-

* Ez a nyugatias forma ; az eredeti perzsa név (*Darjavusz*, vagy *Darjavasz*), mint a régi perzsa nevek és szavak általában, nagyon hasonlít az óperzsával rokon indo-árja (szanszkrit) nevekhez és szavakhoz.

hajózva a Dzsélamon, majd az Induson, sikeresen megtette a tengeri utat is az Indus deltájától a perzsa öböl partok mentén. Ezzel lehetővé vált, hogy Dáriusz az Öt-Folyó síkságát is birodalmához csatolja, mint annak huszadik szatrápiáját.

A perzsa birodalomhoz tartozott akkor *Aria* (a mai Herat), *Arakhozia* (a mai Kandahár vidéke Afghánisztánban) és *Gandhária*, az Indus völgy és környéke a felső Pandzsábben. Ezt az utóbbit az indusok Gandhárának nevezték és a fővárosa, *Takkaszila* (görögösen Taxila) még romjaiban is imponáló bizonyítékát adja a pandzsábi indus-perzsa keverékcivilizáció magas fejlettségének. És ha a nyugat keveset tudott is Indiáról, az indusok a perzsák révén nemcsak megtudtak egyet-mást Görögországról, hanem Dáriusz fiának, Xerxesnek hadseregében indus ijászok is küzdöttek görög földön, bár a plateai csatában a perzsákkal együtt vereséget szenvedtek. A *javáni* (görög) szó nem egyszer előfordul már a Mahábhárata eposzában is és úgy látszik, a görög rabnók nagyratartott ékességei voltak a régi indiai uralkodók udvarának. A régi mahárádzsák némelyütt még női testőrséget is alakítottak a bizonyára edzett, izmos — ahogyan ma mondanák : kisportolt — és főleg : szép «javáni» leányokból.

Ha a perzsák indiai kapcsolatait figyelembe vesszük, akkor Nagy Sándor indiai hadjáratát is a tényeknek megfelelő színben látjuk. Kétségtelen, hogy az indiai hadjárat hatalmas lendületű, messzetekintő, nagyakaratú férfi műve volt, de Nagy Sándor már előbb meghódította Perzsiát és perzsa államférfiakkal, vezérekkel vette körül magát, tehát egyáltalán nem ismeretlen világnak vágott neki, hanem olyan utakon járt, amelyeket a perzsák seregei és kalmárai már régóta tüzetesen ismertek és sokszor végigjártak. Ez az út új és csodálatos volt a görög vagy macedon vezérek és seregek számára, de mindenütt perzsa vezetők, tolmácsok és tanácsadók álltak Nagy Sándor szolgálatára. Ez magyarázza meg az indiai hadjárat tervszerűségét és céltudatos lépéseit. Nagy Sándor indiai hódítása tehát semmiképpen sem hasonlítható össze pl. Cortez vagy Pizzaro amerikai

expedícióival, ahol a spanyolok tényleg teljesen új és ismeretlen tájakon, ismeretlen ellenféllel szemben törtek előre. Viszont igaz, hogy Nagy Sándor nem is tekintette minden eszközzel leigázandó «barbár» földnek Indiát, mint az aranyra éhes spanyol conquista kétes erkölcsi értékű hősei az aztékok és inkák birodalmait.

Nagy Sándor, az egykori hatalmas perzsa birodalom örököse, Dáriusz minden valaha bírt tartományát újra meg akarta hódítani. Miután leigázta Baktriát, átkelt a Hindu-kuson (327. Kr. e.) és a mai Afgánisztán területére lépett. Mielőtt a Kábul völgyén át leereszkeszhetett volna a Pandzsádba, kemény csatákat kellett vívnia a harcias hegy-lakókkal, *Szvát* mai pathán lakóinak őseivel. *Aornosz* várának ostromában Nagy Sándor kis híján maga is elesett. A görög krónikák Aornoszt alig egy évtizeddel ezelőtt sikerült romokban felfedeznie a magyar születésű kiváló kutatónak, *Stein Aurélnak*. Kétségbevonhatatlan érvekkel bizonyította be, hogy az egykori Aornosz azonos a ma *Unának* nevezett rommal *Szvátban*. A romok fekvése, a környező vidék alakulatai mind pontosan megfeleltek a görög feljegyzések leírásainak. A nehezen hozzáférhető hegyvidék sasfészkeinek elfoglalása tényleg páratlan haditett volt és V. A. Smith, az oxfordi történész találóan jegyzi meg, hogy Nagy Sándor «olyan leckét adott e vidék harcias lakóinak, aminőben azóta sem részesítették soha sem az afghánok, sem a mogulok, sem az angolok, s olyan hegyi erősségeket foglalt el, amelyeket azóta sem látott többé európai szem». A magas hegyvidékre tett kitérő azért volt szükséges, hogy a hadsereg további előnyomulása után semmiféle veszély ne fenyegethesse összekötő vonalait.

Nagy Sándor a következő évben (Kr. e. 326.) átkelt az Indus folyamon, nem messze *Attak* (Attock) későbbi várának helyétől. Egyenesen Takkaszila felé tartott s a gazdag város hódolattal fogadta a macedon királyt. Az akkori Pandzsádban is egész sereg állam volt, amelyek sokszor egymással is hadilábon álltak. Nagy Sándor igen bölcs politikát követett: szövetségeket kötött az államok egyikével-másikával a többi ellen, s így indus fegyvertársak segít-

ségével folytathatta hadjáratát. E tekintetben méltó előképe volt a csaknem kétezer évvel későbbi nyugati hódítóknak, az angoloknak, akik ugyanezzel a politikával érték el nagy sikereiket Indiában.

Nagy Sándor kísérője, Arisztobulosz, érdekes feljegyzéseket hagyott hátra Indiáról, illetve a Pandzsábról. Ő említi többek közt azt a szokást, hogy «a taxilaiak a halottaikat kiteszik a dögkeselyűknek». Ez is bizonyítja, hogy ezen a vidéken akkoriban a perzsa vallás uralkodott, mert a zarathusztrai hit egyedül fennmaradt követői, az indiai *párszik*, ma is így járnak el halottaikkal az úgynevezett «hallgatás tornyaiban». Arisztobulosz egyébként is sok érdekeset örökített meg és művéből megkapó képet nyerünk az északi Pandzsáb ókori művelődéséről. Hindu és perzsa vonások szinte elválaszthatlanul keveredtek össze ebben a civilizációban.

De Nagy Sándort nem mindenütt fogadták olyan barátságosan, mint Takkaszila városa. A Dzsélam és a Csenáb — az akkori perzsa nevek görögös átírásában Hydaspesz és Akeszinesz — közti «doáb» uralkodója, a hindu Puru (vagy Pururavasz, görögösen Pórosz) hadsereggel állta útját a benyomulóknak. A görög történetírók feljegyezték, hogy ezek az indusok, akik «jóval erőteljesebb, szálasabb emberek» voltak, mint a görögök, «a hadviselés művészetében is sokkal magasabb fokon álltak, mint Ázsia más népei». Nagy Sándor tehát nem állt könnyű feladat előtt, amikor átkelt az esős évszakban megdagadt Dzsélamon, amelynek túlsó partján Puru király kb. 40,000 főből álló serege várta. Az indus sereg felszerelése és beosztása, melyet a görög feljegyzések leírtak, pontosan olyan volt, mint ahogyan a Mahábhárata leírásaiból ismerjük a régi India hadviselését. A gyalogságon és lovasságon kívül a sereg főerejét az élő «tankok», a hatalmas harcielefántok és a «könnyű tankok», vagyis a lovaktól vont harciszekerek alkották. De az ormótlan elefántok és a harciszekerek beleragadtak a mocsarassá vált part talajába s a görögök könnyű lovasított íjászaik szörnyű pusztítást vittek véghez az indus sereg soraiban. Nagy Sándor hadvezéri lángelméje

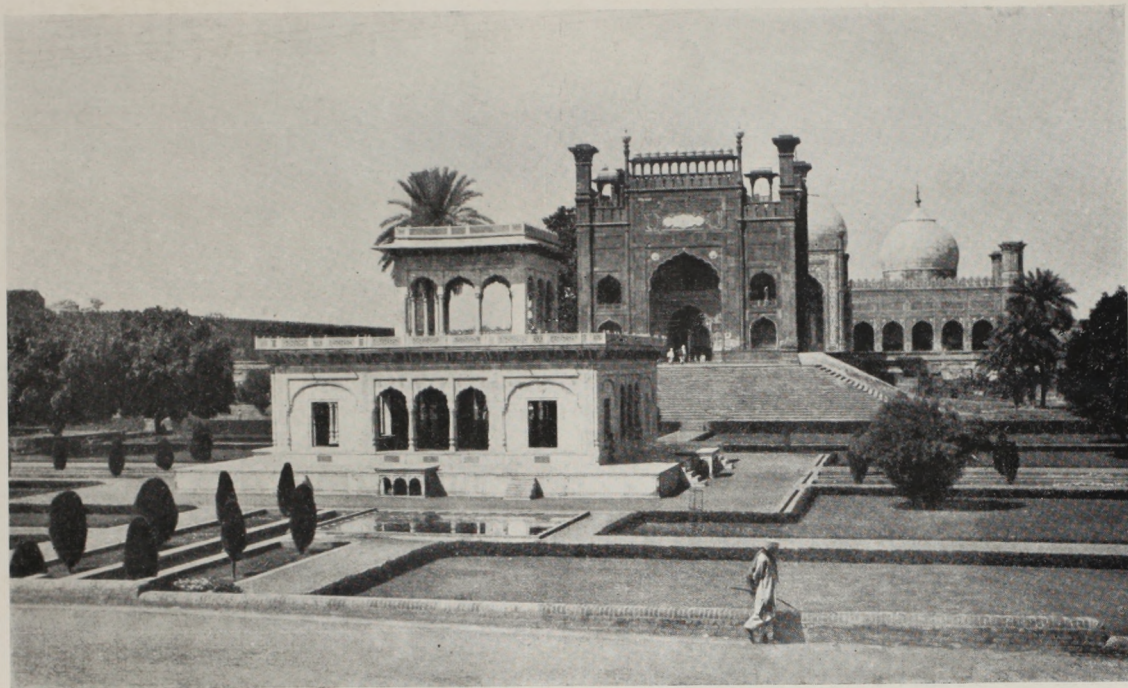
7, Hindu szolga.

8. Pandzsábi muzulmán család.

9. Vezir Khán meşetje Lahorban.

10. A lahori Hazúri Bágh, háttérben a nagymecsettel.

11. A lahori «Arany mecset».

12. A «tükörpalota» előcsarnoka.

tökéletes diadalt aratott, az indus seregnek több mint a fele elesett vagy fogságba került, míg a görögök alig vesztek ezer embert. Puru maga kilenc sebből vérezve került Nagy Sándor hatalmába, de a közel két méter magas természetű király büszkén állt legyőzője elé s azt kívánta, hogy királyhoz illő módon bánjanak vele. Nagy Sándor a barátságát kérte s ezzel megnyerte Puru szövetségét további hadjáratához. Folytatta előnyomulását a Pandzsábben, átkelt a Csenábon s a Rávin (Hydraotesz) és elérte a Biász (Hyphazisz) folyót, letörve közben a hindu törzsek ellenállását s legyőzve az ellene szövetkezett fejedelmek hatalmas hadseregét. De katonái itt megtagadták az engedelmességet, nem voltak hajlandók mélyebben behatolni az immár csakugyan ismeretlen területre, ahol még a perzsák sem jártak azelőtt. Nagy Sándor tehát kőoltárokot állíttatott itt, a Biász partján, közel a hegyekhez, hogy hódításának keleti határát megjelölje, de a Biász — az indiai folyók szokása szerint — azóta többször is megváltoztatta medrét és minden nyomát elmosta Nagy Sándor indiai dicsőségének...

Nagy Sándor csak kedvetlenül engedett katonáinak és visszavonulásra szánta el magát. Purut kinevezte alkirálynak, hogy a legyőzött hét pandzsábi ország fölött nevében uralkodjék, aztán hozzálátott, hogy megismételje Dáriusz hadvezérének egykori pompás vállalkozását. A Dzsélam partján kétezer hajót építtetett és 326 őszén elindult hajórajával lefelé a folyón, majd az Induson végighajózva elérte a tengert, útközben is legyőzve az esetleg ellenálló törzseket. Az egyik hindu város lakói, amikor látták, hogy az elleniséget nem bírják már visszaverni, úgy tettek, mint később a XIV. században a csitorgarhi rádzsputok a muzulmánok ostromával szemben: felgyújtották városukat, asszonyaik, gyermekeikkel együtt önként a lángokba vetették magukat, míg a férfiak egy szálíg elestek a benyomulókkal vívott harcban. Ez az első történeti feljegyzés a hindu-rádzsput harcos nemzetségek ősi szokásáról, a *dzsóhar* végső önfeláldozásáról, amelyet többre tartottak a behódolásnál. Nagy Sándor hajói Nearkhosz vezérlete alatt tovább folytatták

útjukat az Indus torkolatától a tengeren és eljutottak a perzsa öbölbe. A hódító király maga Gedrozián keresztül, ezúttal tényleg már egészen ismeretlen, veszedelmes tájakon vezette vissza seregét Perzsiába. Útközben embereinek jó-része elpusztult és Nagy Sándor 324-ben Kr. e. végre meg-érkezett Szúzába. Valószínű, hogy az indiai út sok viszon-tagsága, talán az ott szerzett maláriás betegség is hozzá-járult ahhoz, hogy a mértéktelen kicsapongások rabjává vált fiatal világhódító már a következő évben befejezze földi pályafutását.

Utóda a «keleti szatrapia» ura, *Szeleukosz Nikátor* lett és a Pandzsábben még pár évszázadon át fennmaradt néhány kisebb, görög vezetés alatt álló fejedelemség. De Nagy Sándor hódításának legjelentékenyebb következménye India számára az volt, hogy a hozzászegődött hindu kalandor, *Csandragupta Maurja*, felhasználva a görög invázió keltette zavart, hatalmas birodalom és dinasztia alapítójává lett, megverte Szeleukosz Nikátort, amikor ez biztosítani akarta magának Nagy Sándor indiai meghódított területeit, de aztán békét kötött vele, feleségül véve Szeleukosz leányát. Szeleukosz követet küldött Csandragupta udvarába, Pátali-putrába, s ez a követ, a görög *Megaszthenész*, rendkívül becses művet írt az akkori Indiáról. Sajnos, a mű maga elveszett, de egyes töredékei fennmaradtak, mint idézetek, más későbbi görög történetírók munkáiban és forrás gyanánt szolgálnak e kor ismeretére.

De Csandragupta hatalmas északindiai birodalmának súlypontja a Gangesz síkság volt és a Pandzsáb, bár császári fennhatósága alá tartozott, továbbra is megmaradt részben a helyi fejedelmek, részben a «keleti szatrapia» uralma alatt. A görög hatás nem múlt el nyom nélkül a Pandzsábben: itt alakult ki az a sajátos művészeti iskola, amelyet kb. egy félszázaddal ezelőtt a magyarországi származású *dr. Leitner* — a pandzsábi egyetem alapítója — nevezett el «graeco-indiai» stílusnak. A pandzsábi, illetve gandhári buddhisták közt fejlődött ki ez a művészet, amelynek görögös jellegű szobrászati alkotásai sokáig azt a nézetet keltették a nyugati műtörténészekben, hogy ez volt az

egyedüli értékes és magasrendű művészet Indiában. Ez persze tévedés, mert azóta jobban megismertük a minden idegen hatástól mentes indiai művészetet és tudjuk, hogy ez legalább olyan magasrendű, mint az úgynevezett «gándhári művészet», de mindenesetre sokkal eredetibb. A «graeco-indiai» szobrászati alkotások közül legismertebbek azok a Buddha-képmások, amelyek olykor a késői hellén szobrokhoz hasonlítanak és a Buddhát egészen görögös arcvonásokkal mutatják.

A perzsáknak és Nagy Sándor hadjáratának hatására vezethető vissza az is, hogy sok iráni eredetű szokás, amely azelőtt csak a Pandzsábben volt otthonos, Csandragupta egész birodalmában, tehát a Pandzsábtól távoli tájakon is meghonosodott.

Csandragupta lángeszű minisztere, a bráhma *Kautilja*, «Arthaszásztra» (A világi javak biztosításának vezérfonala) c. szanszkritul írt művében részletesen kifejti a sikeres politika alapelveit s az állam közigazgatásának elveit és skrupulusokat nem ismerő célratörésével olyan államelméletet alkotott, amely méltán nevezhető «indiai macchiavellizmus»-nak. Csandragupta egyik utóda, *Asóka* (uralk. 273—232. Kr. e.) a Maurja-dinasztia uralmát óriási területre szélesítette ki; birodalma magábafooglalta a Szeleukosz Nikátor idejében «keleti szatrápiá»-nak nevezett országok jórésztét, tehát a mai Afgánisztánt, Belucsisztánt és a Pandzsábot is, aztán egész Észak- és Középindiát, sőt Délindianak (a Dekkannak) egy részét szintén. India sohasem állt annyira egységes uralom alatt egészen a brit hódításig, mint Asóka korában. De míg a modern egységes Indiát idegenek szervezték meg és kormányozzák, addig Asóka uralma India szellemi értékeinek legjavát képviselte. Asóka a buddhizmus nagy pártfogója volt és kormányzati elveiben gyakorlattá tette a Buddha-tant. Elítélt minden erőszakos hódítást, korábbi hadjáratainak minden kártevését igyekezett jóvátenni, és valóban egyedül a békés jóakarattal emelkedett eszméjének erejével növelte meg hatalmát. Uralkodói elveit, kormányzatának alapprincípiumait kőoszlopokra és sziklákra vésette birodalmának minden részében. Ezek-

nek az úgynevezett Asóka-oszlopoknak némelyike a Pandzsáb területén állt s az egyiket a pandzsábi Ambála közeléből utóbb Delhi egyik muzulmán uralkodója vitette át Firozpurba. Asóka korában a Pandzsáb is békés fejlődésnek örvendett. A görög eredetű fejedelemségek még mindig fennálltak itt, bár elismerték Asóka s a Maurja-dinasztia fennhatóságát.

A Maurja-dinasztiát a *Szunga* -dinasztia követte, amelynek alapítója, Pusjamitra, megölte az utolsó Maurja-uralkodót és bitorlóként elfoglalta trónját. Pusjamitra valószínűleg iráni (perzsa) származású volt, mert feljegyezték róla, hogy a perzsiai Mithrasz-napkultuszt követte. Asóka birodalma felbomlóban volt már, az egykori egységes birodalom recsegett-ropogott s a Szungákat követő újabb dinasztiák sem tudták feltartóztatni romlását.

Az indiai birodalom hanyatlását felhasználva a baktriai görög származású uralkodó, *Demetriosz*, jókora területet megszállt a Pandzsábban és nyugati Indiában, majd *Menander* — a buddhista szövegek Milindája (Kr. e. 160—140) — fenyegette inváziójával Indiát, de Kr. e. a II. század elején a baktriai görög uralom is véget ért. Középázsiai nomád törzsek árasztották el ezt a területet és nemsokára behatoltak a Pandzsádba is.

Ezzel új népfaj jelent meg India történetében. A középzásiai lovas nomádok törzseit az indusok a «saka» gyűjtőszóval nevezték el s ez egyértelmű a nyugaton akkoriban használt «szkítha» elnevezéssel. Bizonyára keleti török és mongol törzsek voltak, s mint később a húnok, majd a mongolok, ellenállhatatlan lendülettel törtek be a Közép-ázsia felől délre fekvő termékenyebb, gazdagabb zsákmánnyal kecsegtető területekre. Mielőtt azonban a saka-nomádok birtokukba vették volna a Pandzsábot, a *párthusok* uralkodtak még egyideig ezen a tájon. Különösen érdekelhet bennünket *Gondophernes*, aki Kábulnak és az északi Pandzsábnak ura volt Kr. u. az I. században, mert az ó-keresztény hagyományok szerint Szt. Tamás, «India apostola» az ő területén hirdette az Evangéliumot s ott vértanúhalált is szenvedett. Más hagyományok szerint ugyan Szt.

Tamás még mélyebben hatolt Indiába, s a mai Madrász közelében, Délindiában halt meg. Annyi kétségtelen, hogy járt és térített India földjén.

Az első saka, tehát «szkítha» inváziók évszámait egészen bizonytalanok. Lehet, hogy középpázsiai törökfajú nomád-törzsek már jóval előbb behatoltak Indiába, mint amikor a történelem egyáltalán említeni kezdi őket. Nagyon valószínű, hogy már évszázadokkal Kr. e., az indo-árja civilizáció indiai kialakulása után, kisebb-nagyobb ilyen saka-törzsek törtek be a Pandzsádba, de ezeket a harcias csoportokat az erősebb indo-árjak részben legyőzték, részben beolvasztották a maguk vallási és társadalmi rendszerébe. A rádzsput-törzsek, amelyek a Mahábháratában már szereplő régi királyi nemzetségektől származtatják magukat és a régi hindu hagyományok arisztokratikus őrzői, talán ilyen egészen korai törökfajú benyomulók utódai. Kétségtelen, hogy igen gyakori és jellemző köztük a törökös típus, noha aligha tehető föl, hogy ne tartoztak volna az indo-árja szellemű hinduság közösségéhez már akkoriban, amikor a nagy eposzok még nem nyerték el végleges formájukat, vagyis a Kr. utáni első századok előtt. De különben is mindaddig, amíg az Izlám nem tette híveivé a középpázsiai nomád népeket, az Indiába jutott hún-török törzsek előbb-utóbb kivétel nélkül beolvadtak a hinduságba, s azontúl a ksatrija harcos osztályhoz számították őket. E szerint az északindiai hinduságban az indo-árja és (kisebb részben) a dravida vérségen kívül már ősidők óta nagy szerephez juthatott a középpázsiai hún-török vérség is. Némelyek szerint ilyen törzsek már az Indiába benyomuló indo-árjákhoz is csatlakoztak volna, úgyhogy amikor az óhindu társadalmi osztályok létrejöttek, ezek, az indo-árja harcosokkal együtt, az eredeti harcos osztályt alkották.

Történelmileg kimutatható módon azonban csak a Kr. e. I. századtól fogva indulnak meg a hún-törökfajú népek inváziói India felé. Az első ilyen hullám a «sakákat» rövidesen követő *kusánok*, vagyis a *jue-csi* nép benyomuló hordái voltak. A jue-csik nomád néptörzszeit Kr. e. 170 és 160 közt szorították ki a kínaiak a Mennyei Birodalom

nyugati vidékéről. A jue-csik — mint évszázadokkal később a húnok is — nyugat felé tódultak és átkelve a Gobi sivatagon a Szir Darjá partvidékén összeütköztek a sakáknak szintén hún-törökfajú nomád csoportjaival. A sakák visszaszorultak a jue-csik elől és továbbvándorolva India határvidékei felé húzódtak. Ezek a sakák, vagyis «szkíthák» nyomultak be legelőbb India északnyugati részébe is. Viszont a jue-csiket is nem sokkal később újabb, kelet felől érkező nomád néphullám szorította ki új hazájukból s ennek következtében az Oxus mellékén telepedtek meg. Itt, úgy látszik, alaposan megfészkeltek magukat, mert lassanként feladták nomád életmódjukat és Baktriára is kiterjesztették uralmukat. Időszámításunk elején a jue-csik egyik erős törzse, a kusánok, vezetőszerere jutottak és vezérük, *Kudjula-Kara* (a görög történészek Kadphizesze) Kr. u. 40-ben az egész jue-csi nép uralkodójává lett. Mint az a nomád népeknél szokásos, ettől kezdve a jue-csik a vezér törzsről általában kusánoknak nevezték magukat.*

Az első kusán király Baktriából kiterjesztette uralmát az északi Pandzsábra is, majd amikor utóda, II. Kadphizesz, vereséget szenvedett Turkisztánban a kínaiaktól, a kusánok inkább Baktriába és a Pandzsábba tették át birodalmuk súlypontját. A kusán-dinasztia legnagyobb uralkodója, *Kaniska*, már kifejezetten indiai fejedelem volt és a Pandzsábban székel. Kaniska Kr. u. a II. század elején uralkodott és teljesen indussá vált. Nagy pártfogója volt a buddhizmusnak és a védelme alatt összegyűlt buddhista zsinat megszövegezte az akkor már erősen több irányba elágazó buddhizmus hivatalos hittételeit. Ez az úgynevezett *Hinajána*-buddhizmus, amely később délen terjedt el és Szilanban (Ceylon) mainapig is fennáll. De a hívők többsége a másik irányzathoz húzott, a *Mahájánához*, s a buddhista világ nagyobbik része ma is ezt követi. A *Mahájána*-buddhizmus nagyon eltávolodott az eredeti Buddha-tan egyszerűségétől és magábaolvasztva a hindu és más helyi kultuszok

* Ugyanígy nyerte a vezértörzs nevéből «Magyar» nevét a honfoglaló magyarság is, amelyet azelőtt onoguroknak neveztek.

sokaságát, számtalan istenséggel, a volt és jövőendő Buddhák sokaságával, égi hatalmasságok és félisteni szentek egész hierarchiájával népesítette be pantheonját. Ez az erősen elfajzott hitfo ma idézte fel később a bráhmani-hindu ellenhatást, amely Kr. u. a VIII. században végleg kiszorította Indiából a buddhizmust. Ez azonban — a Mahájána formájában — erős gyökeret vert Indián kívül Tibetben, Mongolországban, Kínában stb.

De a buddhizmus legnagyobb elterjedésének idejében is zavartalanul tovább élt és fejlődött az indo-árja ősvallásból született és más, főleg dravida hatások alatt módosult hinduizmus. A buddhizmus, legalább eredeti formájában, egyáltalán nem zárta ki azt, hogy követője ne tartozzék egyben valamelyik hindu felekezethez is. A buddhizmus akkor inkább csak különleges életfelfogást, bizonyos erkölcsi elveken alapuló magatartást jelentett. Amíg nem alakult át komplikált és bonyolult hittételekből álló és papi hierarchiának alávetett intézményes vallássá, addig az indiai nép jóformán csak a végtelenül rugalmas hinduizmus egyik formáját látta benne. *A hinduizmus azonban, legrégebb formájában már a Buddha kora előtt, majd folytonosan módosulva, felvéve magába az újabb és újabb tanok végeredményeit, mindenkor India igazi és alapvető vallásformája maradt.*

A kusán eredetű, de immár teljesen indiaivá vált uralkodók a Pandzsábból kiterjesztették uralmukat Észak-india környező területeire, így Kasmirra is. Az első kusán, törökjellegű nevek — Kaniska, Huviska — után e dinasztia fejedelmei már szanszkrit neveket viselnek (pl. I. és II. *Vászdudéva*), aztán a Kr. u. III. századtól kezdve fokozatosan elvesztik hatalmukat, bár leszármazottjaik egészen az V. századbeli hún invázióig többé-kevésbé erős uralmat tartanak fenn Kábulban és környékén.

India, éppen a Pandzsábon át, a perzsa, görög és kusán időkben kapcsolatokba került távoli országokkal is, az ismeretek gyarapodtak és Indiát is sok idegen kereste föl. Asóka utódai buddhista térítőket küldenek az akkori görög kultúra középpontjába, Alexandriába. Később Baktrián

keresztül keresztény hatások jutnak el Indiába és közvetve befolyásolják a hinduizmus újabb irányzatainak némelyikét is, pl. valószínű, hogy a visnuita Krisna-kultusz ebben az időben vesz fel sok olyan vonást, amely Krisna legendás élettörténetét sok tekintetben Krisztuséhoz teszi hasonlóvá. Buddha élettörténete is a Pandzsábon és Baktrián át jut el a nyugatra, ahol átalakulva Barlám és Jozafát keresztény legendájának szolgál alapjául. Tudós kínai zarándokok jönnek Indiába a Pamiron és a Pandzsábon keresztül. A kelet és a nyugat ebben az időben még élénk kapcsolatban áll egymással s ez az összeköttetés csak akkor szűnik meg, amikor az Izlám türelmetlen szelleme elárasztja Délnyugati és Középázsiaiát.

A kusán, vagy másképpen indo-szkhá dinasztiát a Gupta-dinasztia (Kr. u. 320— kb. 480) uralma követte Északindában, de ez csak a Pandzsáb délkeleti doábjaira terjedt ki. A Pandzsáb területe megoszlott a kisebb-nagyobb helyi uralkodók közt, de a Gupta-korszak nagy kulturális fellendülése itt is éreztette hatását. Ez az úgynevezett «hindu ujjaszületés» periódusa, a klasszikus szanszkrit irodalom fénykora; nagy költők — pl. *Kálidása* — írták remekműveiket, csodálatos műalkotások jöttek létre, főleg Középpindában, mint pl. az ellurai sziklatemplom.

A Pandzsábot azonban e korszak végéfelé ismét újabb idegen invázió fenyegette. India kapui előtt is megjelentek a *húnok*, akik ugyanebben az időben végigsöpörtek belső Ázsián és Európa jórészen. A vezérnépről húnoknak nevezett, sokféle középázsiai török és mongol nomád törzsből álló áradatnak egyik ága, a *fehér húnok* (ephtaliták) vették útjukat India felé. Amíg a perzsa szasszanidák birodalma fel tudta tartóztatni a hún áradatot, az indiai Gupta-birodalom ellen intézett támadásukat is sikerült visszaverni (Kr. u. 455), de mikor az utolsó szasszanidával együtt Perzsia is elbukott, *Toramána* fehér-hún vezér hatalmas sereggel árasztotta el a Pandzsábot és Északnyugati Indiát. *Toramána* utóda, *Mihiragula*, a pandzsábi Sziálkót közelében székelve terjesztette ki uralmát a környező vidékekre, míg végre a szövetkezett hindu fejedelmek 502-ben megtörték

hatalmát. Nemsokára a fehér-húnok központi területét, az Oxus vidékét is elfoglalták a törökök s ezzel a húnok, éppúgy mint másik águk már előbb Európában, letűntek a történelem színpadáról Ázsiában is. De törzseik, hasonlóan az előbbi törökfajú benyomulók leszármazottaihoz, szintén beolvadtak India népességébe. A rádzsput-törzsek egy része valószínűleg tőlük származik, vagy számuk a beléjük olvadt húnivadékokkal gyarapodott. A fehér-húnok vezérlete alatt más mongol- vagy törökfajú nomád törzsek is Indiába jutottak, pl. a *gurdzsarák*, akiknek utódai, beolvadva a hinduságba, déli Rádzsputánában telepedtek meg. Hún-török eredetűek még a pandzsábi *dzsátok*, s a *gudzsárok* is, akiknek zöme Gudzsarátban letelepedve e terület nevét adta. Később — a XV. századtól kezdve — a hún-török származású dzsátok közül került ki a jellegzetesen pandzsábi *sikh* felekezet harcias követőinek nagy többsége is, akik utóbb kimagasló szerepet játszottak a Pandzsáb történetében.

A hún inváziók utáni korban ismét egy hindu dinasztia, Harsa és utódai szilárdították meg uralmukat Észak-indiában, de a Pandzsáb, Kasmirral és természetesen Afgánisztánnal együtt, egyideig még hún származású fejedelmek uralma alatt maradt, akik azonban hovatovább hindukká váltak. A déli Pandzsáb területének jórészen rádzsput mahárádzsák uralkodtak egészen a muzulmán hódítás bekövetkeztéig. Harsa birodalmának felbomlása után, tehát a VII. század közepétől kezdve nincsen többé Északindában nagyobb területet egyesítő központi uralom. Kisebb-nagyobb országok sokasága él egymás mellett és a mahárádzsák folytonosan hadakoznak maguk közt. Csak ideig-óráig emelkedik ki ez vagy az a királyság. A Pandzsáb története ebben a korszakban rendkívül zavaros, alig akadnak megbízható adatok. Annyit tudunk, hogy valamikor a VII. és X. századok közt egy erősebb birodalomféle is létrejött a Pandzsábben, utolsó uralkodója *Rádzsa Dzsajpál* volt és a mai Patíála állam területén, Bhatindában székelt.

Időközben Indián kívül nagy események mentek végbe

s utóbb egész Ázsiára döntő módon kihatottak. Mohamed próféta követői, a muzulmán arabok meghódították Perzsiát és hatalmas területen elterjesztették az Islámot. A muzulmán uralkodók, bár egymással is hadakoztak, nagy lendülettel támadtak minden máshitű népre, mert ezt az Islám szelleme megkövetelte. Az Islám ezzel új, külön táborba vont a délnyugati és középső Ázsia különböző népeit. Az Indiába betörő muzulmán hódítók nem olvadhattak már be a hinduságba, mint a megelőző középpázsiai benyomulók, hanem megőrizték a hitükben gyökerező sajátos és különálló jellegét.

Az első muzulmán invázió, az arabok betörése a VIII. században Szindbe, még elszigetelt jelenség maradt, de a X. század végétől kezdve már egymást érték a muzulmán betörések Indiába. *Szabuktigin*, Ghazni amírja, betört a Pandzsábba (986—987), és bár Dzsajpál bathindai fejedelem eleinte visszaszorította, végül mégis befészkelte magát az Indus nyugati partján. Dzsajpál jól látta az Indiát fenyegető veszélyt és egész sereg hindu királyt egyesített szövetségben a muzulmánok ellen, de Szabuktigin leverte a szövetséges hindu hadsereget. Fia, *Mahmud* szultán, fanatikus muzulmán volt és engesztelhetetlen gyűlölettel támadt a «pogány» hindukra. Hitbuzgóságát a kapzsi vágy is fokozta, mert a hindu királyok fővárosai — például Lahor a Pandzsábban — híresek voltak kincseikről. 1001-ben az Indus-hoz közel végzetes csapást mért Dzsajpál seregére s elfogta a bathindai uralkodót magát is. Dzsajpálban, bár a szultán szabadon bocsátotta, élt a rádzsput büszkeség és önként máglyára lépett. Fia, *Anandpál* folytatta a küzdelmet a behatoló muzulmánok ellen, újabb hindu szövetséget szervezett és Pesóar közelében már csaknem megverte Mahmud hadait, de egy jelentéktelen fordulat megváltoztatta a csata sorát, a hindu sereg meghátrált és a muzulmánok iszonyú vérengzéssel semmisítették meg a szétszórt hindu csapatokat. Mahmud egészen a keleti Pandzsábig nyomult, majd mérhetetlen értéket jelentő zsákmánnyal vonult vissza székvárosába. Az évek folyamán a harácsoló expedíciók egész sorát vezette India ellen és egészen a Gangeszig tört előre,

mindenütt pusztítva és rabolva. Amikor 1030-ban meghalt, az egész Pandzsáb a birtokához tartozott.

De ha Mahmud elvakult és kincses és hódító volt is, aki tűzzel-vassal akarta elpusztítani a hindu kultúra minden nyomát, országában nagyműveltségű, az arab és perzsa tudomány szellemében képzett tudósok is éltek. Első helyen állt ezek közt *Albirúni*, aki a Pandzsáb elfoglalása után letelepedett az újonnan meghódított országban, de távol attól, hogy vak gyűlölettel fordult volna a hinduság felé, megtanult szanszkritul és behatolt a hindu bölcelet s irodalom kincsházába. Indiáról írt könyve igazi tudós nagyértékű forrásmunkája. Albirúni felvilágosodott, szabad szellem volt és minden muzulmán előítélettől mentesen értékelte főleg a hinduk magasrendű bölceletét, mi több, a Bhagavad-Gitá világszemléletét határozottan az Izlám világgépe fölé helyezte.

A XII. század vége felé *Muhammad Ghóri*, miután a ghaznavidák örökét elfoglalta, folytatni akarta Mahmud Ghazni egykori indiai hódításait. Előbb biztosította magának a Pandzsáb fölötti uralmat, aztán megindult Delhi ellen, de Delhi csauhán-rádzsput királyától, *Prithvirádzs*-tól vereséget szenvedett. A hindu fejedelmek azonban csak a maguk területével törődtek s így nem használták ki a kínálkozó alkalmat, hogy összefogva kiszorítsák Indiából a muzulmánokat. Tétováztak, mire 1192-ben Muhammad szultán nagy erővel visszatért és Taráin mellett megsemmisítő csapást mért a hindu szövetségesekre. Ezután visszatért Khoraszánba, hátrahagyva alkirály gyanánt *Kutabud-Dint*. Ez folytatta az indiai hódításokat és Muhammad szultán halála után megalapította a delhii Kutab-dinasztiát. Ettől fogva egészen az angol hódításig, tehát hetedfél évszázadon át, Delhiben és Északindia legnagyobb részében muzulmán fejedelmek uralkodtak. A Pandzsábban sok muzulmán dinasztia váltakozott, mert az újabb muzulmán hódítók természetesen elsősorban a Pandzsábra tették rá kezüket.

A XIII. század elején a Pandzsáb kevés híján áldozatul esett *Dzsingisz Khán* mongol hordáinak. A mongolok,

Khvázizm menekülő szultánját üldözve, egészen az Indusig hatoltak és feldúlták az északi Pandzsábot, de onnan aztán visszavonultak. Később is több ízben intéztek alkalmi betöréseket India ellen s éppen a magyarországi tatárjárás évében (1242) kifosztották és elpusztították Lahort, a Pandzsáb fővárosát is.

A XIV. század végén újabb középzásiai támadás érte a Pandzsábot. *Tímúr Lenk* — a nyugati krónikások Tamerlánja, a turkisztáni hódító — hatalmas lovassereg élén átkelt az Induson és keresztülszáguldva a Pandzsábon Delhiig hatolt, megverte Delhi szultánját, elfoglalta és nagy mészárlás után alaposan kifosztotta a gazdag fővárost, majd további portyázások után ismét a Pandzsábon át elhagyta Indiát. Mindenütt pusztulás, nyomor és járványok maradtak mögötte. Ezután a delhii szultánok egymást követő dinasztiái, ismét megerősödve, többnyire a Pandzsábra is kiterjesztették uralmukat.

De ha Tímúr Lenk török-mongol hordái csak rövid, bár szörnyű emlékű látogatást tettek Indiában, Tímúr ötödik utóda, *Báber*, a csagatáj-török fejedelem, 1526-ban minden előzőnél végzetesebb középzásiai invázióval árasztotta el Északindiót. A különböző török-mongol törzsek, amelyek Báber hordáit* alkották, magukat *mogul* (helyesebben *magal*, azaz *mongol*) népnek nevezték, a szó jelentése «vitéz». A mogul hadak rohama természetesen megint a Pandzsábot érte először, majd Báber még ugyanabban az évben Delhi közelében megsemmisítette Ibráhim hindusztáni szultán seregét. Ibráhim hada, a régi indiai módszert követve, harcielefántokkal vonult fel, de a számban jóval kisebb mogul sereg már «modern» eszközöket alkalmazott; Bábernek már tüzérsége is volt és Indiában ugyanabban az esztendőben dördültek meg az első ágyúk, mint amikor Mohácsnál az ozmán-török ágyúk megsemmisítő tüzeiben összeomlott a magyar ellenállás.

* Horda, némileg módosulva, maga is mongol szó, eredetiben: *ordu*, *urdu*, szószerint «tábor». Ezért nevezik a mogul uralkodók táboraiiban keletkezett indiai keveréknyelvet *urdu-hindusztáninak*, vagyis «tábori indiai» nyelvnek.

Báber utóda, *Humájun*, váltakozó szerencsével folytatta harcait, de ha egy időben kénytelen volt is visszavonulni Indiából, a mogulok mégis tartósan megvetették lábukat ott és Humájun fia, *Nagy Akbár* (uralk. 1556—1605) végérvényesen megalapította az indiai mogul birodalmat. A «nagymogulok» ettől fogva — *Delhi*, időnként *Ágra* székhellyel — mindjobban kiterjesztették birodalmuk határait. A Pandzsáb is nekik hódolt, sőt *Dzsehángir*, Akbár fia, életének javarészét a Pandzsábban s ennek fővárosában, Lahorban töltötte. Lahort Dzsehángir nagymogul (uralk. 1605—1627) és felesége, a nagyműveltségű perzsa *Nur Dzsehán* szebbnél szebb műalkotásokkal gazdagították.

A mogul császárok uralma alatt éppúgy, mit azelőtt a legrégibb időktől kezdve, vagy mint azután egészen mai napig, a kisebb-nagyobb indiai fejedelemségek urai, amennyiben behódoltak a nagyobb hatalomnak, megtartották országaikat és hűbéresekként szolgálták Hindusztán* császárait.

Ebben az időben — a XVI., majd a XVII. században — nagyfontosságú események következtek be Indiában, olyan események, amelyek hivatva voltak, hogy utóbb nemcsak megdöntsék a mogul birodalmat, hanem egész India történelmében új korszakot vezessenek be. Még a XV. század legvégén partraszálltak Délindiaiban az első európai hódítók Nagy Sándor óta, a *portugálok* (Vasco da Gama stb.) és nemsokára befészkeltek magukat a félszigeti Indiában. 1608-ban aztán kikötött India nyugati partján az első *angol* hajó és Hawkins kapitány, Dzsehángir nagymogul engedélyével, megalapította az első brit kereskedelmi telepet Szurátban. A XVII. század folyamán az angolok, megalapítva a Brit Keletindiai Társaságot (East India Company), több kikötőben megvetették lábukat, míg a portugál hódítás mindjobban vesztett jelentőségéből.

A Pandzsáb történetének szempontjából közvetlenebb jelentősége volt azonban annak, hogy *Nának*, egy pandzsábi

* Hindusztán, perzsa eredetű kifejezés, szó szerint «a hinduk országa», de általában Északindiát, elsősorban pedig a Dzsamná és a Gangesz síkságát értették alatta. E területnek másik, szintén perzsa eredetű neve volt *Hind*.

hindu kalmár, a XVI. század legelején megalapította a *szikh* vallást és felekezetet. A muzulmán hódítások következtében a hinduk megismerkedtek az Islám tanításával, és jöllehet, ősi vallásukhoz ragaszkodva ellenálltak az erőszakos muzulmán térítésnek, azért az Islám félreérthetetlen Egyisten-hite nem maradt hatás nélkül a minden vallási élmény iránt annyira fogékony hinduságra. Új hithirdetők léptek fel, akik a mélyértelmű hindu miszticizmust kifejezett monotheizmussal egyesítették. Ez a kiegyenlítő törekvés nagy hatást tett a hindukra, új szekták egész sora keletkezett, de a fanatikus muzulmánok az új vallásformák követőit továbbra is egy kalap alá vették a szemükben «hitetlen, pogány» hindukkal és üldözték őket. Nának új vallása mihamar elterjedt a Pandzsábben, elsősorban persze a hinduk közt, de muzulmánok is akadtak, akik az egyszerű nánaki hitet elfogadták. Nának «szikh»-eknek, azaz tanítványoknak nevezte híveit. Utódai, a szikh *Guru*-k (vallásfők) összegyűjtötték a *Granth Szaháb* nevű szentkönyvet s ehhez külön pandzsábi írásmódot (*gurmukhi*) szerkesztettek. A fokozódó muzulmán üldözések még szilárdabbá kovácsolták a szikh felekezetet s ez a XVII. század folyamán harcias szövetséggé, nemzeti jellegű csoporttá fejlődött. A vitéz szikhek nem egy csapást mértek a hanyatló mogul birodalomra és a XVIII. században fokozatosan magukhoz ragadták az uralmat a Pandzsáb jórésze fölött. Ugyanebben az időben messze délen fölébredt az elnyomott hinduság és a dekkani *marátha*-törzs fejedelmeinek vezetésével végül is döntő csapást mért a mogul hatalomra. A mogul birodalom a XVII. század végén és a XVIII. század elején érte el legnagyobb kiterjedését, de *Álamgir* (ismertebb nevén *Aurangzeb*) nagymogul, az Islám kérlelhetetlen bajnoka, fanatikus túlbuzgóságával és türelmetlenségével a birodalom sírásójává lett. Utána, a XVIII. században, már csak tengett-lengett a mogul dinasztia, birtoka egyre kisebb zsugorodott, míg végül — a XIX. század közepén — az angolok léptek az egykor hatalmas császárság örökébe.

A mogul birodalom hanyatlásával a Pandzsábben is minden gyökeresen megváltozott. 1739-ben a perzsa *Nádír*

Sáh tört be Afgánisztán felől, szinte ellenállás nélkül vonult át a Pandzsábon, elfoglalta Delhit és könnyörtelenül kifosztotta a nagymogulok kincseiről híres várost. Afgánisztán ezidőtől fogva végleg elszakadt a mogul birodalomtól és Indiától. Nem sokkal később az afghán *Ahmed Sáh Durráni* szállta meg a Pandzsábot és 1757-ig uralma alatt tartotta. A következő évben a délindiai eredetű hindu *maráthák* — akik előzőleg már India tekintélyes részét elfoglalták — bevonultak a Pandzsádba, de 1759-ben az afghán Ahmed Sáh kiszorította őket. Így vált a Pandzsáb ismét a hatalomért vetélkedő ellenfelek örökösen vérző csataterevé.

A mogul birodalom roncsain marakodó ellenfelek aligha gondoltak arra, hogy a közben Dél- és Északkeletindia felől mindjobban előretörő brit hódítás nemsokára egész Indiára rá fogja tenni a kezét. A brit hódítás, amelynek igazi megalapítója a zseniális Robert Clive volt a XVIII. század második felében, ekkor még voltaképpen csak a Keletindiai Társaság kereskedőinek üzleti vállalkozása volt. Az angol királyság kormányzókat, sőt csapatokat is küldött Indiába, de hivatalosan még nem annektálta a Társaság meghódított gyarmatterületeit. Az angol politika mesteri módon alkalmazta Indiában a «divide et impera» elvét, szövetségre lépett az egymással örökösen torzszalkodó indus fejedelmek egyikével-másikával a többiek ellen és bennszülött fegyverek, valamint brit zsoldban álló indus csapatok segítségével gyarapította birtokait.

A XIX. század elején már csaknem egész Indiában, közvetlenül vagy közvetve, az angolok voltak az urak. A delhii mogul «császár» is csak az ő védelmük és pártfogásuk mellett uralkodott, inkább csak névleg, megmaradt területein. Egyedül a Pandzsábben jött létre ezidőben olyan független indus hatalom, amely megakasztotta a brit előnyomulást ebben az irányban. A szikh törzsek egyikének szerdárja (főnöke, vezére), *Randzsit Szingh*, afghán segítséggel uralkodóvá küzdötte fel magát és 1802-ben elfoglalva Amritsárt, a szikhek szentvárosát, hozzálátott, hogy uralmát az egész Pandzsábra kiterjessze. A függetlenségükre féltékeny kisebb pandzsábi törzsfők az indiai brit birtokok

főkörmányzójához fordultak segítségért, de Randzsit Szingh ügyes politikával kikerülte az angolokkal való összeütközést és «örökreszóló barátsági szerződést» kötött velük, átengedve nekik amúgyis vitás birtokát a Dzsamná és a Sztatledzs folyók közt, de magának biztosítva az uralmat a Pandzsábnak a Sztatledzstől északra fekvő egész területén. Randzsit Szingh, a «Kelet Napoleonja», ahogyan kortársai nevezték a lángeszű mahárádzsát, megszervezte pandzsábi birodalmát és francia meg olasz tisztek segítségével kitűnő modern hadsereget formált nagyszakállú, de keményen verekedő szikhjeiből. Uralma alatt Lahor, a főváros ismét nagy fejlődésnek indult. Haláláig, tehát 1839-ig, a Pandzsáb megőrizte függetlenségét és egyedül képviselt bennszülött hatalmat Indiában. De halála után a szikh királyság tehetőségtelen irányítói lerontották Randzsit Szingh nagy művét. Randzsit Szingh fia s unokája meghaltak és Lahorban *Sér Szingh* mahárádzsza ragadta magához az uralmat, de már 1843-ban az egyik lázadó szikh nemzetség vezérei megölték.

Az angolok jól tudták, hogy a Pandzsáb birtoka nélkül sohasem biztosíthatják uralmukat Indiában, hiszen éppen a XIX. század harmincas éveitől fogva ott lebegett a fejük fölött a terjeszkedő orosz cári imperializmus fenyegetése. E miatt már egyszer háborút is viseltek Afghánisztánnal, amely nagyon is hajlott az orosz kecsegtetésekre. Mint a történelem folyamán mindig, most is Afghánisztán felől fenyegethette Indiát idegen invázió. 1840-ben a brit csapatok behatoltak ugyan Kábulba, Afghánisztán fővárosába, de a következő évben vissza kellett vonulniuk és a hegyek közül előzúduló afghánok súlyos vereséget mértek a brit fegyverekre.

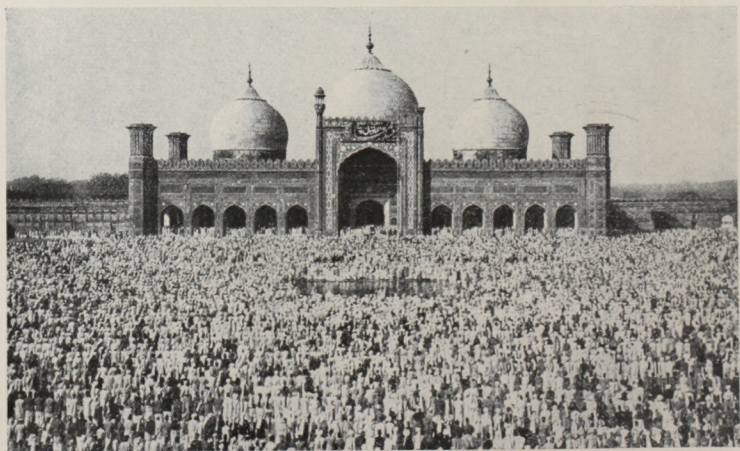
1845-ben a szikh *Khálsza*-szövetség, amely évekig tartó belső villongások és intrikák után elismerte a Pandzsáb uralkodójául Randzsit Szingh állítólagos fiát, egy ötéves gyermeket, a szikh hadseregben hangadó angolelленes, volt bonapartista francia és olasz főtisztek unszolására s az afghánisztáni események hatása alatt kihívóan lépett fel az angolokkal szemben. Megszegték a Randzsit Szingh ide-

13. Randzsit Szingh síremléke Lahorban.

14. A Badsáhi Maszdzsíd kapuja.

15. A Badsáhi Maszdzsíd, nagy muzulmán ünnepnapon.

16. A «tükörpalota» a lahori várban.

17. Kis mecset a Sándara kertben.

18. Dzsehángir nagymogul síremléke a lahori Sáhдарakertben.

jében kötött barátsági szerződést, a szikh hadsereg átlépte a Szatledzs folyót és brit területre hatolt. Az angolok háborút üzentek és rövid hadjárat után 1846-ban megverték az egyébként vitézül küzdő szikheket, bevonultak Lahorba és diktálták a békefeltételeket. A Pandzsáb déli része egészen a Biászig brit kezekbe került és a szikh fennhatóság alatt álló Kasmirt át kellett engedni az angoloknak (bár ezek utóbb eladták Guláb Szingh dzsammui mahárádzsának). A Pandzsáb megmaradt területét meghagyták a kis-korú uralkodónak, de brit rezidenst osztottak be melléje ellenőrzésül.

1848-ban a pandzsábi *Multán* város indus kormányzója fellázadt és a lahori brit rezidens megbízottjait — két angolt — megölette. A britindiai csapatok erre ostrom alá fogták Multánt. *Lord Dalhousie*, Britindia főkormányzója, felhasználta az alkalmat arra, hogy a szikheket ellenséges üzemekkel vádolva háborút indítson ellenük. A csiliánváiai csatában a szikhek feltartóztatták és csaknem megverték Lord Gough seregét, de 1849 februáriusában az angolok döntő győzelmet arattak a szikheken Gudzsrátnál, a Csenáb folyó mellett. Ezzel a Pandzsáb is elvesztette önállóságát és a britindiai birtokhoz csatoltatott.

Mindamellett a szikhek többsége belátta, hogy a gyermek-mahárádza helyett uralkodó főurak nagyon helytelen politikát űztek és a szerződés megszegésével maguk idézték fel a veszedelmet. Az angolok megbecsülték a vitéz és büszke szikheket, s mihamar megnyerték maguknak egykori ellenfeleiket. Amikor 1857-ben Hindusztánban kitört az úgynevezett *szipái* (sepoj) lázadás, — a brit zsoldban álló bennszülött csapatok lázadása az angol uralom ellen — az aránylag maroknyi indiai angol haderő nagymértékben már annak köszönhette végső győzelmét a lázadók s az ezeket támogató mogul császár fölött, hogy a szikhek melléjük álltak és hűségesen harcoltak a felkelők s az évszázadok óta gyűlölt mogul birodalom utolsó császára ellen. A lázadás nem kis mértékben az akkori britindiai kormányzat hibáinak következménye volt, hiszen ez még mindig elsősorban a Kelet-indiai Társaság üzleti érdekeit szolgálta ; a brit Korona tehát

megszüntette a Társaságot és hivatalosan is birtokába vette Indiát.

Az afghánoktól 1840-ben szenvedett vereséget az angolok csak 1878-ban bírták kiköszörölni. Roberts és Stewart tábornokok nagy nehézségek árán megszállták Kandahárt és Kábult, de Afghánisztánt még mindig túlkemény diónak találták az angolok ahhoz, semhogy a brit birtokokhoz próbálják csatolni. Megelégedtek azzal, hogy az afghán emírt az angol érdekekhez fűzzék és távoltartsák az orosz politika fondorlataitól. Ezzel északnyugat felől is biztosították Indiának, illetve a Pandzsábnak legsebezhetőbb határát és folytathatták a megszilárdult Britindia modern szervezését.

A Pandzsáb, amely a történelem hajnalától fogva örökös küzdőtere volt az India birtokáért csatázó hódítóknak, a brit uralommal tartós béke napjaira virradt. Talán éppen a zivataros, sok szenvedést látott mult emlékének köszönhető, hogy a Pandzsáb aránylag híven kitart a brit uralom mellett, amely egyébként a közelmúltban használható alkotmányt adott a Pandzsábnak s a tartományi Törvényhozó Gyűlés révén a bennszülötteknek egyre gyarapodó befolyást tett lehetővé a közügyek terén. Még a pánindiai nemzeti mozgalom sem keltett olyan erős visszhangot a Pandzsábben, mint India más vidékein. Ennek részben oka az is, hogy a Pandzsábben a muzulmánok többségben vannak és a szikhek sem hajlandók mindenáron támogatni a hinduk nemzeti mozgalmát, noha határozottan rokonszenveznek ezzel. A pandzsábi brit kormányzat ügyes politikával használja ki ezt a helyzetet, a felelős állásokban előszeretettel alkalmazza a hű szikheket, a muzulmánokat pedig szükség esetén kijátssza a hindukkal szemben. De azért a hatmillió pandzsábi hinduság sem szorul háttérbe, s India más vidékeihez viszonyítva a különböző felekezeti csoportok kielégítő egyetértésben szolgálják szűkebb hazájukat, az Öt Folyó országát.

III. Úton a főváros felé.

Aki nemcsak a látványosságokért meg azért utazik, hogy elmondhassa, merre mindenfelé járt már, hanem meg akarja ismerni az idegen tájakat, szokásokat, kultúrákat s elsősorban az *embert*, — a lényegében mindenütt egyforma, de alapvető sajátságait mindenütt más formákban kiélő embert — az ilyen utazó igyekszik minél több megfelelő ismeretre szert tenni, olvasni, tanulni, mielőtt elindul útjának célja felé. Kétszeresen ajánlatos ez a tőlünk földrajzilag és faji tekintetben távolos országokkal kapcsolatban, hiszen pl. Indiában annyi új, annyi egészen szokatlan, érthetetlen, s érthetlensége folytán bizarr, fantasztikus dolog tárul elénk lépten-nyomon, hogy valóban csak azt a felszínes képet vehetjük tudomásul, amelyet a szemünk visszatükröz, ha nem rendelkezünk a tudás kulcsával. E nélkül a kulcs nélkül minden zárva marad előttünk és mindent félremagyarázunk, vagy egyáltalán nem tudunk megmagyarázni semmit, még a szemmel látható érdekességeket, tájakat, városokat, műemlékeket sem tudjuk igazán élvezni és értékelni, ha nem ismerjük az okokat, az előfeltételeket, amelyek a szemünkbe villanó dolgokat olyanokká formálták, amilyenek.

A jelen ismeretének és megértésének ugyan nem egyedüli kulcsa a multak ismerete, de az élet folyamatos, soha meg nem álló áradat, s a jelen zökkenők, megszakadások nélkül való folytatása a multnak. Ha egy-egy országnak vagy népnek legalább nagy vonásokban ismerjük a multját, bizonyára jobban és értelmesebben figyelhetjük jelenét és mai életének megnyilvánulásait is. Az előző fejezetekben — ha csak vázlatosan is — rámutattunk azokra a földrajzi és történelmi tényekre, amelyek ismerete nélkül a Pandzsáb leírása legfőljebb csak többé-kevésbbé érdekes kuriózumokat nyújthat, de nem tárhatja fel az ottani élet emberi valóságait és értékeit. Lépten-nyomon a mult emlékei lépnek majd elénk útunkon, s ha nagy vonásokban ismerjük már a hát-

teret, könnyebb dolog lesz részletesebben rámutatni mindarra, amit a látnivalókkal kapcsolatban tudnunk érdemes. A távoli, exotikus országokban járt utazók vagy turisták igen gyakran éppen azért írnak össze annyi képtelenséget, mert impresszióikat nem támasztják alá a nélkülözhetetlen előismeretek s amúgyis téves benyomásaikat szeretik még egészen felelőtlen fantáziával is kiszínezni. Aki aztán komolyan és behatóan ismer valamely exotikus országot, — ez esetben Indiát — az igazán nem tudja, bosszankodék vagy nevéssen-e, amikor a vonatkozó «utazási irodalom» legtöbb művében a tájékozatlanságnak és felületességnek csimborasszóival találkozunk.

Igyekezni fogunk minden alkalommal rámutatni a jelenségek, a leírt dolgok kapcsolataira, hogy ne csak üres, felszínes kuriózumokat, hanem élő valóságokat, emberi tényeket ismerjünk meg. A valóság, ha a képzelet színei nem elkendőzni, hanem még elevenebb közvetlenséggel megjeleníteni próbálják, sokkal érdekesebb, mint az «érdekesnek» szánt gyökértelen szenzációhajhászás.

Ha be akarjuk járni a Pandzsábot, valahol el kell kezdenünk az utazást. Vagy a régmúltak történelmi útjain járva, India ősi kapuján, a Khaibár szoroson át közeledünk a Pandzsábhoz s akkor olyan sorrendben tárul fel előttünk az Öt Folyó országa, mint ősidők óta minden idegen előtt, akik India felé igyekeztek; vagy a modern utat követjük, amerről az angolok érték el a Pandzsábot, s akkor a tengeri kikötők felől kell közelednünk hozzá. Az előbbi útvonal nagyon csábító, mert módot ad arra, hogy bizonyos benső, mondhatni oknyomozó folyamatossággal kövessük a fejlődés útjait. «India» című terjedelmes munkámban úgy is kezdtem a leírást, hogy az északnyugati sziklakaputól elindulva vezettem végig az olvasót India földjén, nagyjából azt az irányt követve, amelyen úgy az ősi indo-árja, mind később a muzulmán szellem elárasztotta India területét. Ezúttal azonban nem egész Indiát akarom ismertetni, s ezért megfelelőbb, ha azon az útvonalon jutunk el a Pandzsádba, amelyen a mai idők utazója jár.

Két kikötőből érhetjük el legkönnyebben a Pandzsá-

bot, ha Európa felől érkezünk Indiába. A rövidebb út *Karacsiból* (Karachi) indul ki, ebből az északnyugati kikötőből, amely az Indus deltavidékén fekszik. De ezt az utat aránylag igen kevesen választják, mert Karacs nem esik a nagy óceánjáró hajók útvonalába. India igazi kapuja a tenger felől, nyugatról érkezők számára: Bombay. A jelképes kapuív, a *Gateway of India*, amely a bombayi rakparton emelkedik, a modern időkben csakugyan India «főbejáratát» jelenti. Bombayból aztán két vasútvonal is kínálkozik a Pandzsáb felé. A legalkalmasabb az, amelyik Dzsalsgaon, Itarszi, Bhópál, Dzshanszi, Guálijar (Gwalior) és Ágra érintésével visz Delhibe, Északindianak ebbe a legfontosabb vasúti csomópontjába, ahonnan Umbálán át folytathatjuk útunkat Lahor, a Pandzsáb fővárosa felé.

Ez az utazás magábanvéve is élmény. Bombaytól Lahorig hosszabb az út, mint teszem Budapesttől Párisig. Ha csak nem szakítjuk meg az utat valahol, akkor két éjszakát is a vasúton kell töltenünk. Az utazás körülményei Indiában egészen mások, mint az európai országokban. A vasút és a vonatok is elütnek az európaiaktól. Indiában nincsen egységes nyomtáv; a különböző vasúttársaságok más és más nyomtávra építették vonalaikat. A fővonalon a sínek nyomtávolsága jóval szélesebb, mint az európai vasutaknál. Ilyen széles nyomtávú vasútvonalak azok is, amelyek Bombaytól a Pandzsáb felé futnak. Természetesen a vasúti kocsik is jóval szélesebbek a mieinknél, ezért aztán tágasabbak, kényelmesebbek. A tágasságot fokozza még, hogy nincsenek oldalperronos kocsik, mint nálunk, hanem a szakaszok a koci egész szélességét kitöltik és külön ajtó nyílik minden szakaszba a vagonok két oldalán. Így aztán az indiai vasutakon nem kell az utasnak görcsöt kapnia a lábába, mert nem tudja kinyújtani a szembenülő miatt, és útitársainak lábszárain sem kell keresztülbukdásolnia, ha kimegy vagy bejön, hanem jó kényelmesen elhelyezkedhetik. A kétüléses I. és II. osztályú szakaszokban két széles, hosszú, bőrrel bevont ülés, helyesebben pamlag van, közöttük legalább ötnegyed méter távolsággal. Mindegyik ilyen ülés fölött van még egy hasonló pad, ezeket nappal

felcsapják és megrögzítik ; éjszakára aztán leeresztik és felső fekhelyül szolgálnak. A felső fekhelyek fölött is még van annyi tér a mennyezetig, hogy nem kell kínosan kuporogni és csúszkálni rajtuk, mint a mi hálókocsijaink felső ágyaiban. Hosszabb útra — például olyanra, amelyen az éjszakát is vasúton kell tölteni — nem adnak ki több jegyet, csak annyit, hogy minden I. és II. osztályos utasnak egy egész pad, illetve fekhely jusson. Ez annyit jelent, hogy egy akkora szakaszban, mint a mi I. és II. osztályos kupéink kétszerese, hosszabb szakaszon legföljebb négy ember utazik. Nappal megosztoznak a két hosszú alsó ülésen, éjszakára pedig két utas a felső fekhelyeket foglalja el. Az indiai vasutakon egyáltalán nem járnak hálókocsik, még az I. osztályos utas is csak a szokásos fekhelyet használhatja, más nem lévén. De a leírt módon átalakított szakasz jóval kényelmesebb éjszakára is, mint a mi szűk hálófülkéink. Viszont minden utasnak magával kell vinnie ágynemű-felszerelését. Ez már hozzátartozik az indiai útifelszereléshez s angolul *beddingnek*, hindusztániul *bisztarnak* nevezik. Külön erre a célra szolgáló erős vászonhuzatba vannak csomagolva az alvóalkalmatosság alkatrészei: a mi paplanainkra emlékeztető, de nagyobb, kétrét hajtható, vastagon gyapottal kitömött derékalj, a lepedők, az útipárna, a takarók, esetleg a hálóruga, no meg a papucs. Az egész beddinget szíjakkal csomagolják össze, s olyan, mint valami nagyobbfajta vászonkuffer. Ezzel a felszereléssel könnyen talál hálóhelyet magának az utas akkor is, ha netán egy éjszakát vagy több éjszakai órát valamely csatlakozó állomáson kell töltenie, vonatjára várakozva. Az állomásokon igen tágas és kényelmes várótermek vannak, díványméretű, szalmafonatos alvópadokkal felszerelve, a beddinggel rendelkező utas elkészítteti ágycsészét a váróterem indus felügyelőjével és úgy alszik, hogy jobb sem kell. Vannak ilyen várótermek külön férfiaknak és nőknek ; a II. osztályú utasok az I. osztályú várótermet használhatják. Minden váróteremhez fürdőszobák és zuhanyozók tartoznak, a nagyobb állomásokon egységes központi vezetés alatt álló éttermek vannak, úgyhogy az utas, aránylag igen olcsón, majdnem

olyan kényelmesen eltanyázhat akár egy-két napig is valamely városban a vasúti hálótermek segítségével, mint hogyha a költséges szállodákhoz folyamodna. A vasúti kocsikon is minden szakaszhoz nagy, zuhanyozóval ellátott mosdóhelyiség járul. — És még «ázsiai állapotokról» merünk beszélni itt a vén Európában, ha kezdetleges és kényelmetlen berendezések miatt kell szenvednünk a legtöbb vasúton! Hányszor kívántam ide azokat az áldott jó «ázsiai» állapotokat, amikor túlszűfolt vasúti kocsikban szorongva eszembe jutottak pl. a *Great Indian Peninsula* vasúttársaság vonalain megtett, sokszor többnapos utaim!

Az úgynevezett «mail», vagyis postavonatokhoz és expresszekhez persze még étkezőkocsit is csatolnak s a barnaképű «boy»-ok — pincérek — kívánatra európai vagy indus kosztal szolgálnak az utasoknak. Minden ilyen vonattal jár egy «italos» is, külön kis fülkéje van valamelyik kocsi-ban, ahol jégbehűtött frissítők kaphatók. Persze csak az állomásokon, mert menetközben nem lehet végigsétálni a vagonok során, mint nálunk. Az étkezőkocsiba is állomáson kell beszállni s ottmaradni a legközelebbi állomásig. Ez alatt az idő alatt az I. vagy II. osztályú utas rendesen beülteti szakaszának padlójára a «bearer»-jét, vagyis a bennszülött szolgáját, hogy távollétében szemmeltartsa a poggyászát. Úgyis csak kézipoggyász van a szakaszban, mert félmázsa súlyig a nagyobb málhát ingyen szállítják a poggyász-kocsiban.

Akik állandóan, vagy huzamosan Indiában tartózkodnak, rendszerint szolgát tartanak s a szolgájukat utazásra is magukkal viszik. A szolgák számára minden I. és II. osztályú kocsi-ban külön szakasz van fenntartva, persze fapadokkal. Különösen a jobbmódú indus utazók veszik igénybe útközben legényeik szolgálatát. Különösen ha orthodox hindu az illető. Tudniillik az ilyen úriemberre a vallásos kasztszabályok annyi sajátos szokást rónak, hogy kénytelen egész paksamétával utazni: magával cipeli a rituálisan «tisztá» vizet hatalmas faállványba szerelt cserép-korsóban vagy rézkancsóban; kendőbe kötözve, lábasokban viszi magával a kasztszabályoknak megfelelő, előre elkészí-

tett ennivalóit is ; mindehhez pedig a világért sem nyúlhat más, csak ő maga vagy a szolgája, aki természetesen ugyanabból a kasztból való, mint a gazdája. Ha alacsonyabb kasztból való volna, akkor érintésével mindent «tisztátlanná» tenne és gazdája semmihez sem nyúlhatna, amit a fickó megérintett. Éppen ezért az ilyen orthodox hindu sohasem adja át vasúti hordárnak — *kulinak*, ahogyan Imdiában nevezik — a cók-mókját, hiszen a hordárok többnyire muzulmánok vagy alantasabb kasztbeli hinduk, ami a «kétszerszülött» hindu szemében egyremegy, mert «tisztátlannak tekinti őket.

A vasúti állomásokon külön étkezőjük van pl. az európaiaknak és az európai szokásokat követő modern indusoknak, aztán külön a hithű muzulmánoknak, akiknek minden sertési eredetű tápláléktól tartózkodniuk kell, s külön a magasabb, «tisztá» kasztokhoz tartozó hinduknak, akik a hindu étkezőben is elkülönülnek egymástól, a szerint, hogy történetesen bráhmanok-e vagy más kasztokból valók. Különösen az orthodox bráhmanok tartják be szigorúan a rituális szabályokat, nem fogyasztanak más étket, csak olyat, amelyet szintén bráhman készített és szolgál fel nekik. Éppen ezért többnyire ők utaznak a főntebb ecsetelt komplikált paksamétákkal és szolgálal, hogy mindennel el legyenek látva és ne essék hiba a kaszttörvényekben. Az állomásokon különben ez a sokféle elkülönülés igen érdekes, tarka és eredeti képekben nyilvánul meg. A különféle árusok közt vannak olyanok is, akik csak az egyik vagy a másik felekezetnek való dolgokat kínálják harsány hindusztáni szóval: «Hindu ká csá!» (hindu tea), vagy «Muszalmán ká csá!» (muzulmánnak való tea), «Hindu ká páni!» (víz hinduknak) stb. Ezek a kiáltások összekeverednek a többi árus vontatott kántálásával: «Garam puri!» (meleg cipó), «Dudh garam!» (meleg tej), «Szigaret» vagy «Pán!» (zöld levélbe csavart rágnivaló bételdió) és így tovább.

Mindezekben a különös szokásokon a fölényes európai mosolyogni szokott és ha benyomásait írásban is megörökíti, világért sem mulasztaná el, hogy lenéző kultúr-fölnnyel föl ne emlegesse az «elmaradottságot», «ostoba

fanatizmust» és más hasonló lesújtó véleményeket, a szégyen indusokkal kapcsolatban. Az persze eszébe sem jut, hogy ő maga is rendületlenül ragaszkodik számtalan beidegzett szokáshoz, amelyek alapján véve semmivel sem lényegesebbek vagy észszerűbbek, mint a számára olyannyira komikus szokások; azt meg már igazán nem kívánhatjuk meg a fölényes úriembertől, hogy mérlegelje, mennyi *önfe-gyelmezésre, önuralomra* tanítják a nekünk annyira furcsa szokások és szabályok azokat, akik meggyőződéssel ragaszkodnak hozzájuk. Egyáltalán ajánlatos, ha az exotikus országokban utazó idegen szem előtt tartja a «Ne ítélj» bölcs elvét, vagy legalább igyekszik előbb tisztábajönni azzal, mi a háttere és célja azoknak a szokásoknak, amelyek az ő szempontjából ugyan értelmetlenek, de követőik előtt bizonyára megvan a maguk értelme és jelentősége. Ne felejtjük el, hogy mindnyájan többé-kevésbé a magunk beidegzett, belénknevelt világlátásának színes szemüvegén keresztül nézzük a dolgokat, tehát nagyon ritkán látjuk azokat úgy, amilyenek valójában. Az indiai szokásoknak és a kaszt-szabályoknak is megvan a maguk jó és hasznos oldala, bár tagadhatatlan, hogy nem egy közöttük csak azért van még mindig érvényben, mert az emberek megszokták, hogy annak úgy kell lennie, hiszen mindig úgy volt őseik idejében is. Csakhogy valljuk be, mi is sok ilyen kritika nélkül átvett nézethez, szokáshoz ragaszkodunk! Ne higyük, hogy ezek tiszteletreméltóbbak, csak azért, mert a mieink!

A sok tarka és érdekes képnek inkább örülnünk kell, mert éppen a szokatlan, az újszerű az, ami az utazást élménnyé teszi. Ha nyitva tartjuk a szemünket, Indiában nem is panaszkodhatunk, hogy nem látunk elég furcsaságot és meglepő újdonságot.

Vonatunk robog, kinézünk az ablakon. Ez az ablak sem olyan, mint idehaza. A rendes ablaküvegen kívül még három felhúzható-leereszthető keret van mindegyiken: az egyikben kék üvegtábla sötétlik, hogy a forró évszak szemkápráztató napsütése ellen védjen, a másik léczsalugáterre emlékeztet és elsötétítésre vagy a nappali hőség elszigetelésére szolgál, a harmadikban sodronyból szőtt szúnyog-

háló feszül s arra való, hogy a meleg éjszakákon nyitva lehessen tartani az ablakot, a nélkül, hogy a moszkítók és egyéb bogarak elárasszák fülkénket.

A táj óráról órára megváltozik, amint vonatunk észak felé száguld. Síkságok után fantasztikus körvonalú hegy-ségek, majd dzsangalok* (erdők), aztán kopár puszták következnek, olykor egy-egy folyó fölött suhanunk át, s ez a folyó is mindig más képet mutat, a szerint, hogy melyik évszakban járunk arra felé. A forró évszakban széles, kavicsos vagy homokos folyómedreket ívelnek át a hosszú hidak, s a meder közepén olykor csak tenyérnyi vízerecske folydogál; az esős évszakban aztán vadul kavargó, sárga áradat tölti be színültig a meder egész szélességét. Indiában is négy fő évszak van (bár az indusok hat évszakot számítanak): a forró évszak (kb. március-április-május), az esős évszak (június, július, augusztus), az ősz (szeptember, október, november) és a hűvös évszak (december, január, február). Az esős évszakon kívül India területének jórészen csak a hűvös évszakban állnak be nagyritkán helyi esőzések, egyébként csupán a *barszát* (esős évszak) idején hull kiadós eső a talajra. Ezt a délnyugati *monszún*-szé idézi elő, amely június elején Afrika felől eléri Indiát és a tengerről nagy páratömegeket hajt a szárazföld fölé. A felhők a meleg szárazföld fölött magasabbra emelkednek, lehűlnek és elhullatják víztartalmukat, a talaj óriási vízmennyiséghez jut, a vizek megáradnak, a csatornák és az India nagy részében a kutakat pótló ciszternák megtelnek az égi adománnyal. A felhők északkelet felé vonulva végül eléri a Himálaja magas hegyláncát, feltorlódnak, még magasabbra emelkednek és elhullajtják minden megmaradt víztartalmukat; ezért a Himálaja déli lejtőin az évi csapadék összege a legnagyobb, különösen Északkeletindióban, Asszamban, viszont a hegylánctól északra már nincsen esős évszak. Három hónapon keresztül folyton zuhog az eső Indiában, legfőljebb egy-két órára áll el, amikor a felhők

* Ez a hindusztáni szó helyes kiejtése, tehát nem «dzsungel» vagy «dzsöngl», ahogyan az angolos *jungle*-t szokták helytelenül átírni.

szétszakadnak és előmosolyog a régnemlátott kék mennybolt. Az esős évszak után elérkezik India legszebb évszaka, a meleg, de már nem perzselően forró ősz. A hosszú esőzés után minden növény üde, életerővel teljes, nem kell félni az izzó porfelhőktől sem, amelyek a forró évszakban szoktak végigsöpörni különösen Északindia és a Pandzsáb síkvidékein. Az őszt követi a hűvös évszak, ez Északindiában enyhe nappalokat hoz, de mihelyt leszáll a Nap, hűvösre, olykor csípőse fordul a hőmérséklet és éjszaka, — legalább pár héten át — jégperemek csipkézik körül a tócsákat és vizeket. Aztán fokozatosan melegedni kezd a levegő, február megint igen kellemes, majd beáll a hőség és egyre fokozódva májusban éri el tetőfokát. A forró évszak melege nagyon megviseli az embert, nemcsak az idegent, hanem a bennszülöttet is, mert a kegyetlen, lélekzetfojtó hőség még éjjel is csak kevéssel csökken. Az indusok megszokták már évezredek óta, hogy az esős évszaktól eltekintve szinte egész éven át a szabadban aludjanak. Ez különösen a forró évszakban válik általánossá; még a jómódú és előkelő emberek is házuk tetőerkélyére vagy oszlopos tornácaira vitetik ki ágyaikat, hogy ott töltsék a rekkenő éjszakákat. Ilyenkor a városok közkertjei, a vízmedencék széle, a templomok terei, sőt még az utcák is egyetlen nagy hálóteremmé változnak; az egyszerűbb nép tömegei terítik le mindenfelé hálógékényüket vagy pokrócukat és a szabad ég alatt éjszakáznak. A mezei munka a forró évszakban rendesen éjjel és hajnalban, napkelte előtt történik, hiszen napközben még a forróságához hozzáedződött indus sem bír huzamosan dolgozni a vakítóan tűző, lángoló erejű napsütésben. Napközben aki csak teheti, nem művel semmit, hanem behúzódik az árnyékba vagy elsötétített otthonába. Az Indiában élő angolok is széles tornácokkal árnyas banglókba (*bungalow*) vonulnak vissza, szüntelenül berreg a mennyezetre szerelt hatalmas villanyventillátor legyezője és ilyenkor fogy a whisky jeges szódával még az átlagosnál is bámulatosabb mennyiségben... Pedig az angol nem jön zavarba, ha arról van szó, hogy észszerű érvekkel megokolja a whiskyfogyasztást: télen a hűvösség, az esőzés alatt a

nyirkos idő egészségtelen behatása ellen issza a whiskyt, és így tovább.

Az említett évszakok Északindiában, főleg a Pandzsábban jelennek meg leghatározottabban, míg Délindiában nem mutatnak olyan végletes ellentéteket.

Tegyük fel, hogy ősszel, az utazásra legalkalmasabb időben utazunk a Pandzsáb felé. Most a megművelt föld mindenütt megnyugtató látványt mutat. Természetesen ez az előző évszak esőzésétől függ: ha olykor — szerencsére elég ritkán — nem jól üt be az esős évszak és kelleténél kevesebb csapadék hull alá, akkor bizony a következő évben éhínség fenyeget. Indiaszerte, elsősorban persze az időjárás esélyeinek leginkább kiszolgáltatott északon, ősidők óta felismerték a mesterséges öntözés szükségét. Kiterjedt csatornahálózatok épültek már az ó-korban is; a muzulmán uralkodók, elsősorban a mogul császárok is folytatták a csatornaépítést, míg végül az angolok, felhasználva a régebbi csatornarendszereket és újakat létesítve, hatalmas modern öntözőhálózatot teremtettek (1. kép). A mesterséges öntözés a Pandzsábban is igen fontos szerepet játszik és a kormányzatot e téren igazán nem terheli mulasztás. Vonatunk, mire eléri a Pandzsáb területét, ismételten átrobog a nyílegyenes, messzenyúló főcsatornák hídjain és a földeken mindenfelé láthatjuk a nagy víz húzó kerekeket, amelyek állati vagy emberi erővel működnek és a szétágazó öntözőcsatornákból a vetéstáblákra osztják szét a vizet.

De ha a forró évszakban utazunk a Pandzsábon át, különösen a déli vidékeken gyakran látunk kopár, teljesen kiszikkadt, homokbuckás tájakat, ahol még az öntözés sem segíthetne. A laza talaj nyomtalanul eltünteti, felissza a legbővebb vízmennyiséget is és a háromhónapos esőzés minden eredménye abban nyilvánul, hogy rendetlen összevisszaságban nőtt fű és kóró földi el csomókban vagy pásztákban a pusztaságot. Ezeket a területeket csak legelőnek lehet használni (3. kép), amíg a perzselő forróság ki nem égeti s a jószág utolsó falatig el nem fogyasztja a lábon szénává aszalódott növényzetet. Jókora ilyen területeken robog át a vonatunk. Gyakori látvány erre felé — főleg

a forró, száraz évszakban — a puszta rögén heverő állati hulla. Teve, szamár, ritkábban szarvasmarha, még ritkábban ló teteme hever ott, a felbomlás különböző stádiumaiban, de ezt a folyamatot nagyon meggyorsítják az India-szerte hatékonyan működő «köztisztasági közegek»: a hatalmas keselyűk, hollók, varjak és sakálok, hiénák. A vonat ablakából is megfigyelhetjük munkájukat. Békés egyetértésben falatoznak az elhullott állatokon ezek a dögkedvelő ínyencek, elvük, úgy látszik, az, hogy «élni és élni hagyni». A tetemről mihamar eltűnik minden lágyabb alkatrész és nemsokára csak a puszta csontok fehérlenek a pusztában. Szarvasmarhatetem azért akad ritkán, mert ezek az állatok nem kóborolnak el oly könnyen, mint a teve vagy a szamár; ló pedig még ritkábban kerül a keselyűk területére, egyszerűen azért, mert az indiai köznép nagyon kevésbé használja a lovat. Rádzsputánában jóval több lovat láthatunk ugyan, mint India más vidékein, mert a rádzsput nép nagy többségében él a régi harcosok hagyománya és szívesen járnak lóháton. De a Pandzsábben a hátaállat szerepét inkább a békésen poroszkáló csacsi tölti be, hosszabb és sürgősebb utakra pedig a tevét alkalmazzák; sokszor két utas is ül a nyurga és bizarr külsejű állatok nyergében. A járműveket rendszeren ökör vagy bivaly húzza. A bivaly — ugyanaz a fajta, mint amely nálunk is sok vidéken otthonos — még lomhább, mint az ökör, de igénytelenebb és erősebb. Az indiai szarvasmarha kicsiny, olykor olyan apró, mint nálunk az éves borjú. Van ugyan kitenyészített, jobbminőségű szarvasmarha is és az úgynevezett «szent» tehenek és bikák, vagy egy-egy uradalom ökrei közt szép, jól megtermett példányok is akadnak, de még ezek sem érik el teszem egy magyarfajta ökör vagy bika méreteit. A szekerek formája valószínűleg nem változott a Mahábhárata ideje óta. Nehézkes kétkerekű járművek ezek, óriási kerekekkel, s az ökröket vagy bivalyokat hajtó ember rendszeren nem a szekéren, hanem a rúd elején, két állatának feje közt üldögél. Ez az általános «belgárrí» típusa. De látunk könnyebb járműveket is, az *ekkát* vagy a *tongát*; ezek amolyan taligaféle, ugyancsak kétkerekű alkalmas-

ságok. A régimódi, ma már csak vidéken használt «hintó» nehézkes, súlyos ökörösszekér, rajta kúpalakú sátorra emlékeztető építmény van, vörös kelmével bevonva, ez alatt üldögélnek az utasok, többnyire nők, akik a nagy melegben is a lefüggönyözött sátoztető alatt rostokolnak, mert a *parda*, vagyis «függöny, lepel» szabályát betartva nem mutatják magukat idegen férfinép előtt. Ezek a járművek csodálatraméltó lassúsággal dökögnek tova, de utasaik nem bánják: az indus nép nem siet. Az időnek távolról sincs olyan nagy értéke szemükben, mint a nyugaton. A kisebb vasúti állomásokon (2. kép) is békésen üldögélnek a vonatjukra váró egyszerű emberek, pedig sokszor órákig lesik a csatlakozást, a legközelebbi személyvonatot.

Végre elérjük Lahort, a Pandzsáb fővárosát. Hatalmas területű pályaudvar építményei és sínparjai közt robogunk be a nagy állomásépület perronja elé. Itt is ugyanaz a tarka sürgés-forgás és a megszokott zaj fogad, mint minden indiai vasúti állomáson. A kulik — hordárok — (újabban vörös ingben és turbánnal) mohón lesik az érkező vonatot. Nemrég az utas még szabad prédája volt a vasúti kulinak: a vonat még meg sem állt, amikor a kulik hada rávetette magát a kocsikra, vad tülekedéssel rohanták meg a szakaszokat s a kiszálló utasok kezéből tépték ki a poggyászdarabokat, még pedig oly bösz hévvel, — egyszerre kettenhárman küzdve az elsőségért — hogy a boldogtalan bőrönd foggantyúja vagy füle adta meg az árát, s végül csakugyan vagy «az erősebb fennmaradásának» darwini elve győzedelmeskedett, vagy az esetleg kellő eréllyel megáldott utas szigorú ordítása teremtett rendet a kulik csatájában. Én még alaposan kiélvezhettem ezt az ősi módszert, mert éppen indiai tartózkodásom harmadik évében hozták be az igen üdvös, új szabályt, amelyet vasszigorral keresztül is vittek a pályaudvarokon. Az új rend abban áll, hogy a kuliknak a perronon hosszú, egyenesre kiigazodott sorban üldögélve kell várniuk a befutó vonatot. Felügyelő tartja szemmel őket az «arcvonal» szélén, akár csak valami szigorú káplár. A kulik persze indiai módon ülnek: guggolva a sarkukra telepednek és kezüket a térdükre nyugtatva lógatják. Az

volna a szabály, hogy csak abban a pillanatban szabad felállniuk, amikor a vonat megáll. Valójában úgy történik a dolog, hogy a jó fickók már jóval előbb elkezdenek illetékes testrészükön előrenyomulni, csúszva igyekeznek közelebb jutni a kocsikhoz. Amikor aztán a vonat megáll, jelszóra mind felugrik és az előírás szerint minden egyes kuli csak a pontosan előtte lévő szakasz ajtaja felé siethet. Így tényleg elértek annyit, hogy a kulik rohama megoszlik, nem válogathatják ki gyors szempillantással a jobb borraivaló reményével kecsegtető «pasasokat» és legföljebb egy-két hordár csap le az emberre, amikor leszáll a vonatról. Amióta ez az üdvös rendszer uralkodik, ritkábban pottyán a perron kövezetére — lehetőleg már vállmagasságból — az utas legféltettebb bőröndje vagy kezitáskája és a poggyász aránylag jó állapotban jut ki a járművek frontja elé. Itt már mezítlábas-papucsos bennszülött rendőr ügyel a rendre. Autótaxik, lovashintók és tongák állnak rendelkezésre. Végre elindulhatunk a város felé!

Az európai idegen a Faletti- vagy Nedou-féle nagy szállodákba igyekszik, az angol «resident»-ek, vagyis a Lahorban lakó angolok, a *Cantonment* modern városrésze felé robognak. Magam, valahányszor megérkeztem Lahorba, — több ízben is töltöttem hosszabb-rövidebb időt a Pandzsáb szép fővárosában — rendesen a modern városrész pompás villanegyedébe siettem, ahol mindig szívesen fogadtak Rádzsa N., az ismert pandzsábi hindu politikus tágas és vendégszerető házában.

IV. A régi Lahor.

A Pandzsáb fővárosának közel 300,000 lakosa van, beleértve az úgynevezett *Cantonmentet* is. A *Cantonment* városrészt szinte mindegyik indiai város mellett megtaláljuk. Mint neve is mutatja, valamikor az angol helyőrség táborhelye volt, ahol aztán kialakult a britindiai tisztviselők, tisztek, kereskedők és családjaik települése. A lahori régi, vagy másképpen *Mián Mír Cantonment* ma már csak a

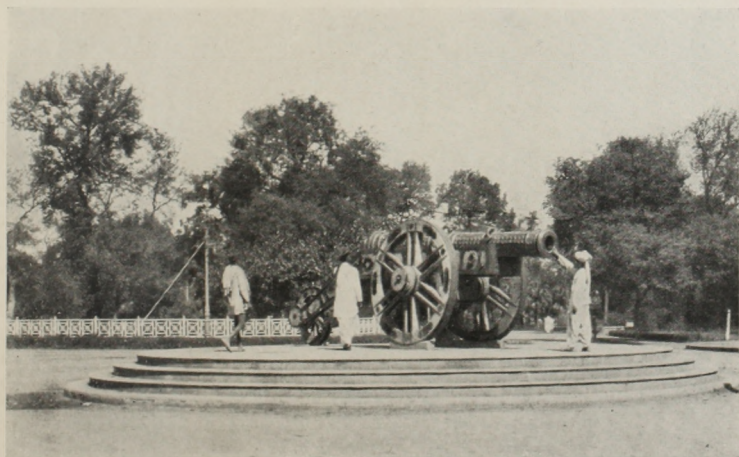
britindiai csapatok kaszárnnyáit és tisztiszállásait meg a katonaság szükségletét szolgáló bazárt foglalja magában; a tartományi hivatalok és angol polgári tisztviselők régen átköltöztek a régi várostól délre és délkeletre keletkezett új, modern városrészbe. Olyan ez, mintha Lahor* két különböző városból állana. A régi, eredeti Lahort még az egykori várfalak övezik, amelyeken keresztül ósdi, érdekes építkezésű, jellegzetesen keleti utcák zsúfolt tömkelegébe jutunk. A falak előtt egykor körben húzódó árkokat már betemették, csak a város északnyugati oldalán maradt meg belőle egy darab. A sáncárkok helyén egyébként sétányok, fásított terek veszik körül a régi falakat. A belváros déli oldalán, a kapun kívül, az *Anárkali-bazár* üzleti városrésze jelenti az átmenetet a régi és az új, modern város közt. Az *Anárkali-bazár* sajátosságosan egyesíti az ősi belváros bazáréletének és az új idők üzleti forgalmának jellegét. A bazársor üzleteinek tulajdonosai indusok, de a boltok már európaias jellegűek, vagyis nem egyszerű, nyitott helyiségek, amelyeknek az utca szintje fölé emelt padozata egyben kiszolgáló pult gyanánt is szolgál az utcán álló vásárlóknak. Ajtós, redőnyös üzletek vannak már itt, közben egészen modern hatású nagyobb, kirakatos üzlethelyiségekkel és kereskedelmi ügynökségek irodáival. De az árak olcsóbbak, mint odébb, a modern *Mac Leod Road* angol, vagy teljesen nyugatias színvonalon álló indus üzleteiben. Lahor bennszülött és európai lakói egyaránt felkeresik az *Anárkali-bazár* boltjait, míg a belváros apró bazárboltjaiban a kuriózumokat kereső idegenen kívül csak az indusok vásárolnak, az új, külső város előkelő üzleteit pedig csak az angolok és a jó módú, sok tekintetben nyugatias módon élő indus urak látogatják.

Tíz perc alatt az *Anárkali-bazáron* keresztül a modern világból a középkorba látogathatunk át, vagy körülsétálunk a városhatár előtt és más, egészen régimódi kapukon át léphetünk be a belvárosba. A finnyás, minden furcsaságtól

* Az angolos írásmód *Lahore*, indus jelekkel *Lahaur*-t írnak, de a kiejtésben mindkettő Lahor-nak hangzik.

19. A lahori Salimár kert.

20. «Kim ágyúja» Lahor egyik terén.

21. A Pandzsábi Múzeum Lahorban.

22. A Pandzsábi Egyetem főépülete Lahorban.

23. A «Panjab Chiefs' College» főépülete Lahorban.

24. A Lawrence Hall a lahori Lawrence parkban.

25. Indus zenekar egy lahori előkelőség kertjében.

26. Régimódi vendégség egy gazdag lahori hindu úr házában.

visszariadó idegenre bizony nagyon vegyes hatást tesz ez a régi Lahor. A keskeny, össze-vissza kanyargó utcákon soha nem ismert szagok kielemezhetetlen felhői fogadják, a nyüzsgő, ezerszínű tömegben toprongyos és piszkos koldusok, fantasztikus külsejű vezeklők súrolják a könyökét, a járdánküli úttesten egymást nyakán-hátán tolongó csacsik, ökrösszerekek és tongák örökös kanyargásra és furakodásra kényszerítik, ha pedig a házsorok közelében, az utca szélén próbál haladni, akkor belebotlik a csatornák nem éppen gusztusos hulladékába, vagy meg-megakad a nyitott bolt-helyiségek előtt ácsorgó és alkudozó vásárlók csoportjaiban. Ha azonban az idegent nem riasztják a keletnek nem mindig kellemes jelenségei és esetleges húzódozását kellőképpen ellensúlyozza az újszerű, a páratlanul eredeti környezet iránti érdeklődés, akkor hamarosan otthon érzi magát a belváros zeg-zugos sikátoraiban és rájön, hogy ha a bennszülöttek igen jól érzik magukat a sokféle szaggal pácolt, embertömegekkel nyüzsgő bazársoron, akkor öbenne sem fog helyrehozhatatlan kár esni a néppel való közeli érintkezésben.

Egyízben fiatal angol hölgygel sétáltam a városkapu környékén és a Miss — aki egyébként évek óta lahori lakos volt — kedvet kapott rá, hogy ezúttal először látogatást tegyen a belvárosban. Alig léptünk be a kapuív alatt, mint valami megdagadt folyó határozatlan színű áradata hullámozott körülöttünk a bazár élete. A Miss visszariadt a hamisítatlan keleti élet túlságos közelségétől és néhány perc után orrfintorgatva jelentette ki, hogy neki elég volt a mulatságból. Bizony, nagyon sok angol él így Indiában, az indus nép kellős közepén, a nélkül, hogy valaha is közelebb jutna hozzá és valaha is vágyat érezne arra, hogy India gyermekeinek igazi életét lássa, megfigyelje és megismerje. Külön elszigetelt világban élnek . . . de nagy felháborodással lepődnek meg olyankor, ha az újságokból az indus nép elégedetlenségéről értesülnek és sehogyan sem tudják megérteni, miért tekintik őket Indiában menthetetlenül idegeneknek, olyanoknak, akikhez Indiának semmi köze nincsen és nem is lehet . . .

Pedig az a kép, a keleti életnek az a minden képzeletet felülmúló tarkasága és exotikuma, amely a lahori belvárosban az érdeklődő idegent körülveszi és elárasztja, igazán megéri a csekély áldozatot, hogy egy rövid időre elfeledkezzünk kényes és válogatós európaiasságunkról. Ha elhallgattattuk megrögzött előítéleteinket, rövidesen álmélkodva eszmélünk rá a tényre, hogy ez a keleti bazárélet távolról sem olyan szörnyű és visszariasztó, mint ahogyan azt a javíthatatlanul nyugati «mentalitás» látja. Ha embereket, testvéreket — nem bánom, mostohatestvéreket — látunk a más arcszínű, más ruhát viselő, más nyelvet beszélő, más célokat követő tömegben, akkor meleg és bensőséges érdeklődés fog el bennünket, hogy e számunkra ismeretlen élet mozzanatait figyeljük. S ha így teszünk, nincs az a múzeum, nincs az a színház, nincs az a revü, amelynek gazdag változatossága és eredetisége megközelíthetné a keleti bazár életének kaleidoszkóphoz fogható változatosságát és kimeríthetetlen érdekességekkel szolgáló forgatagát.

A keleti bazárokbán — s ezeknek egyik legjellemzőbb példája a lahori belváros — a különböző üzlet- és iparágak egy helyre csoportosulva kínálják árucikkeiket. Egy-más mellett, külön-külön sorakoznak a mészárosok, a szabók, a lábbelikészítők, a könyvtárosok, a kelmekereskedők, az édességárusok stb. boltjai. Ez az ősi rend egy kissé meg bomlott már ugyan, de nem annyira, hogy az eredeti szabály ne legyen ma is észrevehető. Aztán külön bazársoron találhatjuk a hindu, külön soron a muzulmán vagy szikh boltokat, bár a szikhek nem különülnek el olyan szigorúan, mint a hinduk és a muzulmánok. Vannak iparágak, amelyeket egyedül a hinduk, vannak megint mások, amelyeket kizárólag a muzulmánok képviselnek. A hindu bazársorokon természetesen különválnak az előkelőbb, «tisztá» kasztokhoz tartozó tulajdonosok boltjai, például a nagyon «tisztá-talannak» tekintett bőrárusok boltjaitól. Mindennél előkelőbbek — persze csak a hinduk szemében, nem a külső megjelenésben — a bráhma-könyvtárosok üzletei, vagy azok az édességes boltok, amelyekben bráhma-nok árusítanak bráhmankéz készítette süteményeket és csemegéket

magas kasztbeli hinduk számára. Európai is vásárolhat az ilyen boltban, de ismernie kell az érintkezés szabályait, mert különben a boltos kézzel-lábbal magyarázva, tiltakozva hessegeti el áruinak közeléből a rituálisan «tisztátalan» idegent. A vásárlás csak úgy történhetik, ha az ember tisztes távolban megáll a tornyokba rakott édességek színes, csillogó halmaza előtt és világért sem próbál az ujjával rábökni a kiválasztott árura, hanem szép óvatosan, messziről megmutatja a boltosnak, aki aztán leméri és becsomaggolja a portékát és leteszi a padló szélére. A pénzt sem szabad közvetlenül a bráhman kezébe nyomnunk, hanem le kell tennünk ugyancsak a padló, illetve métermagas emelvény — peremére. Bármily csodálatos, a pénzt, amely az imént még «tisztátalan» kezünket érintette, a jó bráhman már minden rituális aggodalomtól mentesen söpri be és rakja el. A pénzről nyilván az orthodox hindu is azt tartja, hogy «non olet»...

Bráhman-édességárusnál még vásárolhatunk a szemre tagadhatatlanul étvágygerjesztő holmiból, mert az többnyire vagy üvegtáblákkal védett dobozokban tartja portékáját, vagy legalább is tiszta, sűrűszövésű fehér fátyolkelmével takarja le. A többi édességes bolt azonban csak messziről tesz biztató hatást, szépen csillog az aranyfüst a különböző «mitá»-kon, «halvá»-kon és egyebeken, ragyog a fényes cukormasszába vont csemegék tornya, de ha közelebb megyünk, akkor azt is meglátjuk, hogy legyek ezrei mászkálnak vagy csapongnak az édességhegyek fölött... Mindenesetre legokosabb, ha indus édességre áhítozunk, a modern városrész üzleteiben rendelni belőlük, bár a jobbféle bráhman-boltokban is vásároltam olykor édességet és nem történt semmi bajom.

Sokkal kevésbé hívatogatóak a muzulmán mészárosok boltjai. Félbirkák fityegnek előtte, ijesztő színű állati belsőségek halmaza remeg mindenfelé, de különösen az úgynevezett «zsírosfarkú» juh hátsó fertálya csalogatja a vevőket, mert ezt igazi csemegének tartják. A húshalmazokon is szép számmal lebzselnek a legyek, bár az utóbbi időben a városi magisztrátus erélyesebben ellenőrzi a szabályok

betartását és dróthálóval kell védeni a húst. Csak hogy a dróthálós ajtókat folyton nyitják-csukják és a legyek nem várnak a hatóságok engedélyére, hogy besurranjanak a nyíláson.

Ha ezek a látványosságok kissé már felforgatták a gyomrunkat, enyhülést találhatunk a kelmeárusok bazárjában, vagy felkereshetünk egy-egy szőnyegárust. A belvárosban sok szép és igazán régi, eredeti szőnyeget, terítőt, hímzést láthatunk, hiszen itt elsősorban indusok vásárolnak. A kuriózumokat és útiemlékeket gyűjtő turisták künn az Anárkali-bazárban vagy a modern városrész előkelőbb üzleteiben szerzik be a többnyire vásári, nem egyszer utánzott «keleti műtárgyakat». Igaz, hogy ha a belváros bazárjában akarunk venni egyet-mást, tudnunk kell hindusztániul, s ami még fontosabb, értenünk kell az alkudozás művészetéhez. Némely nagyobb üzlet tulajdonosa beszéli ugyan az indiai bazárok furcsa, kevert «pidgin» angolságát, némelyik egyenesen büszke arra, hogy iskolát járt és angolul tud, bár angolsága nem éppen oxfordi veretű, — de azért egészen másképpen megy a vásárlás, ha az ember hindusztániul áll szóba a boltossal. Ez így is mindent elkövet, hogy az áru értékének sokszorosát próbálja bevasalni a vevőn, de azért mégis kevésbbé nézi baleknek az illetőt, hiszen aki hindusztániul tud, az már nem újonc és bizonyosan nem átutazó turista Indiában. A hindusztáni beszéd lehetővé teszi, hogy kialakuljon a szokásos alkudozás, ez pedig igazi szívbeli gyönyörűségére szolgál minden keleti kalmárnak. Valóságos csata, késhegyig menő közelharc az ilyen alku, de megvannak a maga szabályai, sőt művészi fogásai is. Ha az idegen már kitanulta ezt a művészetet, és ha mesternek nem is, de tehetséges kezdőnek bizonyul az alkudozás terén, akkor a derék «dukánvála» (boltos) vagy «szaudágar» (kereskedő) rövid félóra alatt az eredetileg mondott összeg egyharmadára engedi le az árat és újabb negyedóra multán talán megelégszik annyival, amennyit a kérdéses cikk csakugyan megér. Nem sajnálja az időt, sőt ellenkezőleg: szakértő élvezettel vívja az alkudozás harcát, hiszen a keleten ez az üzleti tevékenység sava, mely az egyébként egyhangú

kereskedői mesterséget szórakoztatóvá teszi. India bazárjaiban nincsenek előírt üzleti órák, a boltos akkor nyit és akkor zár, amikor jólesik neki és többnyire hajnaltól késő estig, olykor éjszakáig ott ül a boltjában, mert ez számára nemcsak munkát, hanem egyben életformát, időtöltést jelent. A nyitott bazárbeli bolt padlója, mint már mondtuk, métermagasra emelkedik az utca szintje fölé és rendszeren kiszögell az utcára. A padlón — s ez egyben kiszolgáló asztal is — üldögél az üzlettulajdonos áruinak halmazai közt, kezeügyében áll a kis pénzesláda és üzleti könyveinek csomója. Elbeszélget a minden vásárlási szándék nélkül boltja előtt ácsorgó ismerősökkel, közben a *hukáját* (a vízipipát) szortyogtatja. Ha komoly vevő akad, akkor vele foglalkozik, de időt talál arra is, hogy az alku egy-egy összecsapása után tereferéjét folytassa az ismerősökkel. Némelyik boltos még gramofont is állít fel az utca felé néző boltnyílásban és egymásután recsegteti az indus dalokat, amelyeknek elképzelhetetlen sokaságát örökíti meg lemezen a «His Master's Voice» kalkattai gyárfiókja. Az ingyenes előadást jókora tömeg hallgatja az utcáról, vannak, akik még kényelmesen le is telepednek hozzá s a sikerültebb számokat tetszésnyilvánító «Sabás!» kiáltásokkal jutalmazták. Ez a zenélés a kereskedőnek szórakozást és egyben hívogató reklámot is jelent.

A szűk bazárutcákban a jövőmenő emberek és járművek sokaságán kívül olykor még ácsorgó tehenekbe vagy bikákba is ütközünk, különösen a hindu boltok során. Ezek «szent» állatok, amelyeket a testükön látható bizonyos jelek alapján jámbor hívők a hindu templomoknak ajándékoztak. A hinduk amúgysem ölik le a szarvasmarhát — az *tabu* köztük — és a jól kihízott szent állatok kényük-kedvük szerint csavaroghatnak az utcákon, tereken. Néha teljes szélességében elállnak egy-egy keskeny sikátort és az embernek szép udvariasan a falhoz kell lapulnia, ha tovább akar jutni. A hinduk szeretetteljes mozdulattal simogatják meg az útjukba kerülő állatok fényes nyakát vagy hátát és a muzulmánok is tartózkodnak attól, hogy elkeressék, vagy mi több, rugásokkal tessékkeljék odébb a kiváltságos barmo-

kat. Nem egy véres verekedés, sőt napokig tartó villongás keletkezett már hinduk és muzulmánok közt a tehenek és bikák miatt. Lahorban ugyan a lakosság többsége muzulmán s ezért a bazársorokon valamivel kevesebb szarvasmarha ödöng, mint például a csaknem tiszta hindu lakosságú rádzsput városokban, de azért itt sincs hiány bennük. Szerencsére a lahori belvárosban nem közlekedik villamos, így aztán nem fordul elő, mint az pl. Bombay bennszülött városrészében mindennapos, hogy a szent állat netán éppen a sínek közé áll kérődzni és elmélkedni; ugyanis ilyen esetben a villamos megáll és vár, amíg a járókelők vagy a közeli rendőr rábeszéli a négylábú forgalmi akadályt a helyváltoztatásra. Lahorban inkább csak az amúgy is lassan mozgó indus járműveknek áll útjukba egy-egy szent állat, vagy a zöldséges boltok kosaraiba kóstonak bele. De még ilyenkor sem bántalmazza őket senki.

Ez a szarvasmarha-kultusz is lenézés vagy gúny tárgya szokott lenni az indiai útleírók könyveiben. Tagadhatatlan, hogy az európai szemében furcsa és észszerűtlen jelenség ez, de másképpen kezdjük látni a dolgokat, ha megpróbáljuk beleélni magunkat az indusok lelkeségébe. Néha talán kényelmetlennek találtam, ha a keskeny utcán bújócskát kellett játszanom egy-egy elég nyugtalanító kiállású, jókora bikával, de általában kedvesnek, szépnek éreztem a szépszemű, szelíd és mindig ragyogóan tiszta állatok békés jelenlétét a hinduk városaiban. Van valami meleg és megható vonás abban, hogy az embernél alantosabb élőlények világát az ősi testvériség derengő emléke kapcsolja az emberekhez és Isten jóindulatú teremtményei megférnek egymás mellett. Ez persze nem gyakorlatias álláspont és egyáltalán nem nevezhető haladottnak vagy modernnek. De hiába, ezen a világon olyan sok megszívlelendő és szép, kedves dolog van, amit éppen a haladott és modern világ tökéletesen száműzött a maga köréből. Nyugodjunk hát bele a tehenek jelenlétébe legalább a lahori régi város utcáin...

Ha kifogásolnivalót keresünk, inkább a kóbor kutyák miatt háborodjunk fel. Tagadhatatlan, hogy a szerteszét csavargó, sovány, félvad, többnyire sebhelyekkel, rühvel

borított nyomorúságos ebek semmiképpen sem jelentenek vonzó látványosságot az északindiai városokban. A kutya megvetett, tisztátalannak tartott pária errefelé és éppen csak azért tűrik meg őket, mert a városokban ők pótolják a puszták keselyűit, a köztisztaságot szolgálva azzal, hogy felszedik, elpusztítják éhségükben a hulladékokat. A kutya — amelyet egyébként hindusztániul *kuttának* neveznek — valóban kutyanak se való életet él Északindiában, különösen azokban a városokban, ahol sok muzulmán lakik. Megvetett állapota is muzulmán hatásra vezethető vissza. Az egész muzulmán keleten így van ez és már a közelkeleten, pl. a régi, szultáni Isztambulban is seregestől lebzseltek, csavarogtak a gazdátlan ebek. A régi Indiában, a muzulmánok jötte előtt, a hinduk nem vetették meg a kutyát. Erről többek közt a hinduk köztiszteletben álló ősi eposza, a Mahábhárata is tanúskodik; Judhisthira, a bölcs és szentéletű király, aki erényei jutalmául élő testében éri el a Mennyeek kapuját, nem hajlandó belépni Indra mennyei honába, mert az isten tiltakozik az ellen, hogy kutyája, mely hűségesen követte minden megpróbáltatáson keresztül, urával együtt bejuthasson oda; de Judhisthira védelmére kel az ebnek és kifejti, hogy a nemeslelkű embernek nem szabad megtagadnia a legalázatosabb, legszegényebbényt sem, amely védelmet keres nála és hűséges odaadással ragaszkodik hozzá. Másik bizonyíték arra, hogy a kutya gyalázatos sorsa Indiában tényleg csak a muzulmán felfogásra vezethető vissza: Délindiában, a tiszta hindu lakosságú városokban nem botlunk lépten-nyomon a csavargó, gazdátlan ebekbe. Ez a jelenség főleg az északindiai városok privilégiuma. Egyébként nem egy orthodox hindut, sőt bráhmant is ismertem, akik bizony kutyát tartottak és szeretettel bántak vele. A muzulmán vallás és életfelfogás, bár hosszú évszázadok óta gyökeret vert India földjén, mégis csak importált dolog ott, míg a hinduizmus az eredeti, ősi, valóban *indiai* világnézet. S így vagyunk nagyon sok visszás, kellemetlen jelenséggel Indiában: jórészünk nem a hindu lélek sajátágaiban gyökerezik, hanem idegen eredetű. Még a hindu élet legfurcsább, olykor határozottan ellen-

szenves jelenségei, például a merev kasztrendszer túlhajtásából eredő fonákságok is nem csekély mértékben *közvetve* a muzulmán hatásban gyökereznek. Mondottuk fontebb, hogy az ősi vallásához, kultúrájához ragaszkodó hinduság csak úgy maradhatott fenn, csak úgy őrizhette meg apáik hagyományait, amikor a minden más vallást megvető Izlám tűzzel-vassal terjesztette Indiában a próféta hitét, hogy még magasabbra, még áthághatatlanabbra emelte vallási-társadalmi rendszerének korlátait, s bár ezek súlyos teherrel nehezettek magára a hinduságra, a hozzáférhetetlen kasztok társadalmi sejtjeiben megőrizte az ősi hitet és világnézetet a muzulmán hatással szemben. A régi, ókori és középkori India hindu irodalmából egészen más életformákat ismerünk meg, mint aminőkkel ma találkozunk.

A nők elfátyolozása és kizárása a nyilvános életből szintén muzulmán eredetű szokás. Az Izlám-előtti Indiában ez ismeretlen volt. A nők életcélja ugyan az anyaság és a család körében való csendes tevékenység volt mindenkor, de nem zárták el őket és szabadon, födetlen arccal járhattak-kelhettek. Mi több, az előkelő nők — például a királyok, főnemeselek feleségei és leányai — szinte olyan nagyvilági életet éltek, mint a Renaissance hölgyei Európában. A hinduk, akik az «Ős Nőiség» principiumát nem egy mélyértelmű szimbolumban isteni magasságba emelték, nem láthattak olyan alantas és értéktelen lényt a nőben, mint az arab eredetű felfogás, amely csupán a fajfenntartás célját vagy a szórakoztatást szolgáló szerepét vette tudomásul. De a muzulmán uralom alatt természetes következmény volt, hogy éppen a magasabb osztályokhoz tartozó hinduk kénytelen-kelletlen a maguk asszonynépét is alávetették a muzulmán nőkre vonatkozó megszorításoknak, hiszen ha nem így tesznek, nőiket úton-útfélen kiteszik az uralkodó réteg megvetésének és támadásainak. Mindebből kitűnik, hogy ismerünk kell a multat, tudnunk kell a jelenségek okait, mielőtt nagy általánosságban pálcát törnénk India «elmaradottsága» és sok bizarr jelensége fölött.

Ma már Lahor utcáin is sok lefátyolozatlanul járó hindu nőt láthatunk, de azért a jobbmódú hinduk — sőt szikhek

is — még mindig meglehetősen ragaszkodnak a «parda» (függöny, lepel) beidegzett szokásához. A lahori modern városrész utcáin is gyakran láthatunk új, elegáns autókat, amelyeknek ablakait sűrű muszlinfüggöny zárja el a kíváncsi tekintet elől. Előkelő indusok feleségei, leányai ülnek az ilyen kocsikban és ezek a hölgyek nem mindig muzulmánok. Ha a «parda»-hoz ragaszkodó előkelő hölgyek beszállnak az autóba vagy kiszállanak belőle, szolgák sorfala áll fel kétoldalt a kapu és a gépkocsi közt, hosszú lepedőket emelve magasra maguk előtt, úgyhogy még ők sem láthatják a lepedőfalak közt lesütött szemmel, sietős léptekkel végig-surranó nőket.

De a lahori egyetemnek manapság már női hallgatói is vannak, igaz, hogy ezek többnyire magas osztálybeli hinduk, ritkábban szikhek, de sohasem muzulmánok. Az indus nő azért, még ha egyetemre jár és egészen modern értelemben tevékenykedik is, ragaszkodik az ősi hagyományhoz, amely a szerénységet mindennél többre becsüli a nőben. Kevésszavúak, és ha nem rejteznek is el a férfiak elől, férfiak jelenlétében csöndesen félrevonulnak és ritkán elegyednek a társalgásba. Csupán a legmodernebb réteg leányai, asszonyai vesznek részt a társaséletben úgy, mint az európai nők. De ez ma még szinte elenyésző kisebbséget jelent az indiai életben.

Folytassuk sétánkat a lahori belvárosban. Az árucikkeket árusító boltokon kívül másféle üzlethelyiségeket is látnunk. Nyitott bazárbeli boltban üldögél az *ügyvéd* is. Íróasztal, írógép, könyvespolc és aktacsomók állanak a kis fölkében, a kliens a földre kuporodva tárgyal az ügyvéddel. De sok olyan ügyvéd van, aki maga is a szőnyegen üldögél és arasznyi írópult áll előtte, bár az írógép már az ilyen régimódi «irodákba» is bevonult. Indiában nem könnyű ügyvéddnek lenni. A brit birodalmi és britindiai törvényeken kívül egész sereg hindu vagy muzulmán jogszabály és speciális törvény is érvényben van, s a polgári perekben mindezekre tekintettel kell lenni. Ezért többféle ügyvéd akad a bazárban és hindu vagy muzulmán fölkeresheti a neki megfelelőt. Némelyik ügyvéd nagybetűs táblán hirdeti, hogy

ő «barrister-at-law», vagyis a brit jogtudomány vizsgázott tudora. A pereskedés elég gyakori Indiában, különösen a Pandzsábban, mert a pandzsábi nép sok tekintetben olyan, mint régebben a magyar volt: «nem hagyja a jussát» és az utolsó pejszájáig hajlandó pereskedni.

Pejsza: kis rézpénz, amelyből három tesz ki egy *annát*, míg tizenhat anna egy *rupiával* egyenlő. A rupia kb. akkora ezüstpénz, mint a mi kétpengősünk, értéke is közeljár ehhez. Látjuk hát, hogy a pénzegységek elég komplikált rendszeren alapulnak Indiában. A mérték- vagy súlyrendszer is hasonlóan komplikált, s mindez még bonyolultabbá válik azzal, hogy az angol mérték- és súlyrendszer is szerepel egyidejűleg, pedig ez már magábanvéve olyan cifra, hogy az idegen beleizzad, mire megtanulja, már amennyiben egyáltalán meg tudja tanulni a *dramek*, *ounceok*, *quartok*, *gallonok*, *feetek*, *yardok*, *furlongok*, *mileek* stb. rendszerét. Az angolok és amerikaiak ma is kitartanak a középkor mértékegységei mellett, holott már minden más nép elfogadta a tizes méter-kilogrammrendszert. Az indus kereskedőnek ismernie kell persze úgy az indus, mint az angol számítási rendszereket, viszont az Indiában huzamosan élő angolnak vagy más európainak is tisztába kell jönnie legalább a leghasználatosabb indus egységekkel. Kelmét *gáza*-vagy *yard*-számra vesz az ember Indiában, súlyra mért anyagokat pedig *szehrenként* vagy *poundonként* vásárol, a kisebb egységekről nem is beszélve.

A lahori belvárosban a szűk sikátorok fölé napos időben lepleket feszítenek ki, hogy a vakító fényt, de még inkább a hőséget távoltartsák. Így is elég fülledtek és levegőtlenek az utcák. Vannak a belvárosnak előkelőbb részei is, ahol nincsenek bazársorok. Néhány régimódi indus úr ma is még a belvárosban álló ősi házában lakik. Ezek a többnyire igen jómódú úriemberek ragaszkodnak a hagyományos életformákhoz, indus ruhában járnak (4. kép), házuk is régiesen van berendezve, azaz nincsen berendezve, mert a régimódi indus házban alig van bútor. Néhány nagy ládától és kisebb szekrényféltől eltekintve a szobák csaknem üresek. A padlót többszörös szőnyegréteg takarja, leg-

felül hófehér gyapotlepel fűdi be egészen a falakig. A küszöbön, már a ház bejáratánál, mindenki leveti a lábbelijét, a szobákban mezítláb vagy harisnyában szabad csak járni. Ez olyan szabály, mint nálunk az, hogy nem illik föltett kalappal belépni a lakásba. Alapjában véve bölcsebb és értelmesebb rendszabály a miénknél, mert a lábbeli talphoz tapadt külső szennyet, port nem viszik be a házba. A régimódi indus házban a padló pótolja a bútorokat is, a padló fehér leplén üldögélnek, ott is étkeznek, legfőljebb alacsony zsámolyra rakják a nagy kerek fémtálcát, amelyre az étkeket kitalalják. A hálószobákban alacsony ágyfélék állanak, voltaképpen csak négy láb és négy lécből álló keret ez, a keret között hevederekkel fonják keresztül-kasul s erre jön a vékony derékalj. Az ilyen indus ágy neve is csak «négyláb» (*csarpái*), vagy «palang»-nak nevezik. Még az előkelők fogadótermeiben sincs egyéb, mint egy csomó ülőpárna, illetve kerek támaszkodó párna, olykor néhány kis kerek asztalka vagy könyvolvasó állvány. A falakon aztán hímzett terítők (phulkárik), a hinduknál és szikhek-nél pedig képek is vannak. A képek dolgában már nagyon zavaros a helyzet: a régimódi házakban is szörnyű bazár-beli fényképnagyítások (krétával kihangsúlyozva) ékeskednek cifra gyári rámaikban, vagy vallásos tárgyú olajnyomatok ábrázolnak egy-egy hindu istenséget, a szikh házakban a vallásalapító Guru Nánakot vagy az utolsó Gurut, Góbind Szinghet, de ezeknek a jámbor képeknek a kivitele körülbelül olyan, mint aminőket úgy negyven-ötven évvel ezelőtt lehetett látni nálunk vidéki házakban.

A lábbeli kötelező levetése a küszöbön még elég könnyű és kényelmes dolog, ha az ember indus papucsot vagy szandált visel. De manapság már nagyon tért hódít az indiai városokban az öltözködésnek az a sajátos keverékstílusa, melyet főleg a bazárok népe kedvel: európai szabású, de jó hosszú kabát alól európai ing fityeg le, a nadrágon kívül persze; a nadrág aztán már indus szabású, fehér vászonból. A szűk, bokán ráncokba gyűrődő *padzsám* a hinduk «modernebb» részének és a szikheknek kedvelt viselete, míg a muzulmánok bő *salvár*-bugyogót hordanak

(5. kép). Az európai félcipő már csaknem kiszorította a városokban a régimódi indus lábbeliket. De az európai félcipőt nem lehet olyan könnyen levetni és felhúzni, mint a papucsot vagy egyszerű szandált. Már pedig a bazárbeli lóto-futók vagy küldöncök naponta számtalanszor mennek be házakba és lépnek ki megint az utcára. Úgy oldották meg hát a cipőlevetés problémáját, hogy a félcipő fűző-zsinórját lazán, megkötetlenül hagyják fityegni vagy — ez még gyakoribb — egyáltalán nem is hordanak fűzőmadrzagot a cipőjükben.

A leírt vegyes stílusú öltözőkhez különböző fejfedő járul. A muzulmánok és szikhek turbánt viselnek, amit Indiában *pagrinak* neveznek. De a turbán megkötési módja igen változatos formákat eredményez és alakjáról meg lehet ismerni, miféle szerzet a viselője. Más a muzulmán, más a szikh turbán, de az általános jellegben belül is még nagyon sok változat van, mert minden vidék, sőt minden nemzetiség is másféle módon köti pagriját. A hinduk ünnepies alkalmakkor szintén turbánt kötnek, persze megint más, sajátos módon, de általában inkább kerek kis bársonysapkát viselnek, amely olyan, mint valami lapos, kerek doboz. Diákok, fiatalabb hinduk előszeretettel járnak födetlen fővel, mert a hindura nézve nem kötelező szabály, hogy befödje fejét, mint a muzulmán. A szikhek a hajviseletük miatt kénytelenek sajátságosan kötött turbánt hordani, mert vallási szabály tiltja nekik, hogy hajukat, szakálukat levágják. Ha az ember már hosszabb időt töltött Indiában és nyitva tartja szemét, sőt felvilágosításokat kérni sem röstel, akkor mihamar megismerheti legalább a főbb turbánkötési módokat és már az emberek külsejéről meg tudja állapítani, muzulmán, szikh vagy hindu-e az illető. További tanulmányokkal aztán még bizonyos alcsoportokat is megkülönböztethet a felekezeti csoportokon belül. Ez igen érdekes tanulmány, s ha valaki komolyan meg akarja ismerni Indiát, nem is szabad elhanyagolnia, mert igen előnyös és ajánlatos tudnunk, miféle emberrel állunk szemben, ha az indus néppel közvetlenebbül érintkezünk.

A hinduk közt igen sokan viselik a legősibb indiai

ruhadarabot, a *dhótít*. Ez nem egyéb egy könnyű, jó hosszú lepedőnél, amelyet fondorlatos technikával csavar-nak a derekuk köré, úgyhogy a végeket áthúzzák a láb-szárak közt és a megmaradt kelme szélét redőkbe szedve, a derekukba tűzik. Ez a viselet olyan átmenet féle a szoknya és a nadrág közt, s igen festői, de csak akkor, ha viselője egészen a régi hindu stílusban öltözködik. A mai «bazár-stílus» azonban nagyon komikussá teszi (legalább az idegen szemében) a lengő dhótiban járó ipsét, akinek a lepel alól elővillanó meztelen lábszárán harmonikás zokni és befűzet-len európai cipő ékeskedik, míg az ősi, klasszikus lepel fölött európai ing szárnyai csaponganak és ugyancsak euró-paias kabát feszül a «modern» indus törzsére. A köznép ruházkodása, a félreeső falvaktól eltekintve, általában meg-lehetősen szedett-vedett hatást tesz (6. és 8. kép).

Sokkal festőibb a női viselet Indiában, mert ez meg-őrízte a régi formákat. A közrendbeli nők bugyogót vagy szűk nadrágot (8. kép), fölötte ezerráncú, bő és tarka szok-nyát és külön derekat viselnek, vagy térdigérő tunikafélét öltenek a nadrághoz. Mindkétféle viselethez átvető járul, ez többnyire tarka muszlinlepel, amelyet festői módon vetnek át a vállukon és fejükön. Az előkelőbb hindu s a leg-több szikh nő az úgynevezett *szárit* hordja. Ez öt-hat méter hosszú színes, hímzett vagy széles szegéllyel díszített lepel, amelyet művészi redőkben csavarnak alakjukra, a kelme végét átvetve a vállon, vagy a fejtetőn: ez talán a világ legszebb, s egyben legegyszerűbb női ruhája. A mu-zulmán nők, ha egyáltalán megjelennek, szokásos ruhájuk fölé többnyire külön «utcai toalettet» öltenek, ez egy nagy, bokáig érő, bő fehér zsákhöz, vagy mozgó sátorhoz fogható kreáció, mely fejük tetejétől a lábuk hegyéig takarja alak-jukat. Csak a szem helyén van rajta nyílás, de a szigorúbbak még erre a nyílásra is ritkás fátylat varrnak, hogy a szemü-ket se láthassa senki. Ennek a furcsa és írgy ruhadarab-nak «burkha» a neve és csakugyan burka a nőnek, amely-ről sejteni sem lehet, csinos, fiatal teremtés vagy öreg-asszony rejlik-e alatta.

Ha átvergődtünk a bazársorokon és szűk sikátorokon,

a sokféle öltözék tarka foltjai közt, s elsurrantunk az utunkba kerülő szent bikák vagy tehenek mellett, végre tágasabb terekre jutunk. Szép épületek magasodnak fel előttünk. A legtöbbje mecset, azaz «maszdzsid», ahogyan valójában nevezik. Hatalmas és dús díszítésű mecset a *Vezir Khán maszdzsidja* (9. kép), de még szebb, finomabb a fligrán, elegáns tagoltságú kis *Szonéri Maszdzsid*, vagyis «Arany-mecset» (11. kép). Hindu templom jóval kevesebb van, mint mecset, hiszen a lakosság többsége muzulmán. De vannak *gurudvárák*, ahogyan a szikhek nevezik templomaikat. Hanem a szikhek vallási életével és templomai-val sokkal jobban megismerkedhetünk majd szent városukban, Amritszárban.

Eleget járkáltunk már a régi városban, jólesik az északnyugati kapun át kilépni egy tágas, szép térségre. Még mindig a régi világ emlékei közt járunk. A teret, ahová jutottunk, *Hazuri Bágh*nak «A Nagyúr kertje»-nek nevezik (10. kép). Randzsit Szingh maharádza, a szikh uralom alapítója hozta létre ezt a teret. Építészeti szempontból is érdekes, nagyvonalú. A hosszúkás, kertesített tér közepén kis fehér márványkioszk áll. Ez is Randzsit Szingh emlékét hirdeti, bár eredetileg muzulmán építmény volt és nem itt állott. Dzsehángir nagymogul síremlékének tetőépítménye volt a kis, finomművű márványcsarnok, künn a várostól néhány kilométernyire fekvő Sándara-kertben. A szikh uralkodó lebonttatta a csarnokot, áthordatta darabjait Lahorba és a vár előtti tér közepén állíttatta fel. Bizonyára jelképezni akarta ezzel, hogy ő a mogul uralom széthulló romjaiból új dicsőséget teremt Lahorban és a Pandzsábben. A márványcsarnokból szép kilátás nyílik a tér minden oldala felé. Ha a belváros felől nézünk végig a téren, jobbkéz felől a régi vár — *Kila* — hatalmas, imponáló kapuja emelkedik, balkéz felől pedig magas lépcsősor visz fel egy hatalmas kapuhoz. Ez a kapu (14. kép) az északindiai muzulmán építmények stílusában készült és a *Badsáh-i-Maszdzsid*, vagyis «Királyi mecset» nagy belső udvarára nyílik. Az udvar túlsó oldalán áll ez a legnagyobb lahori mecset, három hatalmas kupola emelkedik fölébe (15. kép).

Az arabnak nevezett muzulmán építéstílus három világrészben mindenütt elterjedt, ahová az Islám eljutott dadalmas útján. De Indiában ez a stílus erős átalakuláson ment keresztül. Bár a próféta hívei hitetleneknek, megvetendő pogányoknak tekintették a hindukat, a hinduság ősi, eredeti művészete nem maradt hatás nélkül az izlámita alkotásokra. Az Indiába benyomuló muzulmán hódító hadak vezérei, fejedelmei nagyrészt nyers és primitív középpázsiai törzsfők voltak és ha seregükben műveltebb muzulmán népek fiai is harcoltak, vagy perzsa-arab kultúrájú tanácsadók álltak is mellettük, nem hoztak magukkal Indiába fejlett, kialakult kultúrát. Csak amikor már megtelepedtek és hosszabb-rövidebb ideig tartó birodalmat építettek ki, akkor került sor alkotásokra. Perzsa és arab művészek, mesterek kívül igen gyakran igénybe kellett venniük az indiai bennszülötteket is. A kőfaragásban, építészetben jártas hindu mestereket nem nélkülözhatték. Lassanként aztán a hindu művészi kifejezés sok eleme átplántálódott a muzulmán építményekre is. Így pl. sehol másutt az Islám egykori területein nem látjuk a régi *hindu* eredetű lótuszvirág motívumot *muzulmán* templomok, szenthelyek kupoláin, egyedül Indiában. A lahori mecsetek kupoláin is megtaláljuk a lefelé fordított lótuszkehely díszét (11. és 15. kép). Ez jellegzetesen indiai, sőt hindu jelkép: a hinduk szimbolikájában a világlótusz a Mindenséget jelenti.

A nagy várkapu zárva áll, ma már más bejáraton át kell bejutnunk a régi erődbe. Átsétálunk a Hazuri Bágh terén és elérjük Randzsit Szingh síremlékét (13. kép). Megint új stílussal állunk szemben. Ez a jellegzetes szikh építéstílus, amely eredeti módon és szerencsésen egyesítette a régi hindu és a muzulmán elemeket. A lótuszkoronát itt is megtaláljuk, de jellemzőbbek az ívelő tetőkiképzések és a párkányok fölött félkörben húzódó lótuszlevélminták.

Randzsit Szingh síremlékét a szikhek csaknem templomnak, szenthelynek kijáró tiszteletben részesítik. A szikh birodalom egykori világi dicsősége az ő szemükben vallásuk dicsőségét is jelenti és a «pandzsábi Napoleon»-ban, akinek pedig oly nehezen hódoltak be eleinte a nyakas

szikh törzsfők, a szikh vallás diadalmas bajnokát látják. Benn, a síremlék csarnokának földszintjén fehér márványoszlopok közt, márványmennyezet alatt nyugosznak Randzsit Szingh hamvai. Hamvak a szó szoros értelmében, mert a szikhek megtartották a régi hindu szokást és halottaikat elhamvasztják. Négyszögletes márványemelvénnyen több sírkő emelkedik. Középen a legnagyobb a mahárádza hamvait takarja, körülötte a kisebbek özvegyeinek emlékét hirdetik, ugyanis feleségei a hagyomány szerint, «önként» máglyára léptek s a tűzön át követték urukat a halálba. Ez is régi hindu szokás volt. Hogy mennyire «önként» tettek így a királyi asszonyok, azt persze ma már nehéz volna ellenőrizni. Kétségtelen, hogy erkölcsi kényszer nehezedett a régi világ hindu özvegyeire, de vannak hivatalos feljegyzések arról, hogy nem egy özvegy maga követelte jogát, hogy ura máglyáján ő is meghaljon, amikor már az angol törvények nemcsak megvédték az özvegyet a tűzhalál kényszerétől, hanem egyenesen tiltották és büntették a kísérletét is. A szikhek közt ez a hindu szokás sohasem volt általános, de a szikh fejedelmek még ma is sok tekintetben ragaszkodnak régi hindu hagyományokhoz, bár az özvegyek elégetése persze régen nem tartozik ezek közé. A sírkövek körén kívül, a márványemelvénny szélén kisebb, szerényebb kő jelzi, hogy ott a nagy szikh uralkodó öreg dajkájának hamvai pihennek, mert a hűséges asszony valóban önként követte neveltjét és urát a halálba, hiszen őt még a legorthodoxabb hagyományok sem kényszeríthették volna erre az önfeláldozásra.

A sírkövekre boruló márványmennyezet mellett szikh *bhái* — papféle — mormogja a Granth Szaháb szentkönyvének igéit. Az óriási méretű könyv arannyal hímzett takarón fekszik, rézsútos állványon, az őszszakállú bhái fehér lófarklegyezőt tart a kezében és azzal hessegeti a legyeket a szent könyv lapjairól. Ez a fejedelmi tisztelet kijár a «Könyv Úr»-nak, mert a szikhek az utolsó vallásfő óta a Granth Szahábot tekintik vallásfőjüknek és szinte megszemélyesítve, benne látják élő vezérüket. A síremlékben éjjel-nappal szakadatlanul suttog az ima, az e célra szolgáló alapítvány

27. Szikh szerdár a múlt század ötvenes éveiből.

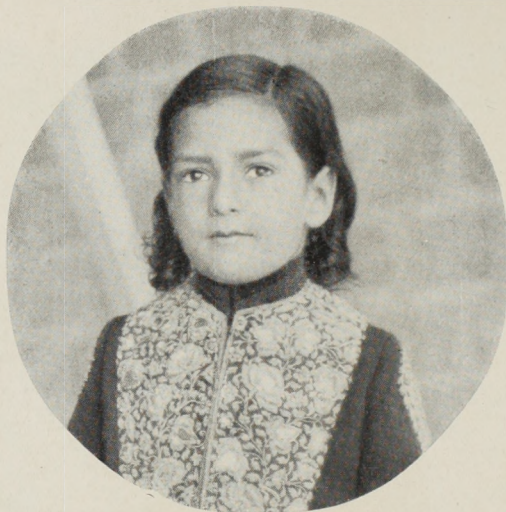
28. Modern szikh szerdár, angolos lovaglóruhában.

29. Régimódi szikh szerdár (főnemes).

30. Pandzsábi hindu vezeklő (szádhu).

31. Jómódú szikh családból való kisiú.

32. Szikh szerdár (Sir Dzsogendra Szingh, a Pandzsáb földművelésügyi minisztere).

gondoskodik arról, hogy a szikh bhái-k szabályos beosztás szerint bizonyos időközökben felváltsák egymást.

A szikheknek a hindu hagyományokhoz való kapcsolatait bizonyítják azok a falfestmények is, amelyek Randzsit Szingh síremlékének belsejét díszítik. A Mahábháratából vett jelenetek sorát tartották legméltóbbnak a dicső király emlékéhez.

Nem messze Randzsit Szingh síremlékétől, a Rávi folyó partjához közel áll *Guru Ardzsannak*, a szikhek ötödik vallásfőjének emlékműve. A türelmes Nagy Akbár mogul császár halála után megkezdődött a szikhek üldözése és a muzulmánok börtönbe vetették Lahorban Ardzsan Mált, a Granth Szaháb szentkönyv első összeállítóját. A hagyomány szerint a szentéletű Guru, amikor hóhérai a folyóba akarták fojtani, a vízbe lépett és csoda folytán eltűnt. Guru Ardzsan emlékműve egyike a szikhek legnagyobb tiszteletben tartott szenthelyeinek és az arra kirendelt bhái itt is éjjelnappal mormogja a szent szövegeket.

A vár nyugati oldalán megmaradt egy része a régi sáncároknak. A magas fal fölé emelkedő paloták sora impozáns képet mutat. Elindulhatunk a kanyargó, lejtős úton, amely erős várfalak közt vezet föl a vár belsejébe. Az úgynevezett «Elefántkapun» (*Háthi Pól*) át lépünk be. A kaput és a falat, amelyben nyílik, régi mozaikképek díszítik, köztük elefántviadalok és perzsa szárnyas angyalalakok képeivel. A vár jókora területet foglal el. Épületei közt legérdekesebb az úgynevezett *Sis Mahál*, azaz «Tükörpalota» (16. kép). Ennek egész belső felületét, az előcsarnok, valamint a termek és szobák falát és mennyezetét cirádás mintázat díszíti s a márványhabarcsból (*csunam*) készült arabeszek közeit végesvéig színes, domború tükördarabokkal töltötték ki (12. kép). A visszaverődő fény csodálatos színekre gyűjtja a számtalan tükördarabot és amint erre-arra járunk a termekben, mindig más és más árnyalatokban, váltakozó fényfoltokkal csillannak fel a falak s a mennyezet ékítményei. A kisebb szobák is ilyenek, de az egyik ablak nélküli kamrában koromsötétség uralkodik, mihelyt beteszük a régies, vastag, ércdíszekkel kivert ajtót. Ha most

gyertyát gyújtunk s azt a fal valamelyik mélyedésébe állítjuk, a parányi fény ezerszeresen verődik vissza a domború tükröcskékről és valóban álomszerű, mesébeillő hangulatot teremtet.

A várban egymásután következnek a régi mogul uralkodók és Randzsit Szingh palotái, csarnokai. A muzulmán hódítás meghonosította Indiában a perzsa eredetű udvartartás rendszerét, s ezt utóbb az északindiai hindu vagy szikh fejedelmek is átvették. Minden északindiai fejedelmi székhelyen megtaláljuk a szokásos udvari épületeket, pl. a *Diván-i-Am* (nyilvános kihallgatási csarnok) és a *Diván-i-Khász* (magánkihallgatási csarnok) oszlopsoros épületeit. A lahori várban is megvannak ezek, de nem olyan pompásak, díszesek, mint akár a delhii, akár az ágrai vár hasonlócelű csarnokai. A nagymogulok csak szükség esetén tartózkodtak Lahorban, egyedül Dzsehángir töltött ott többizben is hosszabb-rövidebb időt, Randszit Szingh pedig minden igyekezete mellett sem érhetette utól a fantasztikusan gazdag és fényűző nagymogulok pompáját.

Az ő uralma inkább kemény, marcona katonai szellem műve volt és jobban jellemzők rá az öreg szikh ágyúk, amelyek a vár térségein mogorván ásítoznak, mint az elpuhult pompa emlékei.

Órákig elmerenghetünk a lahori várban, vagy kiléphetünk valamelyik palota erkélyére és végignézhethetünk a Rávi folyó síkságán. A folyó valamikor egészen közel a vár alatt hömpölygött, de az indiai folyók szokása szerint azóta többször is megváltoztatta medrét. Ma meglehetősen távol folyik a vártól. A messzeségből felénk zöldel a *Sáhdara-Bágh*, a régi mogulkert. Ezt is meg kell látogatnunk. Autóval vagy egylovas tongán odajuthatunk. A hatalmas kertben minden a mogul dicsőségre emlékeztet. *Nur Dzsehán*, Dzsehángir nagymogul kedvenc felesége létesítette ezt a szép kertet, s urának halála után itt építtette föl a nagymogul síremlékét is (18. kép). Az emlékmű valamikor nagyszerű hatást tehetett négy karcsú sarokminaretjével, de ma befejezetlenül hat a terjedelmes platform üres felülete. Itt állt egykor az a márványcsarnok, amelyet Randzsit

Szingh a lahori Hazuri Bághba vitetett át. De lenn a sírboltban a nagymogul cenotáfiuma maradéktalanul megőrizte az eredeti hangulatot. Meghatóan komoly ez a sötét márványfülke, amelynek mennyezetéről egyetlen rézveretes lámpa mécsvilága hull a mogul császár egyszerű cenotáfiumára. A márványkoporsót ábrázoló cenotáfium minden dísze Alláh kilencvenkilenc neve, amit stilizált arab jelekkel véstek kövébe. A Sáhbara-Bághban kis mecset is áll (17. kép). Nem szükséges, hogy a mecset nagy, tágas épület legyen. A mecsetek külső építményei különben is csak dísz, járulékos elemeket jelentenek; a muzulmán templomnak egyetlen lényeges alkotórésze az a fal, amelyben a mindig Mekka irányába forduló *mihráb*-tábla áll.

Visszatérve Lahorba, mielőtt a modern város széles útjaira térnénk, vegyünk búcsút a régi várostól. A belvároson kívül, a modern városrész nyugati határán áll a régmultaknak még egy megható emléke, *Anárkali* síremléke. Anárkali («Gránátalmavirág») Nagy Akbár egyik ágyasa, illetve udvarhölgy-féle volt asszonyainak házában. Lehet, hogy az akkor már idős nagymogul észre sem vette a ragyogóan szép, fiatal nőt a *zenana** palotájában. De annál inkább megakadt a szeme Anárkalin a fiatal *Szelim* hercegnek, aki később Dzsehángir néven a mogulbirodalom örököse lett. A hercegnek bejárása volt az asszonyok házába, hogy anyját meglátogathassa. Csak a szemek beszélhettek, de megértették egymást, Anárkali is szerelemre gyúlt a daliás fiatal herceg iránt. Bizonytalan, találkoztak-e titokban, vagy csak édesbús perzsa versekben adták egymásértésére érzelmüket. Valószínűleg találkoztak és ezt valaki besúgta Akbárnak. A muzulmán erkölcsi szabályok szigorúsága — vagy a látszatok megőrzésének szabálya — magyarázza meg, hogy az egyébként megértő és türelmes Akbár szörnyű haragra fakadt fia és a magáról megfélemlített nő iránt. Elvégre Anárkali az ő hölgyeinek egyike volt, Szelimnek tehát úgy kellett volna tekintenie, mint az anyját vagy a nővérét. Amúgyis feszültség volt már apa és fiú közt,

* Asszonyok lakosztálya, hárem.

mert Szelím herceg lázadozott apja ellen és türelmetlenül várta a napot, hogy örökébe üljön. Elég az hozzá, hogy Akbár szigorúan megbüntette Szelímet, de még kegyetlenebbül torolta meg Anárkali vétkét: elevenen eltemettette, mert a nő nem akarta megtagadni szerelmét, sem lemondani nem volt hajlandó Szelímről. A hagyomány szerint az elevenen sírjába lépő Anárkali perzsa versekben fejezte ki örök szerelmét és halállal dacoló hűségét Szelím iránt. Amikor aztán Szelím hercegből Dzsehángir nagymogul lett, megemlékezett boldogtalan szerelmeséről és pompás síremlékben helyezte el földi maradványait. A márványcenotáfiumra rávésték Anárkali búcsúszavait. De az utókor kevesebb kegyelettel bánt vele, mert a brit uralom a síremléket hivatalhelyiséggé alakította át, a nagy központi csarnokban pedig múzeumfélét rendezett be. Egy félreeső fülkét hagytak csak meg Anárkali cenotáfiuma számára, de a gyöngéd szívek ott is felkeresik a szerelem áldozatának sírját és elábrándoznak a mai világba már nem való odaadás bánatos emlékéen.

Dzsehángir azonban — mint az rendesen történni szokott — megvigasztalódott és boldogságot talált szépséges és nagyműveltségű perzsa asszonyának, Nur Dzsehánnak oldalán. Nur Dzsehán — «A Világ Fényessége» — szerette Lahort és elsősorban az ő érdeme volt, hogy ura a Pandzsáb fővárosát pompás műalkotásokkal tette gazdagabbá. Akkoriban közmondásossá vált, hogy «Iszpahán és Síráz minden dicsősége nem ér fel Lahor felével», pedig a perzsa poéták költeményeiben Iszpahán és Síráz, Bagdad és Balkh mellett, a földi paradicsomnak és a ragyogó pompának szinonimjai voltak.

Nur Dzsehán a Sáhdera Bághon kívül még egy másik díszkertet is létesített Lahor mellett, a *Salimár Bághot*. Ide is járművön kell kimennünk, mert jó néhány kilométernyire fekszik a várostól. De a kirándulást nem bánjuk meg, mert kocsink pompás úton, — az egész Északindiát Kalkattától Pésóarig (Peshawar) átszelő *Grand Trunk Road* lahori szakaszán — árnyas fasorok mentén visz a régi mogulkertig. A Salimár Bágh jellegzetes példája az indiai mogul-

kerteknek. Legfontosabb alkatrésze a víz. Márványcsatornák szelik keresztül-kasul (19. kép), a csatornák márvány-medencékbe torkolnak és a medencék mellett hűsítő árnyéket kínálnak az elegáns formájú kioszkok, kis márvány-csarnokok. A csatornákat mesterséges vízesések kötik össze, s az alázuhanó vízfüggöny mögé a mogul kertészek esténként színes mécseket állítottak. A holdfényes, csillagos, sötétkék és ragyogóan mély indiai ég alatt csodálatos hangulatot keltenek ezek a színes fényekben szikrázó vízesések, a csatornák, medencék csillogó tükrével, a fehér márványcsarnokokkal és a tarka virágszőnyeg fölé nyúló fekete ciprusokkal. Olykor, indus ünnepeken ma is kivilágítják a Salimár Bághot, a vízesések és szökőkutak ugyanúgy csobognak, mint valamikor, amidőn Nur Dzsehán andalgott a kertben császári urával vagy hölgyeivel, míg az elrejtett zenészek halk lantpengetése és éneke versenyre kelt a kert lombjai közt daloló *bulbul* szavával...

Szép volt ez a régi világ. Színeiben dús, pompás, ezer-egyéjszakás élet volt, — ameddig a szerencse kedvezett a kiváltságosoknak. De a gyönyör és a szépség napjaira hányszor következett a rémségek hosszú éjszakája! Hányszor özönlötték el Lahort idegen hódítók nyers, zsákmányra éhes hordái, hogy letapossák a virágágyakat és vérrel fessék pirosabbra a letört tulipánokat... A világ sora nem áll meg és kegyeletlen lábbal tipor keresztül a multakon. A mogulkertekben egykor régen esténként megcsendült Háfiz örökké szép dala: *Táza ba táza, nau ba nau*... — «Mindig más és mindig új...» Igen, mindig más és mindig új az élet és feltartóztathatatlanul száguld előre az Időben. Indiára és Lahorra is új, más idők következtek és az új világ felépítette a maga városát a régi Lahor falain kívül.

Vegyünk hát búcsút a multtól és lépünk át a jelenbe.

V. A modern Lahor.

(*Magyar nyomok a Pandzsáb fővárosában.*)

A régi Lahort körülvevő síkon, a fallal övezett várostól délre és délkeletre jókora területen terpeszkedik Lahor modern városrésze. Azért a régi világ emlékei itt is élénk bukkannak; a modern házcsoportok közt, vagy nem messze tőlük régi mogulkorbeli síremlékek állanak. Úgy-szólván Lahor egész környéke tele van szórva ezekkel az emlékekkel. Nevezetesebb köztük *Zebunnissza* síremléke, bár eléggé elhanyagolt állapotban van ahhoz képest, hogy *Zebunnissza Aurangzeb* nagymogul leánya volt. *Zebunnissza* az egykorú mogul miniatűrökről és feljegyzésekről ítélve, nagyon szép nő lehetett, de mégsem ment férjhez. Különböző romantikus szerelmeiről beszél a krónika. A mogul királyleány tehetséges költőnő volt és sok finom perzsa költemény maradt utána. Még messzebb Lahortól, a régi *Mián Mir* (Meean Mir) *Cantonment* határán áll *Mián Mir* muzulmán *pir*, vagyis szent síremléke. *Mián Mir* nem volt köznapi ember, megértő becsüléssel érintkezett a hindukkal is és őszinte barátja volt *Darasikóh-nak*, *Aurangzeb* nagymogul szerencsétlen fiának, aki ellentétben apja fanatikus orthodoxyájával, kapcsolatokat keresett a lázadó hindu fejedelmekkel, de rajtavesztett, mert hóhérbárd ütötte le a fejét. A *Mián Mir Cantonment*től északra fekszik *Mógal-pura*, itt is egész csomó régi síremlék látható, a technológiai főiskola közvetlen közelében.

De most egyidőre elfordulunk a régmúlt emlékeitől és a modern városrészt fogjuk bejárni. Igaz, hogy a múlt képei itt is lépten-nyomon feltűnnek előttünk, mert az új Lahor csak folytatása a réginek.

Amint az Anárkali bazáron át kiérünk az új városrészbe, a Múzeum előtti tér kellős közepén még egyszerű ránkmered a múlt. Hatalmas ágyú áll itt kőtalapzaton, a régi szikh világ emléke (20. kép). Általában csak «*Kim ágyújának*» nevezik, mert sokat szerepel *Rudyard Kipling*

«Kim» című regényében, amely Lahorban játszódik. A Pandzsábi Múzeum (21. kép) egyike Északindia legértékesebb gyűjteményeinek. A graeco-indiai művészetnek sok szép és jellemző műve, Buddhaszobrok stb. állnak benne, aztán régi festmények, miniatűrök, szőnyegek, szőttesek, réz- és famunkák, hímzések, fegyverek, díszruhák, remekbe faragott kapuk a régi Lahorból és még sok más becses régiség. A Múzeum közelében van a *Mayo School of Art*, vagyis művészeti főiskola, ahol a nagymultú indiai művészet és iparművészet szellemében oktatják a növendékeket.

A Múzeumon túl nyugat felé emelkedik a *városháza*, nem messze tőle szép kertben a *Punjab University* (Pandszábi Egyetem) központi épülete áll (22. kép), körülötte a kollégiumokkal. Ez Északindianak legfontosabb tudományos intézménye. Az angol főiskolai oktatási rendszer más, mint a miénk, amely német mintát követve fejlődött ki. Az angol egyetem csak vizsgáztató, ellenőrző és irányító szerv; a tanítás az egyetemhez kapcsolt kollégiumokra tartozik. Északnyugatindianak sok nagyobb városában vannak ilyen kollégiumok (pl. a pészári *Islamia College* az északnyugati határtartományban, az amritszári szikh kollégium, a patialai kollégium stb.); ezek mind a Punjab Universitynek vannak alárendelve.

A Pandszábi Egyetem minket, magyarokat különösképpen érdekelhet, mert *magyarországi születésű tudósok nagy szerepet játszottak történetében*. Alapítása is egy magyarországi eredetű kiváló tudósnak, dr. G. W. Leitnernak az érdeme volt. Leitner Pesten született 1840-ben, anyanyelve ugyan német volt, de mindig «Deutsch-Ungar»-nak nevezte magát és nem feledkezett meg arról, hogy Magyarország fia. Gyermekkorában Törökországba került, rendkívüli nyelvtelettsége révén már mint tizenhatesztendős ifjú (1855-ben) letette hat nyelvből az előírt vizsgát és a brit hadbiztosság szolgálatába állva, résztvett az orosz-török háborúban. Tizenkilenc éves korában már Angliában találjuk: az arab, török és újböög nyelvek magántanára a londoni Kings College-ban. 1861-ben ő alapította meg a kollégium keleti osztályát s a muzulmán jogtudomány tanáráként is működött.

dött. 1864-ben a *lahori Government College* rektorává nevezték ki és az akkor még igen szerény viszonyok közt működő főiskolát rövid idő alatt dr. Leitner hathatós tevékenysége fejlesztette nagyjelentőségű intézménnyé. Közben tudományos kutatóutakra is időt talált: bejárta 1866-ban Nyugattibetet, többek között Ladákhót és Zanszkárt és fölkereste a *phuktali* lámakolostort is, ahol 1825—26-ban a nagy székelty tudós, Kőrösi Csoma Sándor végezte úttörő munkásságát.* (Azóta sem járt ott Magyarországról senki és csak e sorok írójának adatott a szerencse, hogy 1928-ban felkeresve Csoma egykori lakhelyeit Nyugattibetben, még összegyűjthesse a kiváló nagyenyedi tudósra vonatkozó, de időközben nagyrészt feledésbement helyszíni adatokat.) Leitner sokoldalú tudós volt és akárcsak szellemi utódja, a szintén magyar születésű *Stein Aurél*, régészeti, kultúrhistóriai és művészettörténeti kutatásokat is végzett. 1870-ben ő tárta fel elsőnek Szvát területén a régi gandhárαι buddhista művészet emlékeit s ásatásainak eredményeképpen a világ megismerhette ezt a jelentős művészetet, amelynek soká vitatott, de utóbb közkeletűvé vált elnevezése — «graeco-indiai művészet» — dr. Leitnertől ered. A Pesten született professzor Indiában egész sereg tudományos társaságot és folyóiratot alapított és olyan befolyásra, közbecsülésre tett szert, aminőt sem előtte, sem utána nem élvezett Indiában idegen származású tudós. Valóban India népének érdekeit képviselte és végül a britindiai kormányzat az ő irányelveit elfogadva, tért át az önkormányzati rendszer fokozottabb alkalmazására. Amikor Viktória angol királynő India uralkodójává készült koronáztatni magát, dr. Leitner indítványozta a «Kaisar-i-Hind» (India császára) címet, mint legmegfelelőbbet, s indítványát elfogadták. Leitner 1877-ben a pandzsábi fejedelmek és főnemesek küldöttségét vezette Londonba, 1878-ban a pandzsábi Múzeum fejlesztésében tüntette ki magát, 1879-ben a britindiai közoktatásügy élére került, míg végre 1882-ben, — éppen negyvenkettedik

* Csoma tibeti életére vonatkozó adatokat és részleteket l. Baktay. «A Világ Tetején» c. művében (M. Földr. Társ. Könyvtára).

születésnapján — életének nagy műve, a Punjab University hivatalosan is megszületett. Egyedül Leitner érdeme volt, hogy ez az egyetem létrejöhetett, mert hosszú éveken keresztül kellett küzdenie az akadályokkal, még a kormányzat ellenállásával is, sőt az is teljesen reáharult, hogy a kollégium anyagi szükségleteit, — évenként 40—80,000 rupiát — biztosítani tudja. Leitner szervezett, megmozgatót mindent, megérttette a pandzsábi fejedelmekkel és indus főurakkal, hogy mit jelentene India értelmiségére nézve a lahori egyetem — és végül diadalmaskodott. A Punjab University jóval előkelőbb szerepet játszik az indiai tudományos életben és közoktatásügyben, mint a többi indiai egyetem: messzemenő önkormányzattal rendelkezik és közoktatásügyi minisztérium jogaival van felruházva. Nemcsak a nemzetközi tudományágak letek otthont benne, hanem az orientális, sőt kifejezetten indiai jellegű tudományokban is előkészít és vizsgáztat. Így például az arab, szanszkrit, perzsa és gurmukhi (pandzsábi) irodalmaknak is tanszékük van, muzulmán *maulvi*-k, hindu *pandit*ok, szikh *bháí*-k, vagyis papok és hittudósok nyernek tudományos kiképeztetést.

A pandzsábi egyetemen, amelyet a pesti Leitner alapított és tett naggyá, az ugyancsak pesti születésű, magyar eredetű kiváló tudós, Stein Aurél is — angol nemesi címén *Sir Aurel Stein* — éveken át működött. 1888-ban nevezték ki az egyetem keleti kollégiumának főnökévé s az egyetemi hivatal vezetőjévé. Később aztán megvált az egyetemtől, mert más fontos állást kellett elfoglálnia Indiában, majd 1900-tól kezdve nagyjelentőségű középázsiai kutatóútjai, s felfedezéseinek tudományos feldolgozása vették igénybe.*

Ha már a Lahorban jelentékeny szerepet játszott honfitársainkkal foglalkozunk, akkor nem szabad elfeledkeznünk az erdélyi, brassói születésű, szász nemzetiségű *Honigberger Márton János*ról sem. Honigberger orvos volt és nagy utakat tett meg Ázsiában. 1829-ben jutott el először Indiába.

* Stein Aurélról részletesebben írtam Kasmirral kapcsolatban «A Boldog Völgy országa» c. könyvemben (M. Földr. Társaság Könyvtára).

Lahorban telepedett meg hosszabb időre és Randzsit Szingh maharádzsa udvari orvosa lett. Aztán néhány évre ismét távol járt Indiától, Európába is ellátogatott, de kevéssel a pandzsábi uralkodó halála előtt megint visszatért Lahorba s mindvégig ápolta a súlyosan beteg Randzsit Szinghet. Könyvében* sok érdekes adatot találunk a szikh uralom alatt egyesített Pandzsábra, Randzsit Szingh személyére és udvarára vonatkozóan. Körülbelül ebben az időben töltött hosszabb időt Lahorban a pesti *Schoefft Ágoston* festőművész is; sokat dolgozott Randzsit Szinghnek és a pandzsábi előkelőségnek, aztán bejárta India más vidékeit is, jó barátja volt az akkor már Kalkattában élő Kőrösi Csoma Sándornak, majd visszatérve Európába, Londonban kiállítást rendezett műveiből.**

Kőrösi Csoma Sándor jóval Honigberger és Schoefft előtt járt Lahorban, amikor 1822-ben a Pandzsábon át Kasmir, illetve Nyugattibet felé igyekezett. De Csoma nem töltött hosszabb időt a Pandzsáb fővárosában. Később ugyan Zanszkárból jövet látogatást tett a hegyvidéki Pandzsáb egyik városában, Szabáthuban, az akkori brit terület határállomásán, de ez a látogatás igen kellemetlen emlékeket hagyott benne. Majd ha Szimla vidékén járunk, Szabáthuról és Csomának a Tibet-határszéli Pandzsábban töltött éveiről is szó lesz.

Legújabbban a jeles orientálista, *Germanus Gyula dr.* szerzett becsületet magyar voltának Lahorban azzal, hogy az ottani muzulmánok mint az izlám közismert tudósát nagy tisztelettel fogadták.

Az egyetemen és az egyetemi kollégiumokon kívül még egy nagyfontosságú tanintézet van Lahorban, az *Aitchison Panjab Chiefs' College*, vagyis az Aitchison-alapította kollégium a pandzsábi főnökök részére (23. kép). A pandzsábi bennszülött államok fejedelmeinek, a szikh *szerdároknak*, muzulmán *naváboknak* és más régi, fejedelmi vagy törzsfői családoknak a fiai tanulnak itt. Az előkelő

* «Früchte aus dem Morgenlande oder Reise-Erlebnisse» von Johann Martin Honigberger, Wien, 1861.

** Ónarcképe megvan a budapesti Történelmi Arcképcsarnokban.

ifjak bennlakók s a kollégium vezetősége nagy gondot fordít arra, hogy a Pandzsáb legmagasabb köreihez tartozó növendékek nemcsak a tanulmányok tekintetében tegyenek előhaladást, hanem elsajátítsák a gentlemannek és nagyvilági embernek szükséges ismereteket mind: jó-módor, viselkedés, korrekt fellépés, sportok, pl. lovaglás, úszás, tennisz stb., ezekre éppen annyi súlyt fektetnek a *Chiefs' College*ben, mint a tantárgyakra. A kollégium hatalmas parkjában külön épületek szolgálnak az ifjak lakásául, terjedelmes uszoda, sport- és játékterek, polo-, golf-, tennisz- és cricketpályák vannak, s tekintettel arra, hogy a hallgatók megoszlanak a Pandzsáb vallásfelekezetei közt, szép mecset, hindu *mandír* és szikh *gurudvára* szolgálja az ifjak vallásos nevelését. A kollégiumban a vallásoknak külön papjaik vannak, a tanári kar angol és indus szakemberekből áll. A végzett növendékek a kollégiumból rendszeren Angliába mennek, hogy ott az egyetemeken, — a mahárádzsák, fejedelmek fiai a számukra Angolországban létesített külön intézetben — fejezzék be tanulmányaikat.

Láttuk föntebb, hogy magyar nyomokra bőségesen bukkanhatunk a Pandzsáb fővárosban. Ez még fokozhatja érdeklődésünket Lahor iránt, de a város egyébként is megérdemli érdeklődő figyelmünket. Egyike a legelevenebb, legmodernebb városoknak Indiában, Bombayt és Kalkattát leszámítva. Az új városrészt hosszú, széles, egyenes utak szelik keresztül. A középületek nagyrésze a Mac Leod Roadon és az Upper Mall Roadon állanak. Ezek a középületek, vagy legalább is jórészüik — mint a Múzeum is — különös keverékstílusban épültek; az volt a törekvés, hogy az indiai építészeti formák érvényesüljenek rajtuk. Némelyikük igen szép és eredeti alkotás, de van köztük fölöttebb sikertelen mű is. Általában — s ezt New Delhi modern épületei is igazolják — az európai, angol építészek kevés sikerrel tudják felhasználni India építőstílusait. Erőltetett, nyakatekert, mesterkelt «keletieskedés» az igyekezetük eredménye. Egészen mások azok az épületek, amelyeket indus építészek alkottak. Lahorban is van ilyen. A modern idők legkiválóbb pandzsábi építésze a szikh *Rám Szingh* volt,

akinek egyik legkiválóbb művét, a Khálsza Kollégiumot majd meg is látogatjuk Amritszárban.

De ha a lahori középületek nem mind remekművek is, azért kétségtelenül dícséretes a törekvés, hogy ne teljesen idegen, európai jellegű épületekkel rakják tele a Pandzsáb nagymultú fővárosának újabb negyedeit. Roppant idegenül, gyökértelenül hatnak Indiában a régies európai, de leginkább angol gótikus stílusban emelt épületek. Ilyenek a lahori római katolikus katedrális és az angol templom is. Közelükben elfeledkezünk arról, hogy Indiában járunk s a templomokba igyekvők is csak csekély mértékben emlékeztetnek erre, mert Északindian sokkal kevesebb a bennszülött keresztény, mint Délindian. Inkább csak angolok, európaiak látogatják e templomokat Lahorban.

A főutakon modern, elegáns üzletek sora hívogatja a vásárlókat. Az új városrész indus lakói már általában nyugatias életet élnek, illetve kisebb-nagyobb mértékben alkalmazkodnak az angol szokásokhoz. Mint Északindia minden nagyvárosában, Lahorban is megtaláljuk a drága és előkelő szabócég, *Ranken* fiókját. Igen borsos árakat számít ruházati műremekéiért és az európai módon öltözködő gazdag indus urak inkább dolgoztatnak nála, mint az angolok maguk. A modern indus urak sokkal nagyobb gondot fordítanak az elegáns öltözködésre, mint az angolok, akik megelégszenek azzal, hogy az egész világnak diktálják a férfidivatot. Az angol úr ritkán öltözik «csöpögő eleganciával»; eleganciája nem annyira a tökéletes szabásban és a gondosan kivaszt formákban áll, hanem abban, hogy az élet minden mozzanatához, minden speciális alkalomhoz megfelelő módon öltözik, mindig korrekt és hibátlan a ruházkodásában. Ha kirakatba való tökéletességgel, «tiptop» eleganciával öltözködő urakat akarunk látni Lahorban, látogassunk el a «Stiffle's» lokáljába vagy a nagy hotelek délutáni teáira, ahol angolokon kívül főleg a felsőbb körökhöz tartozó indus ifjúság jelenik meg. A muzulmán vagy hindu — ritkábban szikh — gentleman-ek lelkesen járják a modern táncokat az amerikai jazzmuzsikára, amelyet azonban rendszeren goai portugálok szolgáltatnak. Ezek a portugál muzsi-

kusok olyan barnák, mint akármelyik bennszülött, ami nem is csoda, mert tizedik ősük is már Délindiában született és családfájukban bizonyára szép számmal szerepeltek indus asszonyok.

A modern indus urak nemcsak ragyogó eleganciájukkal tűnnek ki, hanem azzal is, hogy a legelszántabb angolt is megszégyenítik az italfogyasztás terén. Nyilván az európaiasság csalhatalan jelének és elengedhetetlen követelményének tartják, hogy igyanak, s e tekintetben igazán megtesznek mindent, hogy tökéletesen európaiak módjára viselkedjenek. Még a muzulmán ifjak sem tartózkodnak a whiskytól vagy a portói bortól, holott a próféta szigorúan tiltotta híveinek a szeszesitalok élvezetét. A modernül öltözködő szikh urak, bár a táncban kevésbé vesznek részt, annál vitézebbül csatáznak az alkohollal. Viszont nem cigarettáznának a világért sem, mint muzulmán vagy hindu bajtársaik. Góbind Szingh, a szikhek utolsó vallásfője, szigorúan tiltotta híveit a dohányzástól. Úgyszintén ő tiltotta meg nekik azt is, hogy hajukat és szakállukat levágják. Ezért a legelegánsabb angol ruhába öltözött szikh gentleman fején is turbán ékeskedik, amely elfödi a feje tetején kontyba kötött hosszú haját, míg szakállabajusza nyíratlanul göndörödik. Az italozással csak az a baj, hogy az indusok általában nem bírják olyan jól, mint az angolok, sokkal hamarabb «elkészülnek» és a megrögzött ivásnak jellemgyöngítő hatása is nagyobb mértékben nyilvánul meg bennük, mint a whisky angol kedvelőiben.

A táncban olykor indus hölgyek is résztvesznek, de ez még ma is ritkaságszámba megy. Különös látvány, amikor a hölgyek a klasszikus redőkkel testükre simuló *szári*-ban modern amerikai táncokat lejtene. Igaz, hogy az ősrégi stílusú ruha alól selyemharisnya villog elő s ezt magassarkú európai cipő egészíti ki. Ennyi engedményt még a kevésbé modern indus úrihölgyek is tettek már a nyugat divatjának, s a szépformájú magassarkú cipő (különösen ha selyemből vagy színes bőrből van) egyáltalán nem rontja a szári hatását, sőt ellenkezőleg, mert tagadhatatlanul emeli a női alakot. A hölgyek, akik ilyen nagy mértékben alkal-

mazkodnak a nyugati életformához, elsősorban a legmodernebb hindu körökből kerülnek ki. A szikh úrinők sokkal inkább ragaszkodnak a régi erkölcsökhöz, a muzulmánok asszonynepe természetesen még jobban.

Gyönyörű látvány egy-egy estély vagy ünnepélyes vacsora valamelyik előkelő, modern indus házában, ahol már a hölgyek is megjelennek a társaságban. Az urak dinner jacketben (szmóking) vannak, amihez többnyire, például a szikhek, fehér selyemturbánt kötnek, de a hölgyek csodálatos virágokhoz hasonló, színes vagy dús arany-ezüstbrokát selyemszárikat viselnek, hajukba ősi szokás szerint virágot tűznek, míg nyakukban és karjukon szebbnél szebb ékszerek, gyöngyök és drágakövek ragyognak. Így jobban érvényesül sajátos szépségük, mint amikor európai toalettet öltenek. Szerencsére ezt maguk is tudják és csak nagyon kevesen öltözködnek nyugati divat szerint. A *szári* különben is nagyon szép öltözk és megvan az az előnye, hogy formája pár ezredév óta sem változott a divattal (38. kép). Az indus nő arca, ha szép, egészen páratlan és sajátos exotikus szépséggel büvöl el, de meg kell vallanunk, hogy arcra aránylag kevés köztük a szép. Ami szemüket, fogsorukat és alakjukat illeti, ez majdnem kivétel nélkül mindegyikükön szép. Mozgásuk is finom, lágy, hajlékony. Indiában igazán nem elcsépelet frázis a nő alakját a párdúcéhoz hasonlítani.

Említettük, hogy az előkelő indusok általában már a modern, angol városrészben laknak. Nagy és pompás házaik, palotáik terjedelmes kertek közepén emelkednek a *Lawrence Gardens* parkját (24. kép) környező villanegyedben. A széles kocsifeljárókon autók robognak ki és be, esténként villanyfényben ragyognak a kertek és házak. De azért ne higgyük, hogy a házak bensejében is minden egészen európaias és modern. Nagyon ritka az olyan indus ház, amelyben az élet minden tekintetben, maradéktalanul alkalmazkodott volna a nyugati szokásokhoz. Többnyire a nyugati és indiai formáknak, szokásoknak valami egészen sajátos keveréke alakult ki. Igen gyakori, hogy pl. a ház férfi-nepe, legalább házon kívül, egészen európaiasan él, szerepel,

de odahaza félig-meddig indusmódra tölti idejét az asszony néppel, amely egészen régimódi maradt minden tekintetben. Az ilyen házban modern bútorokkal berendezett szobák, termek is vannak, de a belső lakosztályok, a hálószobák, a nők szobái ma is olyanok, mint valamikor régen. Ha idegen jön a házba, akkor szinte valamely Indiában élő angol úr házában képzelhetné magát; a házigazda és családjának férfitagjai angol ruhában fogadják, cigarettával, whiskyvel kínálják, s az angolosan berendezett fogadószobában angolul csevegnek vele. Ha ebédre hivatalos az idegen, a terítés, felszolgálat, az ételek, minden olyan, mint akármelyik indiai angol úriházban. De bármennyire szíves és barátságos is az érintkezés, — a ház asszonynepe nem mutatkozik az idegen előtt. Igen nagy kiváltság, ha az idegent bemutatják a ház nőinek is, mert ez annyit jelent, hogy az illetőt a ház benső nagyrabecsült barátjának, már majdnem családtagnak tekintik. S ugyanebben a házban, ha nincsen idegen, a máskülönben nyugatiasan viselkedő férfiak szívesen öltik fel a kényelmes, könnyű, indus jellegű muszlin ruhát (amely náluk már csak háziruha szerepét játssza) és a belső lakosztály szőnyegekkel, fehér lepellel borított padlójára telepedve, vagy künn a tornácon, a ház nőtagjaival együtt jóleső érzéssel fogyasztják az indus étkeket az elébük rakott nagy fémtálcáról (26. kép), még hozzá a régi indiai módon: kézzel. Némelyek azonban már annyira megszokták a modern formákat, hogy ha indus háziruhát öltenek és indus ételeket esznek is maguk közt, azért étkezéskor asztalhoz ülnek és evőeszközöket használnak. A nyugati és régi indus szokások keveredésének számtalan variációja áll így elő, de a régimódi életforma kisebb-nagyobb mértékben csaknem minden úriházban fennmaradt. Így pl. ünnepi alkalmakkor a hindu urak zenekart hívnak házukba. Az ilyen parádés banda ugyan indus darabokat játszik, de a muzsikások félig-meddig európaias egyenruhát viselnek és európai hangszereket fújnak (25. kép).

Minden jó módú, az európaiakkal is érintkező indus úriház két szakácsot tart, egyet, aki a régimódi indiai ételeket

— a *dészi khánát*, vagyis «honi kosztot» — s egyet, aki az angolos, európai fogásokat készíti. Persze mindkettő indus, de az angol konyha mestere rendesen muzulmán vagy bennszülött keresztény. A többé-kevésbbé modern életet élő gazdag bráhmanok házában például az indiai kosztot készítő szakács maga is bráhman, ahogyan az ősi kasztszabályok megkövetelik; a rituális «tisztaság» törvényeire féltékenyen ügyelő szakács külön konyhában működik és a viláért sem tűrné, hogy modern kollégája betegye a lábát oda, vagy akár csak megérintse a feldolgozásra szánt anyagokat. A kasztszabályokat már be nem tartó hindu urak házában viszont elég egy szakács, aki többnyire muzulmán és egyaránt ért a honi s az «angrézi», azaz angol, helyesebben európai főzéshez is.

A lakás berendezésében is sokszor összekeveredik a két világ stílusa. Kevés olyan indus úriházat láttam, ahol a nyugati stílusban berendezett szobák összhangját ne rontotta volna valami fonákság, oda nem illő elem. Nem is az a baj itt, mintha indus berendezkedési tárgyakat tennének a modern helyiségekbe, hiszen az indus dolgok szépek, hanem az, hogy az európai bútorokat, berendezési tárgyakat, képeket, tükröket stb. rendesen helytelenül alkalmazák. Meglátszik az ilyen lakáson, hogy az egész európaiasság csak amolyan tessék-lássék dolog, de a ház ura nem ért a nyugati stílushoz. Kedélytelenül, a lakályosság és az összhang minden elvét figyelmen kívül hagyva állnak a bútorok, a holmik, zagyva össze-visszaságban. Díványok, fotőjök a fal mellé állítva, szorosan egymás mellé, hosszú sorban — úgy hatnak, mintha takarítás végett tolták volna félre őket, hogy ne legyenek útban. Asztalok, polcok a legképtelenebb helyen állnak, ahol nem lehet hozzájuk férni. De még az észszerűbben berendezett lakásokban is sok képtelenséget láthatunk. Nagyon gyakori az indus úriházakban a majdnem teljesen európai berendezés, de ez a múlt század 80-as éveinek stílusában van tartva: a tükrökön szörnyű «kézifestésű» virágdíszek ékeskednek, makart-csokrok meredeznek a sarkokban, az asztalok tele vannak rakva az albumok, dísz tárgyak és nipppek halmazaival, a

33. Szikh családfe a Granth Szaháb szentkönyvét olvasva.

34. Akáli (szikh harcias szerzetesrend tagja).

35. A szentkönyv olvasására magánházaiban összegyűlt szikhek.

36. Az amritszári szent tó részlete a Bábá Atal toronnyal.

37. A szikhek «Aranytemploma» Amritszárban.

bútorzat ahány darab, annyiféle anyagból való, annyiféle stílusú. Hát még a képek a falon! A már említett krétafényképnagyítások, olajnyomatok mellett kegyetlenül rossz mult századbeli angol «zsánerképek» járulnak hozzá, hogy a kulturált idegenre mázsás súllyal nehezedjék rá a szoba zűrzavaros és bántó hangulata. Az ilyen szobákat persze még a jelenlegi lakó apja, nagyapja rendezte be, aki annak-idején azt hitte, hogy tökéletesen modern, «up to date» lakást teremtetett s bizonyára elvárta, hogy angol látogatói el legyenek bűvölve az interieurtól... Ebbe a környezetbe aztán az utódok beleállítottak még néhány új és legújabb stílusú vagy egészen stílustalan tucatholmit, néhány «olasz» szobrot, esetleg szélesen terpeszkedő modern bőrfotój. Nem — akkor már ezerszer szívesebben üldögéltem a régimódi indus szobák fehérleplek padlóján, mezítlábasan, neki-dőlve a kerek könyöklőpárnának! Mert mondanom sem kell, hogy az ilyen «modern» indus ház küszöbén az idegennek már nem kell levetnie cipőjét. Az egyetlen vigasztaló momentum a hasonló lakásokban a szőnyegek. Ezek mindig eredeti perzsa, török vagy indus szőnyegek, tehát szépek és mindenhez illenek.

De a világ halad és meglehet, hogy nemsokára már az indus úriházakból is eltűnik a kevert zagyvaság. Remélhető, hogy az indus urak rájönnek végre arra, hogy modern otthonaikban is alkalmazhatják a szebbnél szebb indiai iparművészeti tárgyakat, a kasmiri faragott bútort, a berakott vagy faragott asztalokat, ellenzőket, a szép rézvázákat és lámpákat, a gazdagon hímzett terítőket és függönyöket. Ugyanis egyelőre a «modern» berendezésekre törekvő urak azt hiszik, hogy az ilyen «belföldi» holmi nem való a lakásba és rontja az európai bútorok hatását. Pedig egy-két igazán jóízű, művészi érzékkel bíró indus úr már megmutatta, milyen szép és sajátosan indiai, de azért mégis modern és nemzetközi igényeknek megfelelő interieurt lehet teremteni a nyugati bútorok és indiai műtárgyak, iparművészeti cikkek sikerült társításával.

A gazdag lahori indus urak túlnyomórésze a nyilvánosság előtt nem jelenik már meg indus ruhában. Ünnepi

alkalmakkor, például a kormányzói palotában tartott fogadásokon, az alkirály látogatásakor stb. felöltik ugyan a régimódi díszruhát, az arannyal gazdagon hímzett selyem vagy bársony *csógát* (kaftánféle, hosszú kabát, l. a 4. képet) és kezükben szorongatják a magyar díszkardhoz hasonló, veretes, görbe kardot, remekbekötött selyemturbánnal a fejükön, de ez a viselet hovatovább csak olyan szerepet játszik, mint nálunk a díszmagyar. Csak néhány előkelő lahori úr ragaszkodik ma is a régi szép viselethez. Ezek egyikét, egy gazdag lahori hindu patriciust jól ismertem. Mai napig is a belvárosban álló régi házát lakja és fiaival együtt állandóan indus ruhában jár. Ez méltóságteljes, szép viselet, és ha nem is olyan praktikus, mint az angol öltözék, valahogy mégis imponálóbban hat az indus urakon.

A lahori modern városrész utcáin is összekeveredik a régi és az új világ. A bennszülött rendőr kháki egyenruhában, turbánosan, de mezítlábra húzott indus papucsban szabályozza az egész nagyvárosi forgalmat, a szikh ezredek katonái modern kháki egyenruhában s angolos shorts-ban, legújabb mintájú fegyverekkel a vállukon menetelnek, hozzá még skót dudák friss muzsikájára, de kháki turbánjuk alatt kontybakötve viselik a hajukat és göndörödő, hatalmas fekete szakáll borul a mellükre. A középületek, kormányzati hivatalok bejáratában szálas indus kapus áll, hosszú vörös *acskan*, arannyal gazdagon kihányt kabátféle feszül rajta és régimódi díszruhájában alázatos szelámmal köszönti az autóból kilépő angol tisztviselőket. Még különösebb az ellentét, amikor a modern világ kellős közepén, az elegáns üzletek kirakatai előtt, az autók sora mellett, angol urak és nők csoportjai közt egy-egy hindu vezeklő fantasztikus alakja furakodik át. A derék szádhu fején hamutól rótszínűre fakult óriási konty mered, meztelen testét a tenyérszerű ágékkendőn kívül csak a rákent fehér hamuréteg takarja, homlokán titokzatos festett jelek ékeskednek, kezében alamizsnás fazekat és hosszú vascsíptetőt tart s úgy halad át a ma emberei és dolgai közt, mintha a többezerestendős multból lépett volna elő. A szádhuval és egyéb hindu vezetőkkel különben is mindenütt

találkozunk a Pandzsábban éppúgy, mint egész Indiában (30. kép).

A Kelet kifürkészhetetlen, hozzáférhetetlen világa és a modern Nyugat mozgalmas, lüktető élete súrolja egymás könyökét a lahari Mall széles útján, s ez a különös kettősség leírhatatlanul színessé, érdekessé és feledhetetlenné teszi a Pandzsáb fővárosát. A Ma világa kíméletlenül tör előre és egyre inkább tért hódít, — de a mult nem hal meg, legföljebb szótlanul félrevonul és egy-egy jelensége váratlanul elénktoptan, mintha arra akarna emlékeztetni bennünket, a modern idők emberét, hogy India multja időtlen és örök, de meglehet, hogy a mi folyton változó, tovasuhanó formákban élő korunkat nyomtalanul elnyeli majd az Idő . . .

VI. A szikhek és szent városuk, Amritszár.

Sokszor történt már említés eddig a szikhekről, beszélünk már róluk röviden, amikor a Pandzsáb néprajzi viszonyait, majd amikor vázlatosan a történetét ismertettük. Mondottuk, hogy a Pandzsábban igen előkelő szerepet játszanak. Jóllehet a szikh vallás követőivel egész Észak-Indiában találkozunk, igen sok él belőlük pl. a United Provinces-ben (Egyesített tartományok) és a nagyvárosokban, aminők Bombay, Kalkatta és Delhi, de nagy többségük, a szikhységnek kb. 80 százaléka a Pandzsábban lakik. A szikh vallás és felekezet jellegzetesen pandzsábi, hiszen ott keletkezett s ott érte el legmagasabb emelkedését is.

A Pandzsáb — sőt egész India — sok vallásfelekezete közt már csak azért is előkelő helyet foglal el a szikhség, mert egységesebb szellemű, mint a többi és nemzetté, vagy legalább is nemzeti jellegű szervezetté formálta követőit. A hindukat többé-kevésbé elválasztja egymástól, külön sejtsoportokra osztja a kaszttagozódás, a buddhizmus Ázsiában szinte nemzetközi vallásnak tekinthető s Indiában rég elvesztette gyökerét, az indiai muzulmánok pedig úgyszólván nem ismerik a nemzet fogalmát. Számukra az Izlám fontosabb, mint India; magukat elsősorban Moha-

med követőinek tekintik és nem indusoknak. Ez utóbbi legfőljebb illetőségi meghatározás náluk, de az arab, perzsa vagy egyiptomi stb. muzulmánokat magukhoz közelebb-állóknak érzik, mint pl. hindu honfitársaikat. Egységes nemzetnek Indiában jóformán csak a szikheket tekinthetjük. Pedig ez a nemzet eredetileg nagyon heterogén elemekből alakult ki: magas és alantasabb kasztbeli hinduk, valamint — bár kisebb mértékben — volt muzulmánok soraiból kerültek ki egykor az új vallás követői.

A szikh vallást a XVI. század elején alapította *Guru Nának*. (A szanszkrit «Guru» szó Mestert, Tanítót jelent és a szikh vallásfők címévé vált.) Nának hindunak született, a Khatri nevezetű kereskedőkasztban, 1469-ben, Talvandi-ban, a lahori kerületben. Kétségtelenül az univerzális Isten-hit nagy átélőinek egyike volt. Lelke korán kitarult az egyetemes vallás gondolatára és ősei vallásán kívül az Izlámot is tanulmányozni kezdte. A hagyomány szerint már gyermekkorában ráébredt a tiszta lelkiesség vallásának eszméjére. Amikor a bráhma pap a tízesztendőös fiút fel akarta avatni a kasztját megillető szent zsinórral, Nának így szólott hozzá:

«Legyen zsinórod gyapotja a kegyesség, fonala a megelégedés, csomója az önmegettartóztatás és fonása az igazság. Ez a *lélek* szent zsinórja, — ha ilyet adhatsz, ó bráhma, akkor ruházz föl vele. Ez nem szakadhat el, szenny nem érheti, el nem éghet, nem mehet veszendőbe soha. Boldog az ember, aki ilyen zsinórt visel».

Mint a szellem legnagyobb hősei, Jézus és Buddha, Nának is, amidőn férfiúvá serdült, a pusztába vonult. Önsanyargató elmélkedését siker koronázta: földöntúli vízióban szemlélhette az Egy Isten dicsőségét, kialakult benne az új, tisztult hit gondolata s ekkor visszatért az emberek közé, hogy tanát hirdesse. Ősi hindu szokás szerint versekbe, himnuszokba foglalta tanítását és hű társa, Mardana a lantos, a *rabab* lágyhangú húrjait pengetve kísérté énekét. Az új hit lényegében a hinduizmus reformációja volt és lefosztva arról minden járulékos elemet és szövevényes mithoszelemet (amelyek az avatatlanok szemében a

hinduizmust bálványimádáshoz teszik foghatóvá) az Egy Igaz Istent hirdette, akinek való lénye a szeretet, s akihez a szerető odaadás, önátengedés útján lehet legjobban közeledni. Ez a gondolat nem volt új, hiszen a nagy hindu valláshirdetők — különösen a vaisnavák, vagyis a Visnu-kultusz követői — maguk is rámutattak a *bhakti*-ra, vagyis a hívő, szerető odaadásra, mint a felemelkedés legközvetlenebb útjára. De Nának tanában Isten egysége s a szeretet önátadásának jelentősége a középpontban állt. Amellett Nának kifejezetten megtagadta az embereket elválasztó kasztok jogosultságát. Így a kiközösítettek és elnyomottak tömegeit éppúgy vonzotta, mint a tisztultabb szellemiségre vágyó előkelőket. Nának bejárta Indiát, sőt a hagyomány szerint Perzsiát és Arábiát is, ahol muzulmán zarándok öltözetében Mekát is felkereste, mindenütt hirdetve tanát. Amikor éppen a mekkai szent Kába-kő temploma előtt a földön üldögélt, egy arab imám megróttá, hogy illetlenség a lábait Isten lakhelye felé fordítania. Nának erre így felelt: «Fordítsad hát lábamat olyan irányba, ahol Isten nem lakik!»

Nának sok hívet szerzett a hinduk közt, de muzulmánok is áttértek az új hitre. A hinduk különben is féligmeddig a magukénak tekintették Nának vallását, hiszen ebben a hinduizmus legtöbb lényeges alapeszméje benne volt, így pl. az újraszületés tana, a karma-elv stb., sőt Nának az Istent is rendesen Visnu dicsőítő jelzőivel (pl. Hari) nevezte. Nának halálakor, 1538-ban, követői már népes csoportot alkottak. Nának egyik tanítványát, *Angad*-ot jelölte ki utódjául, mint Gurut, vagyis vallásfőt. A *szik*h elnevezés is Nánaktól ered, ez a pandzsábi szó a szanszkrit *sisja* leszármazottja és tanítványt jelent.

A Nánakot követő kilenc Guru alatt a szikhek számban erősen meggyarapodtak és — mint az rendesen történni szokott — a kegyetlen üldözések csak annál inkább megerősítették az új felekezetet. Mert a muzulmánok, Észak-india akkori urai, tűzzel-vassal próbálták kiirtani a szikheket. Ennek részben politikai okai voltak, mert a muzulmánok sejtették, hogy a szikh közösségben fenyegető erők

rejlének. A Guru mögé sorakozott pandzsábi tömegekkel szemben nehéz is lett volna a «bálványozás ellen küzdő igazhitűség» szerepét játszani, hiszen a szikhek határozottan az Egyistent imádták és szelíd tanuk nagyobb vonzóerővel hatott, mint az exkluzív Izlám, amely nem ismer türelmet a más hitűek iránt. A szikh vallásnak sok vértanúja akadt, köztük több Guru is. Így például *Ardzsan Mál*, az ötödik Guru, Lahorban szenvedett vértanúhalált. Az odáig békésen tűrő szikh közösséget a muzulmán zsarnokok vad üldözésének pörölycsapásai ellenálló, vitéz, harcias nemzetté kovácsolták. Már a hatodik Guru, *Har Góbind*, hadsereget szervezett híveiből és nem egyszer alaposan megszegyenítette a harcmезőn a delhii császárok haderejét. De a szikh felekezet legnagyobb felemelkedése a tizedik és utolsó Guru, *Góbind Szingh* (meghalt 1708-ban) nevéhez fűződik. Ez a kivételes egyéniség, akiben a próféta hívő alázata a nemzetformáló vezér hadvezetői és államférfiúi képességeivel egyesült, valóságos politikai hatalommá tette a szikheket a Pandzsábban. Anyagi célokért és előnyökért sohasem fogott fegyvert, kardja kizárólag a szikh vallás szabadságáért és nemzete függetlenségéért harcolt. A csatatéren rettenthetetlen vezér, békében bölcs látnok és szentéletű vallásfő volt. A szikh közösséget újjászervezte s az új szervezet a *Khálsza* («a Tiszták szövetsége») nevet nyerte. A Khálsza minden férfitagját a kard keresztségének (*khanda-i-páhal*) szertartása avatta szikhhé és minden szikh férfi nevéhez a *Szingh* (Oroszlán) jelző járult. Természetesen minden ilyen szikh férfi harcos volt, de eredetileg csak a hitéért volt szabad küzdenie. Ugyancsak Góbind Szingh tiltotta el híveinek a dohányzást és azt, hogy hajukat, szakállukat levágják (27—29. kép). A Khálsza-szikheket ezért manapság is könnyű felismerni India tarka népeségében: a gyermekek haját sem vágják le soha (31. kép); a felnőttek a turbán alatt kontyba kötve viselik hosszú hajukat, nyíratlan szakállukat pedig vagy eredeti alakjában hagyják (29., 32., 33. képek), vagy vékony zsinór köré csavarva kétoldalt felkötik (27. kép). Guru Góbind Szingh a hajviseleten kívül még négy más ismertetőjel viselését

írta elő (az «öt K», ugyanis a szóbanforgó dolgok nyugati hindi vagy pandzsábi nyelven mind k-betűvel kezdődnek); ezek közül ma is szerepel a hithű szikheknél a hajon és szakállon kívül még a hajba tűzött kis fafésű, a keskeny vaskarperec és az olykor még a mai békés időkben is viselt rövid kard vagy tör, a *kirpán* (29. kép).

A szikh vallás nagyon egyszerű és tiszta. Szinte patriarchális. Nincs papi hierarchiája: a papok címe *bháí* (fivér) és közülük a közösség emeli magasabb polcra a nagy tiszteletben álló, idősebb férfiakat. Ezek a bhái-k végzik az egyszerű szertartásokat, éneklük a szent himnuszokat vagy olvassák a szikhek szentkönyvét, a *Granth Szaháb*-ot. A szikheknek csupán ez az egy szentírásuk van, amelyben több Guru és néhány nagy szent tanításai, himnuszai és imái vannak összegyűjtve. Legelterjedtebb imájuk, a *Dzsapdzsi*, hosszú, költői lendületű ima, melyben elragadtatott himnuszok váltakoznak filozófikus mélységű szemlélődéssel.

Guru Góbind Szingh elrendelte halála előtt, hogy a szikhek ne válasszanak többé Gurut, hanem egyedül a szentírásukat, a *Granth Szaháb*ot tekintsék szellemi Gurunak. Ez bölcs előrelátás volt, mert Góbind Szingh így elejét vette annak, hogy újításait esetleg egy későbbi vallásfő megváltoztathassa.

Láttuk a Pandzsáb történetét vázoló fejezetben, hogy a szikhek a XIX. század elején már az egyedüli hatalmat jelentették a Pandzsábben; Mahárádzsa Randzsit Szingh megalapította szikh birodalmát és csak utódainak szerencsétlen politikája szolgáltatta ki a független Pandzsábot az előretörő brit hódításnak. De a szikhek mihamar beletenyugodtak a brit uralomba, annál is inkább, mert ezt már az utolsó Guru, Góbind Szingh, sőt atyja, Guru Tég Bahádur is megjósolta. Az utóbbi, amikor Aurangzeb nagymogul börtönbe vetette, látnoki erővel mutatott rá a jövőre:

«Az európaiak felé néztem, akik tengerentúlról jönnek, hogy leszakítsák palotád kárpitjait és elpusztítják birodalmadat!»

Guru Góbind Szingh jóslata még érdekesebb, hiszen az

ő idejében az angolok még nagyon szerény szerepet játszottak Indiában és valóban prófétaí előrelátás kelett ahhoz, hogy valaki felismerje bennük a jövő urait. Góbind Szingh hiteles szavai — kivonatosan — így hangzanak:

«A Szamvat-éra 1800-ik évében (időszámításunk szerint 1743) a szikhek nagy területek uraivá lesznek — — — — 1900 után (1843) keresztény hadsereg fog előnyomulni Kalkatta felől — — — — Azok a szikhek, akik — — ellenállnak az angoloknak, sokat fognak szenvedni. De az igazi szikhek megállják helyüket és fennmaradnak».

Ez a jóslat jutott a szikhek eszébe, amikor 1845-ben és 1849-ben vereséget szenvedtek az angoloktól. Letették a fegyvert és szívvel-lélekkel csatlakoztak az európai hódítókhoz, s ezt annál szívesebben tették, mert az angolok végetvetettek a muzulmán uralomnak, a szikhek kérlelhetetlen ellenségének.

Említettük már, hogy a britindiai hadsereg legkiválóbb ezredei a szikhek soraiból kerülnek ki, akik nem egyszer adták tanújelét hagyományos harcratermettségüknek. A szikh katonák alkalmasabbak a modern hadjáratra, mint a hinduk vagy a muzulmánok, mert nincsenek előítéleteik, nem ragaszkodnak kaszt-törvényekhez, amelyek például a hindu katonának megtiltják, hogy elhagyja India területét, vagy hogy olyan táplálékot vegyen magához, amelyet nem kasztjabeli ember készített el. A világháborúban is a szikh csapatok bizonyultak leginkább hasznavehetőkné; a távolkelet angol területein, pl. a koncessziós kínai kikötővárosokban ma is szikh katonaság és rendőrség teljesít szolgálatot, mert ezek tökéletesen megbízhatók. De Indiaszerte is mindenütt megtaláljuk a szikheket, ahol csak megbízható, ügyes, bátor és erős emberekre van szükség. Kalkattában, India legnagyobb városában például a taxi-soffőrök szinte kivétel nélkül szikhek, Bombayben és Delhi-ben is szívesen alkalmaznak szikheket soffőrök gyanánt, vagy kapuőröknek, portásoknak. Nincs is imponálóbb jelenség, mint egy-egy nagyszakállú, szálastermetű, szélesvállú, domború mellkasú szikh portás, amint piros kabátjában feszít és hatalmas ezüstvégű botot tart jobbában.

A szakáll- és hajviselet szabályához s általában a Góbind Szingh-féle előírásokhoz a szikhek nagy többsége ragaszkodik. Ezek, mondtuk, az úgynevezett *Khálsza-szikhek*, vagyis azok, akik alávetették magukat a karddal való avatás szertartásának. De sok szikh van, aki nem követi Góbind Szingh szabályait, s ezek, bár magukat szikheknek nevezik, aklig különböznek a hinduktól, sőt némely vidéken sokszor teljesen össze is keverednek velük. Ugyanis a Khálsza kardkereszttségét csak felnőtt szikh férfi veheti fel, s egyedül az amritszári nagytemplomban részesülhet ebben az avatásban. E miatt sok távolabbi vidéken lakó szikh nem veszi fel a *páhal* «kereszttségét», de a modern, európai műveltségű szikh urak közt is vannak, akik elhanyagolják ezt, s a hajra, szakállra vonatkozó szabályokat sem tartják be. Viszont sok művelt hindu akad a Pandzsábben, aki vallási gyakorlatában a szikh hitre tér át, de a nélkül, hogy a Khálsza formalitásait követné. Mindezek *nánaki* szikheknek nevezik magukat, vagyis olyanoknak, akik Guru Nának eredeti vallásformáját követik. A Khálsza-szikhek ugyan egyáltalán nem tartják az ilyeneket eretnekeknek s elismerik őket szikhekül, de szelíd gúnnyal *szehidzsdhári*, vagyis «kényelmes» szikheknek nevezik őket, arra célozva, hogy nem hajlandók magukat a kényelmetlenebb előírásoknak alávetni.* A Khálsza-szikhek — köztük még a modern műveltségű előkelők is — az említett, látszólag értelmetlen szabályokat nagyon sokra tartják, mert azt mondják, hogy a közös szokások fenn tartása szerfelett megerősíti a felekezeti összetartást és már messziről megismerteti a szikheket egymással, úgy-hogy testvéri módon összefoghatnak, bárhol találkoznak is.

A szikhek legszentebb tiszteletben álló városa a pandzsábi *Amritszár*. Bár itt is sok hindu és muzulmán lakik, azért a városnak a szikhek adják igazi jellegét, mint ahogy alapítása is a szikhek műve volt. Guru *Rám Dász*, a szikhek

* A 35. sz. képen jobbról a harmadik alak ilyen «kényelmes» szikh, de azért a szakállas orthodox szikhek testvérnek tekintik.

negyedik vallásfője alapította 1577-ben. A város helyén akkor még csak egy kis tó terült el s ezt a tavat a hinduk is szentnek tartották. A szikhek már a harmadik Guru idejében hozzáláttak Rám Dász vezetése alatt a kis tó megnagyobbításához és kiásták a négyszögletes medencét. A munkát később Rám Dász mint Guru is folytatta, megalapítva mellette a várost, de a tó teljesen csak az ötödik Guru, *Ardzsan Mál* idejében készült el. A tó környékét a vallási tekintetben nagyon türelmes és megértő mogul császár, Nagy Akbár, átengedte a szikheknek. A víz-medencét *Amritszár*-nak nevezték el s ezt a nevet kapta a körülötte keletkező város is. Amritszár a szanszkrit *Amrita-szágara* szóból ered, jelentése: «a Halhatatlanság vizének tava» azaz «Nektártó». A szent tó közepén álló eredeti templomot 1762-ben az afghán Ahmed Sáh Duráni felrobanttatta, amikor a Pandzsábben dülő hordái Amritszár városát is lerombolták. De a szikhek két év múlva újra felépítették a templomot a medence közepén, majd a város is új életre támadt. Amritszár egész területét felosztották a legjelentékenyebb szikh törzsfők — *szerdárok* — közt, mindegyiküknek jutott egy-egy kerület, de később a *Bhangi Miszl* nevű szikh vallásos szövetség apránként a maga kezébe kaparintotta a várost és a templomot. A szövetség birtokából 1802-ben Randzsit Szingh maharádzsa hatalmába ment át Amritszár és a nagy szikh uralkodó a szent tó közepén álló templomot aranyozott rézlemezekkel vonatta be. Innen ered mai neve is: Aranytemplom. De a szikhek a régi néven *Harmandir*-nak (Isten temploma) vagy *Darbár Szaháb*-nak nevezik. Ez utóbbi elnevezés nagyon jellemző a szikh gondolatvilágra. Szó szerinti jelentése «Az Úr díszcsarnoka», de úgy is lehet értelmezni, hogy a név megszemélyesíti a templomot: «Díszcsarnok Úr». Ilyen kétértelmű kifejezés a szikhek szentkönyvének a neve is, mert a *Granth Szaháb*-ot is vagy «Az Úr Könyvé»-nek, vagy «Könyv Úr»-nak lehet fordítani. Láttuk, hogy a szentírást a szikhek Góbind Szingh óta csakugyan megszemélyesítik, amennyiben Gurujukat, egyedüli vallásfőjüket látják benne. A meg-elevenítő képzelet így személyesíti meg az amritszári temp-

lomot is, valósággal szellemi léttel bíró lénynek tekintve a Harmandirt.

Bármely utcán vagy sikátoron indulunk el a régi városban, előbb-utóbb arra a terjedelmes térre jutunk, amelynek közepén a Halhatatlanság tava csillog. A tavat vaskerítés, s ezen belül fehér-fekete márvánnyal borított négyszögletű térség veszi körül. A medence is négyszögletes és a közepén áll az Aranytemplom (37. kép). A medence egyik oldala felől fehér márványhíd, helyesebben átjáró visz a templom bejáratához. A márványpallót szépen faragott márvány lámpatartók díszítik kétoldalt.

A templom maga márványtalapzaton áll, amely alig emelkedik a víz szintje fölé, úgyhogy az épület olyan hatást kelt, mintha egyenesen a vízből magasodnék föl. Nem nagy az egész, kb. húsz méter széles és ugyanolyan hosszú, de arányaival és aranyozott kupoláival nagyon finom hatású. A templom közepe egyetlen tágas csarnok, amelyet oszlopsor övez, úgyhogy az oszlopsor és a külső fal közt folyosóféle keletkezett. Ősrégi hindu szokást követnek abban is a szikhek, hogy a templomba belépve balfelé fordulnak és körüljárják a belső csarnokot az oszlopsoron kívül, hogy ilyenképpen a csarnok, illetve az ennek közepén álló Granth Szaháb szentkönyve mindig jobbkéz felől maradjon. Ez a *pradaksina* régi szertartása, mely a legnagyobb tiszteletnyilvánítás kifejezése. Egyetlen hívő sem mulasztja el, hogy előbb elvégezze ezt a hódoló körmenetet, többnyire háromszor is körüljárják a szentkönyvet, mielőtt belépnének a belső csarnokba. Természetesen mezítláb járnak. A hindu templomokban és a muzulmán mecsetekben egyaránt kötelező, hogy a látogató levesse lábbelijét a bejáratnál, de az amritszári szikh templomban még szigorúbb szabályok uralkodnak. A szent terület bejáratánál *marcona akálík* — fegyvert viselő szikh szerzetesrend tagjai — ügyelnek és aki be akar lépni, annak nemcsak hogy le kell vetnie cipőjét, hanem meg kell mosnia lábát is, s azután, ha esetleg nem akarna mezítláb bemenni, vadonatúj harisnyát kell húznia, amelyet ott a helyszínén olcsón megvásárolhat. De legszívesebben látják, ha az ember mezítláb lép be ;

az új harisnyát inkább csak az idegenek veszik fel, akiknek szokatlan és kényelmetlen dolog mezítláb sétálni a márványpadlón. Igaz, hogy pl. a forró évszakban a márványlapok annyira átmelegszenek, hogy a hozzá nem szokott európai talp szinte perzselőnek érzi. De ha az embert nemcsak a túrista kíváncsisága vezérli, hanem igyekszik magát beleélni az idegen kultusz szellemébe, akkor nem fogja túlságos áldozatnak érezni a mezítlábas sétát még a forró márványon sem. A szikhek mindjárt egészen más szemmel nézik azt, aki orrfintorgatás nélkül aláveti magát az előírásoknak és mezítláb lép be a kapun. Ha még hozzá az idegen hindusztániul is beszél, vagy mi több, a szokásos szikh köszöntéssel üdvözlí a templombelieket, akkor a szikheknek felcsillan a szemük és testvéries jóindulattal fogadják a látogatót, útbagazításokkal, felvilágosításokkal szolgálnak neki és még a «baksis» reménye nélkül is készségesen vállalkoznak arra, hogy körülvezessék és mindent megmutassanak. Még nagyobb szívelességgel fogadtak engem, hiszen nemcsak hogy szikh módra köszöntöttem őket és a templomot, hanem egy közismert előkelő szikh főúr társaságában érkeztem oda.

A szikhek a következő módon üdvözlí egymást: összetéve kezüket — ez is hindu eredetű köszöntés — így szólnak: *Szat-sziri-akál!* Ez a három szó szanszkritból származik és Isten legjellemzőbb attribútumait fejezi ki: «Igaz, Dicső, Időtlen!» — Ha Khálsza-szikhek találkoznak, az egyik így köszön: «Váh Gurudzsi ki Khálsza!» (A dicső Guru testvéri szövetsége!); mire a másik így felel: «Váh Gurudzsi ki fatéh!» (Győzelem a dicső Gurunak!)

Nagyon méltányolják, ha európai idegen ezzel a köszöntéssel üdvözlí őket. Különben is előnyös, ha az ember tisztában van a különböző köszöntési módokkal Indiában, amennyiben közelebbi kapcsolatba akar kerülni a néppel. A hinduk összeteszí két kezüket, laposan egymásra fektetve a tenyereket és felemelik az arcuk elé, a homlok, vagy legalább a száj magasságáig. Ez az üdvözlés szótlánul is történhet, de újabban felelevenítették az ősi szanszkrit üdvözlést: «Namaszté!» De ha szóval köszöntik is egymást, a kezekkel való üdvözlés akkor sem marad el.

A muzulmánok jobbkezükkel megérintik homlokukat és «Szelám»-mal köszöntenek. A «Szelám» egyébként általánosan használt köszöntés az indusok közt, különösen európaiakkal szemben, akikről amúgysem tételezik fel, hogy a különböző üdvözlési formákat ismernék. «Szelám» jelentése «békesség», s az üdvözlés az arab «Szelám o aleikum» (Békesség veled) rövidítése. A «Szelám»-hoz aztán hozzáfűzik rendszerint a megszólítást: «Szelám, szaháb! (Békesség, Uram), de a szaháb vagy szahéb* cím egymagában inkább csak az európaiak megszólítása. Az indusok, ha egymást köszöntik a szelámmal, hozzáteszik az illető úr címét is: «Szelám, Szerdár szaháb» vagy «Rádzsa szaháb», stb. A hölgyeket «szahíbá»-nak titulálják, de az európai nőket más, furcsa etimológiájú címmel szólítják: az asszonyokat «Memszaháb»-nak, a leányokat «Missz-szaháb»-nak. «Mem» az angol «Madam» összevonása.

Hanem térjünk vissza az amritszári Aranytemplomba. Belépve a csarnokba, színes, exotikus kép tárul elénk. A csarnok keleti oldalán díszes emelvény áll, arany- és ezüsthímzésű selyemterítőkkel leborítva. Az emelvényen nyugszik a szikh szentkönyvnek, a Granth Szahábnak egy óriási méretű, kézzel festett, *gurmukhi* betűkkel remekbe írott példánya, aranyozott kötésben. Ez a legszentebb Granth Szaháb példány, az örök Guru, a jelképes vallásfő. Előtte magasrangú öreg bhái ül, fehér muszlinkendővel a nyakában, nagy szemekből fűzött olvasóval az egyik kezében. Másik kezében fehér lófarkból készült, díszes nyélbe foglalt legyezőfélét tart, ezt időnként meglengeti a nyitott könyv lapjai fölött, hogy távoltartsa tőle a legyeket. Ez is nagy tisztelet és megszemélyesítés jele, mert a lófarklégyriasztó a fejedelmek jelvényei közé tartozik. Amikor például a maharádzsák teljes díszben jelennek meg, elefántháton vagy trónjukon ülve, mindig áll mögöttük két udvari szolgálattévő, az egyik a leírt fehér lófarkkal, a másik egy csomóbakötött pávatollakból való legyezővel. A szikh főpap mögött is rendesen áll egy ember és pávatollegyezőt lóbál.

* Eredetileg *Szahíb*, de nem így ejtik.

Így juttatják kifejezésre, hogy a Granth Szaháb a Gurut, a legnagyobb tiszteletben álló vallásfőt jelképezi.

A bhái a szent szövegeket olvassa, vagy a Granth Szaháb himnuszait énekli. A hívek csatlakoznak az énekhez, körben a földre telepedve a csarnokban. Ha a bhái olvas, a gyülekezet refrénszerűleg ismétli olykor a nyomatékosan hangsúlyozott, sokszor ismétlődő szavakat: Váh Guru! Váh Guru! Váh Guru! (Hódolat, dicsőség a Gurunak.) A csarnokbalépő hívek először összetett kézzel, meghajolva üdvözlík a szentkönyvet, aztán az állvány előtt, a csarnok közepén leterített fehér lepelhez lépnek és pénzt, apró csigafüzéreket és virágot helyeznek reá áldozati adományképpen. Cserébe kis virágfüzért és egy kristálycukorból való kis kosárfélét nyújt át nekik a szolgálattévő bhái. A kosárka úgy készül, hogy vékony fonálból készült vázát sűrű cukoroldatba mártják, a kikristályosodó cukor aztán vastagon ráakódik a formára. Ez is jelképes dolog, mert a cukoroldatnak vallási jelentősége van. A szikh kardkeresztség, a *khanda-i-páhal* szertartásában is szerepel, mert amikor Guru Góbind Szingh megalapította a Khálsza szövetséget s őt önként jelentkező szikh harcost felszólított, hogy áldozzák fel magukat a hitért — példaadásul a harcosoknak, sátrában cukoroldatba mártotta törét és ezzel hintette meg a Khálsza első híveit. Ezen a szertartáson kell átesnie a felnőtt szikhnek is, ha azt akarja, hogy az orthodox Khálsza-szövetséghez tartozzék.

Az amritszári Aranytemplomban lépten-nyomon találkozunk az *akálikkal*, vagyis a Khálsza-szövetség szerzetes-rendjének tagjaival. Híven Gobind Szingh harcias szelleméhez, az akálik is állig felfegyverkezve járnak különös öltö-zékükben, amely szintén az utolsó Guru előírásainak felel meg. Rövid vászon térdnadrágot (kaccsh), fölötte ingféle ujjast, lábukon szandált viselnek, oldalukon kard és tör lóg, csuklójukon vékony vaskarpereceket, kezükben lándzsát hordanak, fejükön pedig a hatalmas turbánon élesre fent harcikorongok egész tornyát villogtatják (34. kép). Ruhájuk fölé hűvös időben kaftánfélét öltenek. A harcikorong valamikor igen félelmetes fegyver volt Indiában, már a

Mahábhárata csatajeleneteiben is említés történik róluk. A harcos úgy hajította el az éles acélkorongot, mint ahogyan a diszkoszt dobják és a korong, ha jól találtak vele, még az ellenfél fejét is leszelhette. A régi szikh harcosok nagy mesterei voltak a koronghajításnak és az akálik rendje az utolsó Guru fanatikus harci szellemének fenntartója. Ha a szikh vallást veszély fenyegetné, a torzonborz, marcona külsejű akálik mind egy szálig boldogan feláldoznák életüket a hitért vívott harcban. Szikh kiadásban valóban az «ecclesia militans» képviselői, ájtatos szerzetesek, mint valamikor a nyugaton a templáriusok, a johanniták és más lovagi szerzetesrendek tagjai voltak, akik azonban a fegyverforgatásban látják legfőbb vallásos feladatukat. Az akálik szerzetesi mivoltát a csuklójukra csavart és a nyakukban lógó olvasófüzék és az egyik kezükben hordott alamizsnás szilke fejezik ki.

A Khálsza-szikhek vallási jelvénye is az egymásba illesztett harcikorongból, lándzsahegyből és két keresztbe tett törből áll. Ez az embléma díszíti templomaik kupoláit, s a Granth Szaháb állványa fölé boruló, toronytető módjára kiképzett mennyezeteket is. A szikh templomokat vagy imaházakat *gurudvárak*nak nevezik («A Guru kapuja»: azaz a mennyei Guruhoz vezető kapu). Mindnek nagyjából olyan a berendezése, mint az amritszári Aranytemplomnak, legföljebb a díszítés gazdagságában van különbség. Mindegyikben ott áll magas, leterített talapzaton a nagyalakú Granth Szaháb. A Granth Szahábot, szintén a templomhoz hasonló díszes állványon, minden jobbmódú szikh házában is megtaláljuk, többnyire külön vallási célt szolgáló helyiségben. A családfő a maga házanépe közt a pap szerepét is játssza (33. kép) és leülve a szentkönyv elé, kezében a lófarklegyezővel olvassa vagy éneklí a szövegeket a vele szemben körbenülő családtagoknak, s a házhoz tartozó szolgaszemélyzetnek. Az ilyen házi istentiszteleteken is szokásos pénzadományokat helyezni a szentkönyv állványa elé terített lepedőre, s az így begyűlt összeget a családfő a gurudvárának adja, hogy szegények istápolására vagy a hitközség céljaira fordítsák.

Gyakran volt alkalmam szikh barátaim házában részt venni hasonló házi istentiszteleteken. Olykor ünnepélyesebb istentiszteletet is tartanak odahaza, hivatásos bhái-t hívnak meg a szentkönyv olvasására és az egyszerű szertartások elvégzésére. Ezt különösen az úgynevezett «nánaki» szikhek teszik, akik ritkábban keresik fel a Khálsza-szikhek nyilvános gurudvárát. Megható, milyen lelkes hittel, komoly odaadással csügg mindenki a szentkönyv igéin, s az ilyen házi istentiszteletek napján a család minden tagjának arcán valami különös elragadtatás, szelíd, elmélyült benső béke kifejezése ül.

Az amritszári nagytemplomban mindig sok a hívő, hiszen messze földről is idezarándokolnak a szikhek. Éppen ezért a nagy négyszögletű medence minden oldalán végig kisebb-nagyobb épületek állnak (36. kép), az úgynevezett *bungák*, amelyeket a különböző szikh törzsfők és hitközségek építtettek, hogy amikor Amritszárba jönnek a Harmandir látogatására, legyen hol lakniuk. Ezek közt a bungák közt kisebb kápolnaszerű, vallásos célt szolgáló épületek is vannak, ezeket kupoláikról, díszesebb kiképzésükről lehet felismerni. Itt, a nagytemplom körzetében vannak a szikh felekezet központi vezetőségének hivatalos helyiségei, irodái és raktárai is. A felekezet élén nemcsak idős, nagy tiszteletben álló bhái papok, hanem előkelő világiak is állanak, szikh *szerdárok* (főnemesek, az egykori törzsfők leszármazottjai), akik az év nagy részén át Amritszárban laknak. A város előkelőségét elsősorban a szikh szerdárok teszik ki. Házaik, amelyek sokszor palotáknak is beillenek, ma már a régi városon kívül, a modern, fasor-utakkal ellátott, kertes negyedben állanak.

A nagytemplomhoz tartozik a szikh felekezet kincstára is. Ez rendkívül érdekes hely és az ott őrzött kincsek valóban nagy értéket képviselnek. A kincstárszobát kb. három méter magas tömör ezüstszoportok díszítik és a hatalmas, veretes kincstartóládában őrzik azokat a drágaságokat, amelyeket a pandzsábi szikh törzsfők ajándékoztak vagy hagyományoztak a templomnak. Ezeket a felbecsülhetetlen értékű eszközöket, drágakövekkel kirakott mennyezeteket,

38. Pandzsábi fejedelmi családból való hölgy.

39. Mozgalmas élet az amritszári bazárban.

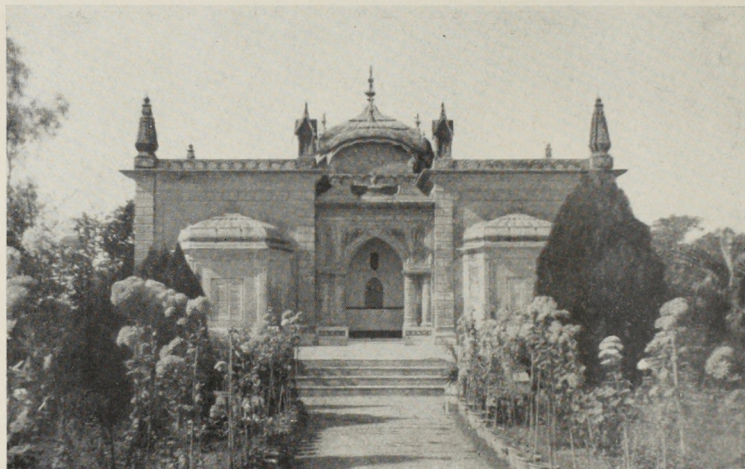
40. Egy amritszári műkereskedésben

41. Az amritszári Khálsza-kollégium.

42. Régi nemesi udvarház tetőerkélye egy pandzsábi faluban.

43. Az «egyetemes vallás» temploma egy dzsalandari szikh főúr kertjében.

44. Szimla főútja, a Mall.

stb. olyankor használják, amikor a Granth Szahábot ünnepi körmenettel hordozzák meg a városban. A templomhoz vezető márványhíddal szemközt áll az *Akál Bunga* nevezetű épület, ebben őrzik az utolsó Guru kardját és más emléktárgyakat.

A templom körzetén túl terül el a *Guru-ka-bágh* nevű nagy kert, amelyben toronyszerű épület, a *Bábá Atal* (36. kép) áll. Ezt kifejezetten az utolsó Guru emlékének szentelték és a templomot felkereső hívek sohasem mulasztják el, hogy itt is ájtatos imákat mondjanak. A megelevenítő képzelet a tornyot is mintegy megszemélyesíti és Guru Góbind Szinghhel azonosítja: idős szikh asszonyok leülnek a szentély belső márványtalapzata elé és gyöngéd kézzel símogatják, nyomkodják a követ: a régi indus nők hitvesi kötelességére emlékeztet ez, amikor hazatért uruk fáradt lábát a «sampo»* ősi módszerével felfrissítették. A márványtalapzat a jámbor asszonyok szemében a Gurunak a földi vándorlásban elfáradt lábait jelképezi.

Hosszú órákat tölthetünk el a Harmandir területén a nélkül, hogy kifogynánk az érdekes és tanulságos látnis megfigyelnivalókból. Persze csak akkor, ha komolyabb érdeklődés vezérel bennünket, mert a legtöbb idegen turista csak látványosságot keres és sietve végigszalad a templomon, hogy az útikönyvben felsorolt dolgokat végignézze. De a Pandzsáb egyik nagy előnyéhez tartozik az is, hogy az Indiát látogató idényturisták útvonalából kiesik. India óriási területét a turisták rendelkezésére álló pár hét alatt nem lehet végigjárni, Cookék vagy más utazási irodák tehát csak a leghíresebb helyeket iktatják be a körutazásba, s a turisták legnagyobb része csak Delhiig jut, a Pandzsáb határáig, aztán keletnek fordul és Benáresz felé igyekszik. Nem tehetek róla, de seholsem örültem a turisták jelenlétének. Legtöbbször valami disszonáns elemet hoznak magukkal, kiáltóan idegenek és szemfüles sietségükkel, hangos tereferéjükkel, meg azzal, hogy a számukra ismeretlen

* Közismertté vált hindusztáni szó, angolosan *shampoo*, vagyis masszáz, amelynek az indusok ma is mesterei.

szokások ellen lépten-nyomon vétenek, igazán nem fokozzák az egyébként érdekes és szép helyek eredeti hatását.

Elhagyva az Aranytemplom területét, megint felhúzzuk a bejárat előtt hagyott harisnyánkat és cipőnket, aztán elhaladva a templommal szemközt, de már a kerítésén kívül álló óratorony alatt, nekivághatunk Amritszár belvárosának. Nyüzsgő hangyaboiy az egész város, rendkívül mozgalmas és eleven (39. kép). Amritszárt olykor «India Párisának» is szokták nevezni az Európát járt indusok, de ebben a hasonlatban inkább csak arra történik célzás, hogy Amritszár olyan laza erkölcsök otthona, mint amilyeneket az idegenek Párisnak szoktak tulajdonítani. Kétségtelen, hogy a kifestett arcu «táncosnők» és még obskurusabb kolleganóik Északindia egyik városában sem mutatkoznak olyan szembeszökő módon, mint Amritszár régi városrészének bazárutcáin, de ez nem annyira a város romlottságának a jele, mint kísérő tünete annak, hogy Amritszár Északindia legnagyobb kereskedelmi központja és a messzeföldről jött karavánok találkozóhelye. Rengeteg ázsiai idegen tölt itt hosszabb-rövidebb időt és ahol nagy az idegenforgalom, ott az élet is átalakul, mozgalmasabbá, kötetlenebbé, kevésbé merevvé és — mi tűrés-tagadás — könnyebb erkölcsűvé is válik. Ez azonban Amritszárban éppoly kevésbé jellemző az odavalósiak nagy többségére, mint ahogy Páris igazi polgársága sem nevezhető léhának és könnyűvérűnek.

Amritszár az áruforgalom nagy kicserélő állomása India és az Indiával határos területek, vagyis Afgánisztán, Bukhara, Nyugati és Keleti Turkisztán és Tibet közt. Teve-, ló- vagy öszvérkaravánok igyekeznek e távoli országok felől Indiába és legtöbbjüknek a végcélja Amritszár. Némelyik karaván vagy a kisebb csoportokban utazó kalmárok hónapokig vándorolnak, míg idejutnak. Így pl. a Turkisztánból jövő kereskedők két, harmadfél hónapig tartó nehéz lovasúttal jutnak el Kásgarból, Járkendből, a Karakóram magas hágóján, majd Nyugattibeten és Kasmiron át a Pandzsábba s végül Amritszárba. Ugyanabban az esztendőben már haza sem térhetnek, mert közben beáll a tél

és a ladákhi hágókat vagy a Karakóramot járhatatlanná teszi a hó. A telet tehát Amritszárban töltik, ahol minden nemzet kalmárainak megvan a maguk külön karavánszerájuk, utastanyájuk. Tavasszal, azaz inkább a nyár elején, amikor a hó letisztul a hágókról, ismét útrakelnek hazafelé. Turkisztánból török és kínai árut hoznak magukkal Indiába, főleg gyapjút, nemezipokrócokat, szőnyegeket, hímzéseket, varrottasokat; Amritszárban túladsnak az árun és indiai iparcikkeket vagy olcsó európai árut szereznek be, hogy hazavigyék magukkal Turkisztánba. Ezért Amritszár az európai árucikkeknek is nagy kereskedelmi központja. Textilárúk, fémedények, üvegáru, ruházati cikkek — pl. esernyők — és más hasonlók a legkeresettebb dolgok. A csehek alaposan be is fészkeltek magukat itt, az olcsó üvegáru csaknem kivétel nélkül Csehszlovákiából való. A japániak is nagy mértékben meghódították már ezt a piacot képtelenül olcsó és a mellett jóminőségű textilárúkkal, míg a németek a fémedény és lámpaáru területén vezetnek. Persze a britindiai kormányzat minden igyekezetével azon van, hogy brit áru is tömeges elhelyezést találjon. Az utóbbi években az orosz konkurrencia némileg csökkentette az amritszári forgalmat, mert a Szovjettel határos területeket Középázsiaiban elárasztották olcsó dumpingáruval, amelyet az előállítási áron alul hoztak forgalomba.

Ez a sok idegen még tarkábbá teszi az amritszári bazárokat színes tömegét. Egykedvű arcú, aprószemű, kiálló arcsontú mongolok, sokszor magyaros képű turkisztáni törökök, sasorrú, villogó tekintetű afghánok és pathánok, hallgatag kínaiak, vidáman tereferelő kasmiriak, hosszú varkocsot viselő prémsapkás tibetiek vegyülnek el Amitszár bennszülött szikhjeivel, hinduival és muzulmánjaival, de a Pandzsáb más vidékeiről, sőt egész Indiából is sokan keresik fel kereskedői céllal a várost. Igazán nemzetközi kép, különösen ha még hozzávesszük az európaiakat is, az Amritszárban állomásozó angol ezredek khákiruhás «Tommy»-jait és a közigazgatás angol tisztviselőit. Bár ezek a régi városon kívül, a Cantonmentben laknak, azért gyakran találkozunk velük a belváros bazárjaiban, hiszen itt — éppen úgy, mint

a lahori belvárosban — minden olcsóbban kapható, mint az új városrész modern üzleteiben. Aztán meg a rákvörös képű, szőke angol katonák az indiai garnizonok egyhangú életébe változatosságot kívánnak hozni és csoportosan sétálnak a kivilágított bazársorokon, mindig fegyvertelenül, csupán ezüstgombos pálcával a hónuk alatt, hódító pillantásokat vetve az emeleti erkélyekről lemosolygó indusszépségekre. Ezek így, kellő távolból, a színes lampionok fényében, szépen kifestve, olcsó, de villogó ékszerekkel telerakva, piros selyemköntösükben csakugyan egész szívderítően hatnak.

Az amritszári bazárok élete nagyjából olyan, mint amilyen a lahori bazároké. Csak sokkal tarkább és mozgalmasabb. És Amritszárban az északindiai műipar termékeit is összegyűjtve találhatjuk a bazár kis műkereskedéseiben. Szebbnél szebb *phulkárik*, vagyis vörös, ritkábban fekete pamutkelme alapon sárga és fehér selyemmel hímzett nagy terítők, lágy kasmiri *pasmína*-sálók, kisebb hímzések, közöttük a híres *sisadár*-munkák, amelyeken a dús selyemhímzés közt apró kerek tükördarabok csillognak, aztán aranszővésű fátylak, régi köntösök vastag aranyhímzéssel, faragott és berakott asztalkák, könyvolvasó állványok, ellenzők, dobozok, vésett vagy zománcos réztálak, vázák, korsók, régi miniatűrfestmények és még százféle más, de mindig szép és sajátos jellegű, művészies dolog csalogatja vásárlásra az embert. Alkudni itt is lehet, sőt ez szabály. Aránylag csekély áron nagyon szép holmikat kaphatunk a kis boltokban és a tulajdonos szívesen rakosgatja elének ládájának tartalmát (40. kép), különösen ha hindusztániul tudunk beszélni vele és alkudozó szakértelmünkkel eláruljuk, hogy nem vagyunk már újoncok Indiában.

Künn, a régi városon és a vasúti vágányokon túl terül el az új, modern Amritszár. Valóságos park az egész, a házak dús lombok közül emelkednek ki, a széles utakat fasorok szegélyezik. Valamivel kevésbé modern és távolról sem olyan nagyvárosi jellegű, mint Lahor új városrésze, de kertvárosi jellegével sokkal szebb és barátságosabb. Szintén a régi városon kívül áll a szikhek legnagyobb tanintézete, a *Khálsza Kollegium* (Khalsa College); impozáns épület,

indus, mégpedig hagyományos szikh stílusban tartva, a tehetséges pandzsábi építésznek, *Rám Szingh*nek reprezentáló alkotása (41. kép). A serkedő szakállú szikh ifjak a kollégium telepén laknak, ezek az egyetemi fokozat előadásait hallgatják. De van a kollégiumban középiskola is, szintén bennlakó növendékekkel. A kisiúk arcán ugyan még nem árulja el a pelyhedző, nyíratlan szakáll, hogy szikhek, de azért felismerhetjük őket azonnal, mert jellegzetesen, szikh módon kötött pagrijuk (turbánjuk) alól göndör fürtök csavarodnak a tarkójukra s a turbán tetejét kifeszíti a kontybakötött hosszú haj. Sajnos, a növendékek túlnyomó része is azt a rút keverékviséletet hordja, amelyet Lahorról szólva már leírtunk. Igaz, hogy legtöbbjük egyszerű sorból, szegény családokból származott és aligha telnék nekik többre ennél az olcsó, szedett-vedett ruházatnál. Ugyanis a legelőkelőbb szikh ifjak, mint föltebb már említettük, a lahori Panjab Chiefs' College-ben tanulnak.

Hanem éppen ezért az amritszári szikh kollégium sokkal fontosabb szerepet játszik a Pandzsáb közművelődésében. A szikh népesség szélesebb rétegeiből kerülnek ide a gyermekek és ifjak s a kollégiumban nyert nevelés és ismeretek valóban a nép színvonalának emelését szolgálják. Egyébként angol mintára a Khálsza kollégium növendékei is szorgalmasan sportolnak, és ha nem hódolhatnak is a legelőkelőbb és igen költséges sportoknak, mint gazdag hitsorsosaik a Pandzsábi Főnökök kollégiumában, a tennisz-, hockey-, wollyball-, football- és cricketpályák elég alkalmat nyújtanak nekik a testedzésre és szórakozásra.

Amritszárban sok muzulmán és hindu lakik, de a városban természetesen leginkább a szikhek dominálnak. Ők adják a Pandzsáb második legnagyobb városának jellegét; az ázsiai nemzetközi idegenforgalom tarka színeiből mindenütt kiemelkednek szakállas arcukkal, karakterisztikus turbánjukkal és sokan közülük az oldalukon viselt, hagyományos rövid karddal.

Amritszár azonban nemcsak a Pandzsábnak, hanem egész Északindianak is egyik legérdekesebb és legjelentékenyebb városa.

VII. A Pandzsáb szivében.

A Pandzsáb középső területén jelentékeny városok vannak, köztük Firozpur, Dzsalandar, Ludhiána stb. A déli Pandzsábban aztán a fontosabb bennszülött államok területnek el, mint Patiála, Kapurthala, Dzsind, Nábhá.

Egyike a legérdekesebb városoknak *Dzsalandar* (Julundur). Amritszártól keletre fekszik, a Delhi-Lahor vasútvonal mentén fontos állomás. Dzsalandar a kapurthalai fejedelmi család egyik oldalágának régi rezidenciája, magam is az egyik kapurthalai rádza (herceg) vendége voltam, valahányszor utam Dzsalandarba vitt.

Dzsalandarban megfigyelhetjük a Pandzsáb vidéki városainak életét. Az ilyen kisebb városokban sokkal több maradt meg a régi világ képeiből, szokásaiból, mint a forgalmas nagyvárosokban, Lahorban és Amritszárban. Az épületek csaknem kivétel nélkül régiek, az emberek nagyrésze is régi módon öltözködik és él. Dzsalandar utcáin hindu nácsník csoportjai táncolnak és énekelnek a földön kuporgó zenészek muzsikájára.

A *nácsník* — táncosnők — külön kasztba tartoznak és bizony nem állanak a társadalmi ranglétra magas fokán. Hasonlóan alantas helyet foglalnak el a zenészek is. Pedig akad köztük nem egy tehetség, kitűnő művész is. A nácsník nagy többsége ugyan szinte egy sorban áll a prostituáltakkal, de vannak köztük kiváló táncosok és előadók, akik aztán bizonyos hírnévre tesznek szert és közbecsülésnek örvendenek.

A hindu muzsika az európai fülnek nagyon egyhangú és furcsa, de csak amíg meg nem szokja az ember. Amikor már megszoktuk, hogy ne várjunk tőle az európai zenére emlékeztető formákat, befejezett és lezárt zenei mondatokat, akkor rájövünk az ízére. Valami sajátságos, végtelen és kezdetlen lüktetés van a ritmusában s ez az igazi lényege, nem pedig a melódia, amely — vagy legalább az európai értelemben vett melódia — csaknem teljesen hiányzik be-

lőle. De a ritmusa aztán gazdag, végtelenül változatos és eredeti. A vonós és pengető hangszerek mellett nagyon fontos, kiemelkedő szerepet játszik a dob több különböző formája. A dobütések szintén egészen szokatlan, furcsa kádenciával puffannak bele a zene ritmusába. Misztikus ez a zene a szó szoros értelmében, hiszen törvényei, szabályai olyan mélyértelmű univerzális szellemi megismerésekben gyökereznek, amelyek a hindu vallásos érzést a mindenség életébe kapcsolják. A hinduk szerint a világnak, a földnek, a természetnek, az embernek és mindennek megvan a maga külön, sajátos és törvényszerű életüteme, rezgése, benső ritmusa és a zenének harmonikusan alkalmazkodnia kell ezekhez. Más és más például a természet ritmusa kora hajnalban, délben, este vagy éjszaka. A zenének nem szabad disszonáns hangot hasítania ebbe a hangulatba. Éppen ezért a hindu zene több hangnemet, vagy jobban mondva muzikális alapformát ismer, amelyek mindegyike benső, titokzatos kapcsolatban áll a természet ritmusának egyik-másik fázisával. A hindu zenész, ha hivatását komolyan veszi, semmiesetre sem játszana pl. egy esti műfajt reggel, egy délidőbe valót éjszaka, vagy megfordítva. Ezt éppolyan sértő, zavaró helytelenségnek érezné, mint teszem mi, ha valakinek eszébejutna a mise ájtatos hangulatába valami vidám csárdással belerikoltani, vagy egy jókedvű lakodalmas társaság magas kedvét váratlanul gyászénekekkel lehűteni. De a hindu zenei értékelésben sokkal finomabb, súlytalanabb különbségek vannak, mint az ilyen kézzelfogható végletek, és nem annyira az ember különböző ideiglenes hangulataihoz igyekszik alkalmazkodni, mint megfordítva: az emberben akar olyan hangulatot, olyan ritmikus érzéshullámokat ébreszteni, mint amilyenek a kérdéses időpontban a hindu világszemlélet szerint a nagytermészet életében uralkodnak éppen. A zene tehát Indiában — akár megértjük, akár nem — univerzális szellemű, s nem emberien egocentrikus, mint nálunk.

A tánc is más, mint Európában. A férfiak és nők közös tánca, merő szórakozás céljából, szinte ismeretlen. A tánc ott produkció, művészet és szoros kapcsolatban van a zene

műfajaival. A nyilvános táncosnők persze inkább a könnyebb műfajokat kultiválják és ezek elsősorban a szórakoztatás célját szolgálják. De táncuk még így sem heves vagy frivol. Hullámozó, nagyon lágy és finom mozdulatokból áll, kevés lábmozgással, mert inkább a derék, a nyak és fej, s a karok hullámozó mozdulatai, kifejező gesztusai jellemzik. A mulatnivágyó indus urak is másképpen fogják fel a mulatságot, mint mi. Európai vagy magyar szempontból halálosan unalmasnak találnók a mulatozásukat, legalább addig, amíg bele nem éljük magunkat érzésvilágukba.

Az ilyen mulatozásban csak férfiak vesznek részt, illetve a társaság férfiakból áll, akik házhoz hozatnak egy-egy nácsni-csoportot, a hozzátartozó zenészekkel együtt. Ivás és falatozás közben folyik aztán a tánc; a nácsnik csoportosan, majd külön-külön táncolnak, dalokat adnak elő. A mi táncos bárjaink produkciójához képest ez valósággal illedelmes, sőt ájtatos mutatvány. De az indusok nagyon tudják méltányolni azokat a finomságokat és árnyalatokat a táncban és énekben, amelyeket az avatatlan európai szem vagy fül észre sem vesz.

Az indiai életnek ezeket a hagyományos, régies mozzanatait sokkal inkább láthatjuk a vidéken, mint a modern nagyvárosokban. Így Dzsalandarban is jóval közelebb férkőzhettem az igazi, mindennapos indus élet szívéhez, mint akár Lahorban, akár Amritszárban.

Az ilyen kisebb, csendesebb vidéki városokban élő indus urak, legalább arra az időre, amelyet ősi otthonukban töltenek, elfeledkeznek a nagyvárosi és nyugatias életformákról és visszatérnek a hagyományos egyszerűséghez. A legtöbb előkelő és gazdag pandzsábi úr a birtokán vagy családjának ősi fészkében tölti a téli hónapokat (42. kép), és csak olykor-olykor rándul be a nagyvárosba. Dzsalandarban a kapurthalai családnak több hercege élt így télen át. Régi, terjedelmes palotáikban szinte egészen átalakultak. Aki közülük máskülönben, például Lahorban vagy Delhi-ben, Szimlában a legmodernebb angol divat szerint öltözködött és a nagy szállodák táncos teáira járt, az itt, a régi otthonban felöltötte az egyszerű indus öltözetet, a fehér

45. Szimlában a hátszló a leggyakoribb közlekedési eszköz. (Hátul tipikus bazárbeli ház.)

46. A szimlai Observatory Hill, hátul fenn az alkirályi palotával.

47. Szimlai úriház.

48. Várákózó riksák az alkirályi palota kapuja előtt.

49. Őrsékváltás az alkirályi palota előtt.

50. Himálajai tájkép Szimlában.

51. Az esőfelhők megülik Szimlát.

muszlininget meg a pandzsám-nadrágot és csöndesen éldegélt. Nyugalom és béke ennek a régimódi indus életnek az alaphangja. Akkora nyugalom és olyan zavartalan békesség, hogy a nyughatatlanabb vérű európai mihamar roppant egyhangúnak találja s a csönd szinte ránehezedik. De ha valaki tanulni, elmélkedni, olvasni, egy idegen világ szellemébe belemélyedni akar, akkor ehhez sehol sem talál megfelelőbb környezetet, mint valamely vidéki indus úriházat. Ha meghívtak a háziak, senki sem kérdezi, meddig szándékozunk maradni — maradhatunk, ameddig tetszik, akár örökre is... Nem csinálnak semmiféle teketóriát a vendéggel, ez jöhet-mehet, tehet, ahogyan a kedve tartja. Ha jobban szereti, a házigazda asztalánál sem kell étkeznie, megkérheti a vendéglátót, hogy a maga szobájában találjanak neki. Ezen senki sem ütközik meg. Ha úgy találja megfelelőnek, a vendég jóformán egész nap nem látja a házigazdát és házanépét. Reggel belátogat hozzá, úgy reggeli után, egy félórahosszat elbeszélget vele, a házigazda megtudakolja, nincsen-e vendégének valami óhaja, meg van-e elégedve az ellátással, a személyzettel, akar-e valamit hozatni a bazárból stb. Aztán elköszönnek egymástól és lehet, hogy másnapig nem is találkoznak többet. Ezt annyi- val könnyebben megtehetik, mert az indus urak nem a maguk lakóházában helyezik el vendégeiket, hanem a külön e célra szolgáló vendégházban, angolosan guesthouse-ban. Némelyik előkelő úr vendégháza már kisebbfajta szállodának is beillenek, míg a maharádzsák székvárosaiiban tényleg hotelhez fogható nagy és kényelmes vendégházak állnak a meghívottak rendelkezésére.

A vendégházban — a dzsalandari rádza-barátomban — kis közös szalonféle volt, amelyből három vagy négy lakószoba nyílt. Minden lakószobához egy-egy fürdőszoba járul. Persze a legtöbb vendégházban csak az India-szerte szokásos egyszerű fürdőkésztséget találjuk, de vidéken, ahol nincsen vízvezeték, mint a nagyvárosok modern negyedekben, sokszor még az előkelő urak házaiban is csak ez a primitív «guzalkhána» (fürdőszoba) áll rendelkezésre. A fürdőszoba cementpadlóján kis bádognak, helyesebben jókora

mosogatódézsára emlékeztető tartály áll, előtte a padlón lécrács. A szolga reggel behozza a vizet, egy bádoggvödörrel forró, egy vödörrel hideget. Az európai persze a vizet a kis kádba önti és beleül, de tényleg csak ülhet benne, mert lába, karja kilóg a dézsából. Rátáokban azért szépen megfürödhet, lemoshatja magát. Az igazi indus fürdés azonban nem így történik. Ahhoz még kádra vagy dézsára sincs szükség. Az ember rááll a lécrácsra, szappannal végigkeni és ledörzsöli magát, aztán egy kis kancsófélével leöntözgeti testét tetőtől talpig, előbb a meleg vízzel, utána a hideggel. Tökéletesen megtisztálkodhatik így s a fürdőnek ezt az egyszerű formáját India legeldugottabb kis fészkeiben, akár parasztemberek közt is megtalálhatjuk. Ez nagy előny és például a legtöbb európai ország vidéki állapotaihoz viszonyítva valóban olyan «ázsiai állapot», amelytől bizvást tanulhatna a civilizált Nyugat. Az indusok — még a művelt urak legtöbbje is — lenézi a nyugati fürdés módszerét, helytelennek, sőt gusztustalannak találják azt, hogy valaki nyakig üljön a vízben, amelybe belemosdott. Ezért még nagyvárosi indus úriházakban is ritka a modern, káddal felszerelt fürdőszoba, többnyire csak zuhanyozók vannak a fürdőhelyiségben. De fürdőszoba aztán minden házban annyi van, ahány hálószoba, amiből kitűnik, hogy a fürdés és tisztálkodás Indiában sokkal nagyobb szerepet játszik, mint az európai középosztály életében (talán egyedül az angolokat kivéve), hiszen a mi lakásbeosztásunk mellett, ha pl. egy többtagú család minden reggel meg akarna fürdeni, az egyetlen fürdőszobájában órák alatt sem készülhetnének el valamennyien. Indiában a fürdés nemcsak mindennapos szabály, még a közsorsú nép közt is, hanem a mindennapos fürdést is megduplázzák: rendszeren kétszer, reggel és este, étkezés előtt megfürdenek. Az útleírók és gyors átutazók rendszeren piszkosnak nevezik az indusokat, pedig ezt igazán nem szabadna általánosítani. Nagy átlagában az indus nép sokkal többet ad a tisztálkodásra, mint a nyugati népek átlaga. Az angolok, akik a XIX. század folyamán a Nyugatot megtanították a modern tisztaság és testápolás kultuszára, maguk is Indiából importálták ezt a szokást,

mert bizony a XVIII. században a jó angolok sem álltak e tekintetben magasabb színvonalon, mint Európa más népei, már pedig tudjuk, hogy abban az időben még a királyok is csak nagyon elvétve fürödtek és a tisztaság kultuszáról igen kezdetleges fogalmaik voltak.

Dzsalandari házigazdám, D... rádza, mint az egész kapurthalai család, szikh volt, de a szikh valláson kívül minden vallásformát nagyratartott és behatóan tanulmányozott. Theozófus volt valamikor, de a Mrs. Besant és Mr. Leadbeater irányítása alatt az adjari theozófus központban lábrakapott szellemmel nem tudott egyetérteni és sok más előkelő indussal együtt kilépett a társaságból. Az igazi indiai theozófia amúgyis lényegesen eltér attól, ahogyan a nyugatiak általában értelmezik ezt a tant. A hinduknak sok kérdésben megván a maguk határozott, örökölt hitük és tisztán látnak sok dologban, amelyek felől a nyugati theozófusoknak igen eltérő és zavaros fogalmaik vannak. D... rádza is a szónak legrégebb és legjobb értelmében volt theozófus és szikh létére is nagy ismerője volt a régi hindu bölceleti irodalomnak. Esténként gyakran sétálgattam vele szép kertjében és elbeszélgettünk a különböző hindu filozófiai rendszerekről. Sok szempontot ismertem meg általa, sok mindent megvilágított előttem, amit az indus bölceletről írt nyugati tanulmányok és tudományos munkák többnyire vagy egyáltalán nem szoktak meglátni, vagy tökéletesen félremagyaráznak. D... rádza a vallás benső átélésére, a misztikus elmélyedésre törekedett. Mindennapos meditációinak színhelye a kertje végében épült kis templom volt (43. kép). Ezt a templomot a rádza a maga tervei szerint emeltette. Külső stílusában is kifejezésre juttatta vele, hogy ezt a templomot — vagy jobban mondva kápolnát — minden magasrendű vallásnak egyaránt szentelte: hindu, buddhista, keresztény, muzulmán, szikh stb. építészeti elemek vegyülnek egybe az épületen. A szentélyben, illetve a benső helyiségben elhelyezte minden nagy vallásalapítónak a képmását, a képek fölött az illető vallás szent jelvényével. Ott van Jézus Krisztus képe a kereszttel, Buddha képmása a szvasztika horog-

keresztjével, Mózesé a Dávid-csillaggal, Muhammadé a félholddal, Guru Nánaké a föntebb leírt szikh emblémával, Krisna képe az Om szent jelével, Zarathusztra képmása stb. A rádzsza naponta legalább egy órát töltött szentélyébe bezárkózva, mély meditációba merülve, a Jóga lelki átváltozására törekedve.

A vallás Indiában hasonlíthatatlanul fontosabb szerephez jut az emberek életében, mint a Nyugaton. Az indus szemében is fontosak az élet egyéb, anyagi természetű kérdései, a megélhetés, a munka, a közösség problémái, de mindezek fölé magasodva elsősorban és legmélyebben a nagy és örök kérdések foglalkoztatják, az ember és a mindenség kapcsolatának felismerésében és vallásos átélésében látja a lét leglényegesebb feladatát. Persze ez alól is van kivétel, de a többségre áll ez a szabály. A vallás számukra nem annyira felekezeti kérdés vagy a külsőleges vallásgyakorlat ügye, hanem lelki tény, benső tartalom, valósággal életforma. Áll ez elsősorban a hindukra, különösen a magasabbrendű hindukra nézve, de az ő szellemi örökségük él a szikhek nagyrészében is. A muzulmán vagy keresztény indusok is mélyebben vallásosak, mint általában a nyugati népek, de ezek nem ismerik a hit átélésének azt az univerzális, minden vallási megnyilatkozást értékelő formáját, amely a hindu szellemiséget annyira jellemzi. A keresztény és a muzulmán, ha még oly őszinte odaadással vallásos is, csak a maga hitét becsüli és tartja igaznak. Ezért szigetelődik el ez a két vallás az indus nép túlnyomó többségétől, pedig a tanultabb hinduk különösen Jézus személye és az Evangélium iránt nagy tiszteletet és lelkes érdeklődést tanúsítanak.

Ebben a könyvben is azért tárgyalom részletesebben a vallásokat, mert India megismerése lehetetlen az indiai vallások mibenlétének és szerepének ismerete nélkül. Ha ezeket a kérdéseket figyelmen kívül hagynók vagy csak felületesen érintenők, akkor hamis képet nyernénk India igazi életéről. Akármilyen legyen is a véleményünk a vallás fontosságáról, egyszerűen tudomásul kell vennünk aényt, hogy Indiában ez lényegesebb eleme az életnek, mint a

Nyugaton annyira előtérbenyomult politikai, társadalmi és gazdasági szempontok.

De most búcsúzzunk el a rádzsza kertjében álló «Minden vallások templomától» és sétáljunk végig a városon. A dzsalandari bazárok, némileg kicsinyített kiadásban és szerényebb keretek közt, szinte pontosan olyanok, mint aminőket Lahorban és Amritszárban láttunk. Ez egész Észak-indiában hasonló, mi több, Indián kívül, Nyugat- és Közép-ázsia legtöbb városában is nagyjából ugyanaz. A keleti bazár jellegét nagymértékben a muzulmánok alakították ki és terjesztették el mindenütt, ahol hosszabb ideig uralkodtak. Délindiában például, ahová a muzulmán hódítás nem jutott el, vagy csak rövid időre tudott behatolni, a bazárélet jellege is meglehetősen más, mint az északindiai városokban. A Keleten ugyan mindenütt ősidők óta szokásos volt, hogy a kiskereskedelem szinte künn az utcákon bonyolítsa le forgalmát; a nyitott boltok sűrű, zsúfolt bazársorai megtalálhatók nemcsak Indiában, hanem Ázsia bármely országában, Kínában, Sziámban, Jáván stb., de az északindiai városok bazárélete mégis jobban hasonlít a perzsa, turkisztáni, afghán vagy arab bazárokéhoz, mint az olyan területek üzleti életéhez, amelyek sohasem álltak muzulmán befolyás alatt.

Dzsalandarban mégis találunk valami specialitást: a fafaragók és a fából készült műipari cikkek boltjait. Dzsalandar a kereskedelmi központja ezeknek a munkáknak, de ez az ipar nem annyira itt, mint a közeli kis *Hósjárpur* (Hoshiarpur) városban otthonos. A dzsalandari boltokban is hósjárpuri produktumok kerülnek eladásra és a műhelyekben hósjárpuri iparosok dolgoznak.

Nagyon szép és finom dolgokat állítanak elő, aránylag igazán olcsó áron. Különlegességük a csont- és rézberakásos munka. Elegáns cirádákat, arabeszkeket képeznek ki a kis asztalkák, dobozok, ellenzők, ládák, sőt újabban már európai jellegű bútorok (ebédlők, íróasztalok, szekrények) vörösesbarnára pácolt fáján, fehér csonttal vagy sárgarézszel készült intarziákból. A hósjárpuri fafaragók és műiparosok messzeföldön híresek. Sok gazdag indus úr hív magához

hósjárpuri iparosokat nemcsak a környéken, hanem Lahorban, sőt a távol északon fekvő Rávalpindiban is. A hósjárpuri iparosok kis csoportja olykor hónapokig, félévig is távol vannak otthonuktól, hogy a rendelő házában, a helyszínén készítsék el a kívánt darabokat, bútorokat vagy falburkolatokat, ajtókat stb. Nem egyszer figyeltem őket munkájukban. Hihetetlen egyszerű eszközökkel, egészen kezdetleges módszerekkel dolgoznak, az eredmény mégis elsőrendű. A földön üldögélnek, parányi helyen összezsúfoltan, egyikük nagy papiroslapból kivágja a dekoráció mintázatát, ezt egy másik átrajzolja a fára, aztán kis vésővel, kalapáccsal vagy vájókéssel nekilátnak a munkának. Az indus fűrész és gyalu éppen megfordítva vág, mint a mienk, tehát a munkás nem tolja, hanem maga felé húzza, rántja ezeket a szerszámokat. Közben nemcsak a kezükkel, hanem a lábukkal is dolgoznak, meztelen lábujjaikkal fogják le a deszkát vagy irányítják a vésőt a nagyon kezdetleges, de tökéletesen megfelelő esztergáló szerkezeten, miközben egyik kezük a véső nyelét nyomja, a másik pedig íjhoz hasonló eszközzel fűrészelő mozgást végezve tartja forgásban az esztergályozandó fadarabot, amelyen az íj zsinórját egyszer körülcavarta.

A kisvárosi bazárban a többi iparos munkáját is jobban megfigyelhetjük, mint a nagyobb városok sürgő-forgó, népes bazársorain. Az indus iparos hihetetlenül szűk helyen bír dolgozni. Kilenc-tíz négyzetméternyi boltocska padlóján olykor öt-hat ember ül és végzi munkáját. A láb mindig résztvesz ebben. A szabó — *darzi* — például egyik kezével hajtja a földre állított, lábnélküli varrógépet, a másikkal a tű alá dirigálja a kelmét, míg a lábujjaival a kelmedarab végét fogva szépen továbbhúzogatja az anyagot.

Igen érdekesek az arany- és ezüstművesek, ékszerészek műhelyei is. Ezek ugyanolyan aprók, mint a többi bazárbeli bolt és a munka itt is mindenki szemeláttára megy végbe az elől nyitott helyiségben. A padló közepén áll az agyagból készült kis olvasztókohó, benne faszénparázs izzik. A földön guggol vagy ül a mester, körülötte a legényei. Apró üllőn kopácsol az egyik, cizellál, mintáz a másik, harapófogóval

mesterkedik a harmadik. Aranyékszerek is készülnek, de az indus köznép főleg a színezüstből készült dísz tárgyakat keresi. Az ötvözetlen, lágy ezüstöt könnyű megmunkálni. Vastag kősöntyűk, láb- és karperecek, láncok, orrba- és fülbevaló karikák, függők készülnek. Hihetetlen, mekkora tömeg ilyen ezüstékszert tud magára halmozni az indus nő, amikor «kicsípi magát». Ügyszólván egész vagyonát magán hordozza, hadd lássa a világ, milyen módban él. Mert a leány szülei még a házasságkötés előtt szigorúan kikötik, mennyi és milyen értékű ékszerrel kell a férjjelöltnek megajándékoznia az aráját. Ez szabály. A nő szülei adják a hozományt, a szerény berendezést, a háztartási dolgokat, a ruhákat, de az ékszerről a vőlegénynek kell gondoskodnia. Éppen ezért az asszony ékszereiről lehet megítélni, milyen módban él az ura. Igyekszik is minden vőlegény vagy férj kitenni magáért és amikor asszonyának ékszert ajándékozik, ezzel nemcsak örömet igyekszik szerezni élettársának, hanem — s ez talán még fontosabb — a maga hitelét és tekintélyét is emeli a «világ» szemében. A régi világ felfogása ma is él Indiában, főleg az egyszerű nép közt: csak az aranyat, ezüstöt tekintik értéknek, vagyonnak, hiszen ezt el lehet rejtteni, szükség esetén magukkal vihetik, s akármi történjék is, valóságos érték van a birtokukban. A papírpénz iránt sokkal bizalmatlanabbak, arra pedig, hogy vagyonát pénzre váltva bankban, takarékpénztárban helyezze el, a köznép ma még alig kapható. Városokban ugyan már vannak olyan bennszülött tőkével alapított bankok, amelyek az egyszerű nép támogatására és kiszolgálására alakultak, de az ősi, hagyományos szokástól nagyon nehéz eltéríteni az indusokat. Ha készpénzre van szüksége a szegény embernek, inkább folyamodik a bazárbeli uzsorásokhoz, akik pedig könyörtelenül kifosztják, de asszonyának ékszereihez nem nyúl. Ez a primitív kincshalmozó ösztön igen nagy gondot okoz Britindia nemzetgazdászainak és pénzügyi szakembereinek, mert elképzelhetetlen az aranynak és az ezüstnek az a tömege, amelyet India 352 milliós népe évről évre egyszerűen elnyel, eltüntet és végleg kivon a forgalomból. Az előkelő és modern műveltségű urak

közt is sokban él ez az ősi hajlandóság a kézzelfogható kincsek felhalmozására. A maharádzsák és a híres «nábobok»* vagyonának tekintélyes része arany, ezüst ékszerekben és drágakövekben fekszik, gyümölcsözetlenül, mint valósággal holt vagyon. E tekintetben India még az ó-kor gondolatvilágában él.

A nők olykor csuklójuktól a könyökükig, vagy még könyökük fölött is telerakják karjukat karikákkal, széles, vastag pántokkal, bokájukon is vastag kőöntövényű csilingelnek, nyakukban több sor lánc csüng, fülbevalójuk egész fűrt, lecsügg a vállukra és többnyire olyan nehéz, hogy fülcimpájukat a hosszas viselésben négy-öt centiméterrel is kinyújtja, lehúzza. A mellett az orrukban is hordanak karikát, ékszert. Még az előkelőbb nők közt is gyakori, hogy legalább az egyik orrcimpájukba, oldalt kis gyémántot tűznek.

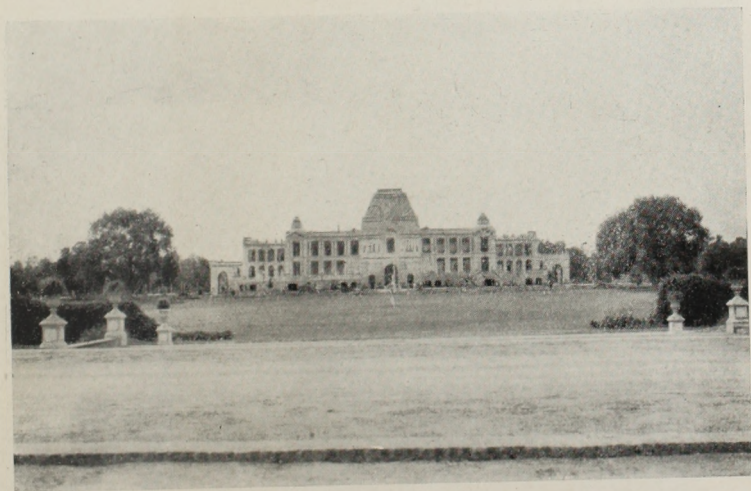
A déli Pandzsáb kisebb jelentőségű városai nagyjából hasonlóak egymáshoz, nem sok különleges érdekességet lehet elmondani róluk, kivéve a maharádzsa-államok székvárosait, amelyeket külön fejezetben fogunk ismertetni.

Van Amritszár közelében egy nemrég még egészen kis város, *Kadian*, amely az utóbbi évtizedekben fokozott jelentőségre tett szert. Ma már jelentékeny központja egy érdekes és figyelemreméltó mozgalomnak. A vallási problémák, mint már többször hangsúlyoztuk, az indus nép életében fontosabb szerepet játszanak, mint a Nyugaton. Az élet minden kérdése közt a hit, az univerzális kapcsolatok kérdései érdeklik az indusokat elsősorban és minden új szempont, minden új hitforma, ha féligmeddig ősi gyökekrebe kapaszkodik, megtalálja a maga követőit köztük. A hinduság az utolsó évszázad alatt egész sorát hozta létre az új szellemű vallási irányzatoknak; a *Brahmo Szamádzs* modern, reformált hinduizmusát a bengáli *Rámmóhan Rai* (Rammohan Roy) alapította a XIX. század elején; a múlt század nyolcvanas éveitől Északindában erősen elterjedt

* A nyugaton eltorzított formája a *naváb* címek, amely indiai muzulmán herceget jelent.

52. Majmok etetése a szimlai Dzsákó hegyen lévő hindu templomban.

53. A kapurthalai mahárádza palotája.

54. Hindu templom Kapurthalában.

55. Hindu templom Patiala mellett.
Elöl tonga (bérkocsi) és egy «szent tehén» áll.

56. A patialai maharádzsa modern palotája.

57. Részlet a maharádzsa híres rendjel-gyűjteményéből.

58. A régi vár Patiálában, a város közepén.

az *Arja Szamádzs* reformált hindu felekezete, melyet *Szvámi Dajánand* hívott életbe tanításaival; legújabbán pedig *Gándhi* eszméi formálták át a hinduizmust, megtisztítva ezt sok régi, elfajzott elemtől és új jelentőséggel ruházva fel az ősi tanokat. Az Izlám azonban Indiában a legújabb időkig mereven ragaszkodott szigorú orthodoxiájához s az új idők reformgondolatai nem találtak talajra a muzulmánok közt. Az egyetlen figyelemreméltó új szekta vagy felekezet, amely az Izlámmal áll kapcsolatban, éppen a Pandzsábben keletkezett, az említett kis Kadian városkában.

Ezt az új felekezetet 1891-ben alapította egy pandzsábi muzulmán, *Mirza Ghulám-i-Ahmed* (1834—1908). Azt hirdette, hogy ő a «megígért Messiás», az a várvavárt megváltó, akit a világ minden nagy vallása hirdetett. A hinduk hite szerint Visnu kilencedik földi megtestesülése, az úgynevezett *Kalki-avatár* még eljövendő; a buddhisták azt tanítják, hogy az utolsó Buddha *Maitréja* néven fog érkezni; a kereszténység is tanítja az Evangélium alapján, hogy az Ember Fia visszatér e földre nagy dicsőségben; az Izlám is várja ígért szabadítóját, a *Máhdit*; s az orthodox zsidóság szintén rendületlenül bízik az eljövendő Messiásban. *Mirza Ghulám-i-Ahmed* nem volt mindennapi elme és a különböző vallások tanulmányozása után rámutatott arra, hogy — szerinte — a szentírások idevonatkozó részeit helyesen értelmezve, a várva-várt és megígért Messiás eljövételének ideje megérkezett. Eleinte csak muzulmán tisztelőinek kis köre fogadta el tanát, azt, hogy ő a minden vallás szentírásában megígért Messiás. Később egyre szaporodott híveinek száma és *Hazrat* (Öszentsége) *Mirza Ghulám-i-Ahmed* a felekezet fejévé lett. Elsősorban az Izlám szentkönyvére, a Koránra alapozta tanát, de a többi nagy vallás szentkönyveit is magyarázta. Nevéről a felekezetet *Ahmedijának*, az «ahmediek» csoportjának nevezték el, de az alapítás helyéről «kadianiak»-nak is nevezik a szekta követőit. Az Ahmedija tanítása szerint érkezett az idő, hogy «az egész világ elfogadja az egyedül igaz Izlámot, amely minden más vallás gyökere igazságait is magába-

foglalja». Ez a szövegezés félreértésekre ad okot, mert pl. a nyugaton az «izlám» szó alatt csupán az orthodox mohamedánizmust értik. Mirza Ghulám Ahmed és követői azonban az arab «izlám» szó valódi és eredeti jelentésére hivatkoznak, s ez «Isten iránti teljes odaadás, tökéletes önátengedés». Minthogy az így értelmezett izlámot a Korán fejti ki leghatározottabban, az ahmediek is izlám-követőknek, vagyis mozlímoknak tekintik magukat, de úgy viszonyulnak az orthodox mohamedánizmushoz, mint valami végleges protestáns szekta a katolicizmushoz. A hivatalos Izlám eretnekeknek tekinti őket. De a «Hazrat», személyes hatásával, tagadhatatlanul őszinte és mély szellemiségével igen sok hívet szerzett tanának, úgyhogy a felekezet nemcsak Indiában, hanem más ázsiai, sőt nyugati országokban, még Amerikában is kisebb-nagyobb mértékben elterjedt és ma már több mint egymillió hívet számlál. A «megígért Messiás» halála után leghívebb tanítványa követte Mirza Ghulám-i-Ahmedet a felekezet vallásfője gyanánt és arab címmel *Khalifatul Messziah I.-nek*, azaz a Messiás első khalifájának, helytartójának nevezte magát. A jelenlegi vallásfő az alapító fia, Öszentsége (Hazrat) *Mián Basir-ud-Din Mahmud Ahmed*, «a Messiás második helytartója». Az Ahmedija legtöbb híve az indiai muzulmánok közül került ki és a Pandzsábben nem egy előkelő ember, többek közt néhány magas állami tisztséget viselő személyiség is lelkes híve a felekezetnek. Kadian városkája a hívek anyagi támogatása és önzetlen munkája folytán jelentékeny helyé fejlődött, az Ahmedija központja már egész külön kis város, könyvtárral, irodákkal, s a felekezet hittérítőket küld szét a világ minden országába, hogy a «megígért Messiás» tanítását hirdessék. Ezidőszerint (1936—37) Budapesten is tartózkodik az Ahmedijának egy fiatal hittérítője, *Ajáz Khán*, aki lelkes igyekezettel próbál híveket szerezni a tannak, fanatikus meggyőződéssel hirdetve, hogy «Magyarország a Messiás kiválasztott földje, ahonnan az igazi Izlám az egész Nyugatot meg fogja hódítani», mert immár minden más vallás betöltötte feladatát és helyt kell hogy adjon az új Izlámnak, amelyet a kadiani Messiás tanítása képvisel . . .

Ha az olvasó némi kétellyel vélekedik is a tan helyességéről és eredményességéről, nem hagyhattuk figyelmen kívül ezt az érdekes s az indiai lelki életre annyira jellemző szektát, már csak azért sem, mert éppen a Pandzsábben keletkezett.

VIII. A pandzsábi Himálaja-vidék.

Fontosabb hely még a középső Pandzsábben *Ambála* (Ambala v. Umballa). Az északindiai brit kormányzat székhelye volt egykor, mielőtt az angolok a Szatledzszen túli Pandzsábot és Delhit elfoglalták volna. Ma mint vasúti csomópontnak van jelentősége. Ha már idáig eljutottunk, átszallunk a Kalka felé vivő vonalra, hogy felkeressük a Pandzsáb és egész India egyik legfontosabb és legérdekesebb városát, Szímlát.

A vonat Kalkáig visz bennünket és amint észak felé haladunk, felmagasodik előttünk a világ legnagyobb és legmagasabb hegylánca, a *Himálaja*.

Himálaja : ez a szó helyes kiejtése, nem pedig Himalája. Ez az utóbbi, nálunk egészen elterjedt kiejtés nem egyéb, mint a németes hangsúlyozás átvétele. De nem látom be, miért kell nekünk, magyaroknak egy *indiai* szót *németesen* kiejtenünk, amikor a mi orthográfiánk lehetővé teszi a szó pontos leírását, odatéve a hosszú magánhangzót, ahová való. Himálaja két szanszkrit szó összetételéből származik : *himá* és *álaja*; jelentése : a «Hó Hazája», a hó otthona.

Innen, a délkeleti Pandzsáb síksága felől közeledve a hatalmas hegységhez, nem látunk olyan magas, jéggel-hóval borított csúcsokat, mint amikor Bengálból igyekszünk a keleti Himálaja magasságai felé. Az első hegysornak két-háromezer méter magas vonulata innen alulról nézve még eltakarja előlünk a következő, hat-hétezer méterig emelkedő láncolatokat. A három-négyezer méteres csúcsokat itt, ez alatt az égöv alatt még nem borítja az örök hó, mint a hasonló nagyságú hegyeket például Közép-európában. A Himálaja déli övezetében a hóhatár jóval

magasabban van, mint messzebb északon, vagy mint nálunk Európában.

Itt kétezer méter magasságban még télen sincsen túlságos hideg, s ha leesik is a hó, legföljebb egy-két hétig marad meg. Tavasszal és ősszel kellemesen enyhe a hőmérséklet, nyáron pedig, amikor lenn a síkságon a forró évszak és az esőzési időszak szörnyű hősége uralkodik, fenn a hegyek közt legföljebb olyan meleg van, mint nálunk a nyáridőben. Ezek az éghajlati viszonyok hozták létre a Himálaja déli hegysorában az úgynevezett «hegyiállomások» (Hill Stations). Az angolok már több mint száz évvel ezelőtt rájöttek, hogy a kb. 2000 méteres magaslatokon az indiai nyár idején megmenekedhetnek a forró vagy nedvesen párás síkság egészségtelen hatásától. Több ilyen hegyvidéki üdülőtelepet létesítettek, s ezek egyike, Szimla, már hosszú évtizedek óta előkelő szerepet játszik India közéletében. Szimla szintén kb. 2000 m magasán, a Pandzsáb területén fekszik. Féléven át egész India politikai és közigazgatási fővárosa, valamint a pandzsábi kormányzáságnak is székhelye. Az indiai alkirály, a kormányhivatalok, a törvényhozó gyűlés és az ezekhez tartozó szervek s velük együtt a pandzsábi kormányzáság is évente kétszer költözködik. Ősztől tavaszig a síkságon vannak, — az alkirály és a központi kormányzat szervei Delhiben, India fővárosában, a pandzsábi kormányzó és hivatalai Lahorban — tavasztól őszig azonban Szimlában tartózkodnak. Szimla tehát nyáron át egész Indiának, s egyúttal külön a Pandzsábnak is fővárosa.

A 2000 m magasságban fekvő nyári fővárost keskeny-vágányú vasúton érhetjük el. A hegylánc tövében végetér a rendes — azaz a miénknél szélesebb — nyomtávú vasút, végállomása Kálka. Itt kell átszállni a szimlai vasút apró, keskeny vagonjaiba, melyeket a kis kávémasina — méreteit megszegyenítő gyorsasággal — cipel aztán fölfelé a 96 km hosszú úton Szimláig. Légvonalban ugyan jóval közelebb van Szimla Kálkához, de a szaggatott terepen, a hirtelen emelkedő hegylánc oldalában a vasút sokszor óriási kanyarodókat ír le, s amint felfelé kapaszkodik valamely hegy-

oldalban, a sín pár szerpentinjei akárhányszor több kilométeres úttal ugyanoda térnek vissza, ahol negyedórával előbb járt a vonat, csak éppen 50—100 méterrel magasabban pöfög most. Nem volt könnyű dolog megkonstruálni ezt a hegyivasutat. A folytonos kanyarodók és szerpentinek után impozáns méretű völgyhidakon, sokszor szédületes magasságban egy-egy völgy vagy szakadék fölött, közben pedig az egész útvonalon elszórt, száznál több alagúton keresztül visz a vasút. Némelyik alagút alig tíz-húsz méter hosszú, de vannak tekintélyes hosszúságúak is, így pl. Barogh előtt, kb. félúton, negyedóriát dübörög a vonat a leghosszabb alagútban. A pálya átlagos emelkedése szinte végig az egész útvonalon meglehetősen meredek. Az éles kanyarodókban is teljes sebességgel robog a kis vonat, többnyire nagy mélységek peremén és eleinte az óvatosabb fordulóvételekhez szokott idegen utas némi aggodalommal kíséri az utazás hasonló meglepetéseit. De nem történik baj és végre, közel hatórás utazás után, amint a vonat előkanyarodik a Tárádévi hegy mögül, egy széles völgy szemközti oldalán, magasba emelkedő hegy tetején és lejtőin élénk tárul Szimla.

Nem mindennapi látvány ez a nagy város, amely sűrű zöld lombok közül villogtatja felénk fehér házcsoportjait egy 2000 méteres magaslát elnyúló dombhátain és gerincén. A vonatnak még meg kell kerülnie a völgyet, hogy az emelkedő hegygerincen végre berobogjon Szimla pályaudvarára.

Amikor aztán kiszálltunk és elhagytuk az állomás-épületet, újabb meglepetések várnak reánk. Autónak, kocsinak se híre, se hamva. De annál inkább ordítózik egy sereg mezítlábas, kháki vászonruhába öltözött, turbános, cingár fickó: «Riksa, szaháb! Riksa, szaháb!» — Mögöttük sorakoznak a kis kétkerekű hintók, a riksák. Egy-egy riksában csak egy utas számára van hely, de tovaszállításához négy ember szükséges. A riksa India más vidékein is használatos, pl. Madrászban, Délindia nem egy városában vagy Szilanban (Ceylon), de ott egyetlen riksakuli elegendő a vontatásához. A hegyiállomásokon azonban — Szimla,

Naini Tál, Masszuri, Dardzsiling stb. — több ember kell, hiszen az utak hol le, hol felfelé kanyarganak. Szímlában is mihamar belátjuk, hogy nem túlzás ez a négy emberből álló fogat. Az állomástól mindjárt meredek kaptatón kell fölcipelni a riksát a Mall központi útjáig; két «riksavála» húzza, kettő meg tolja a kis járművet és mire fölérünk, hangosan zihál, liheg már mindegyik. Amikor aztán lefelé visz az út, akkor a rudat tartó két fickó előre veti a lábát, a hátul mesterkedő legények is egész erejükkel visszafogják a kocsit, hogy meg ne szaladjon a sokszor erősen lejtő utcákon. A hosszan elnyúlt városon végighúzódnó főút, a *Mall* (44. kép), még aránylag eléggé egyenes és vízszintes, mert a dombvonulat gerincén halad végig, de a belőle jobbra-balra kiágazó mellékutak és utcák többnyire erős lejtéssel visznek lefelé az oldalakban, legtöbbjük szerpentineket ír le.

Szimla a világ egyik legfurcsább városa. Mondottuk, hogy a gerincvonalakat követi, ezért hosszan elnyúlt, fekvő nagy T betűre emlékeztet az alakja. A T szárának és betetőző vonalának találkozási pontjában a kb. 2400 m magas Dzsákó hegy emelkedik, a főútvonalak pedig a T alakját formálják. A fekvő T hosszanti szára kb. 5 km, s kelet—nyugati irányban nyúlik el, a T felső keresztvonala kb. 4 km hosszú és észak—déli irányt követ, míg az alsó kis keresztvonásnak megfelelő rész a város nyugati végén kb. 2 km hosszú és három dombot foglal magába: középpütt az Observatory Hillt, amelynek tetején az alkirály nagy palotája emelkedik (46. kép), északon a Summer Hillt, délen a Prospect Hillt. De amilyen hosszú a város nyugat—keleti irányban és a két végén észak—déli irányban, olyan keskeny mindenütt: legnagyobb szélessége is alig éri el az egy vagy másfél kilométert. A város főútőere és központja a már említett Mall útvonala, amely voltaképpen két útból áll, az *Upper* (felső) és a *Lower* (alsó) *Mall*-ból, amelyek egymással nagyjából párhuzamosan futnak át a városon, a felső a gerincet, az alsó pedig egy alacsonyabb párkányalakulatot követve. A kettő aztán a város keleti végén, a Dzsókó hegy alatt nagyobb plátón találkozik, ez a város

szíve. A Mallból kiágazó utak és utcák körül zöld ligetekben megbúvó házsorok húzódnak a meglehetősen erős lejtéssel aláereszkedő hegyoldalokban (47. kép). Óriási kertváros, nyaralótelep az egész, s megérdemli nevét: Észak-india szanatóriuma.

Valójában az, mert nemcsak a britindiai kormány és a pandzsábi kormányzóság költözik ide a forró és az esős évszak idejére, hanem Északindia tehetősebb emberei, angolok és indusok egyaránt Szimlába menekülnek a síkság pokoli hősege és tikkasztó esőzése elől.

A nyár idejére Szimlába menekülők azonban csak a hőség és a velejáró nyavalyák — tífusz, vérhas, kolera, malária — fenyegetésétől szabadulhatnak, az esőzéstől nem. Említettük mindjárt e könyv elején, hogy a dél-nyugati *monszún* szél hozza India földje fölé az esőfelhőket s a felhők, amint északkeleti irányban tovaszállnak, végül elérik a Himálaja első vonulatát és ott, a hegyvidék déli részén elhullatják megmaradt víztartalmukat, úgyhogy a Himálajától északra eső vidékeken már ismeretlen a *barszát*, a monszún okozta esős évszak. A Himálaja déli oldalán tehát óriási esőzések vannak és Szimla is bőségesen részesül az égi áldásban.

Június végétől kezdve egészen szeptemberig mindennapos az eső errefelé és olykor hetekig zuhog megállás nélkül. Hihetetlen mennyiségű csapadék hull ilyenkor Szimlára és környékére. Felhőpárába borul az egész város, a fehér köd megüli a hegytetőket, amelyeken Szimla épült (51. kép). Ezért sokszor «Cloudland»-nak, a felhők hazájának is nevezik India nyári fővárosát. Csodálatos ez a nyári esőzés a Himálajában. Vastag sugarakban árad, zuhog a felhők vize, a harsogás szünetlen, a talajon sárgásbarna kavargó patakok vágatnak lefelé, a mennydörgések szakadatlanul követik egymást, úgyhogy elnyújtott morajba olvadnak. Éjszaka a villámlások pillanatnyi szünet nélkül kékesfehér derengésbe vonják az egész tájat, úgyhogy ennél az állandó égi «villanyvilágításnál» még olvasni is lehet az ablak mellett. Csodálatos élmény ez eleinte, de egy-két hét múlva az ember megelegeli ezt a nagyszabású és szünni nem akaró

zivatart és a velejáró örökös dübörgést, harsogást. Olykor aztán — többnyire naplemente előtt — eláll az eső egy-két órára, szétszakadnak a sötét fellegek és csodálatos, leírhatatlan pompájú napnyugták árasztják arany és bíbor fényüket a városra s a környező hegyekre. Ez a kárpótlás azért a szenvedésért, amit a huzamos esőzés mér az idegeinkre. A levegő annyira párás, hogy a nedvesség mindent átjár s például minden bőrholmit, cipőt, bőrröndöt, tárcát, könyvkötést világoszöld penészszerűtlen von be, ha pár órán át nem tisztogatják le. A szobákra is ránehezedik ez a dohos, különös szag, a hegyvidéki esős évszak elmaradhatatlan kísérője. De legalább nem járul az esőzés leírt kellemességeihez az a fojtó, izzasztó, fülledt hőség, amely a síkságon a barszát idején is uralkodik. Ez már igen nagy előny és megmagyarázza, miért igyekszik mindenki Szimlába nyáron, aki csak teheti.

A nyári esőzés elől csak Kasmirban lehet megmenekülni, de az túlságosan messze esik, semhogy a kormányzat székhelyét oda helyezhetnék át, a mellett pedig — s ez a komolyabb akadály — Kasmir nem közvetlen brit fennhatóság alatt álló provincia, hanem a legnagyobb maharádzsa-államok egyike.

Féléven át Szimla tele van emberekkel, még pedig túlnyomórészt jómódú, előkelő emberekkel, féléven át aztán elcsendesül és lakosságának száma harmadára, negyedére csökken. Mert az üzletek legnagyobb része is csak a «szezón» tartamára áll nyitva, ősztől tavaszig bezárják csaknem valamennyit. Csupa delhii vagy lahori cég fióküzlete szolgálja az évadban Szimla szükségleteit. A nagy hotelek is a delhii és lahori szállodák «fiókjai» csupán és télen vagy bezárnak, vagy minimálisra csökkentik üzemüket.

Az egyetlen nagy útvonalon bonyolódik le a város egész forgalma, érthető tehát, ha nem engedték meg a lovas vagy géperejű járművek korlátlan közlekedését. Egyedül az alkirálynak, Britindia főhadparancsnokának (Commander-in-chief) és egy maharádzsának van joga autót vagy lovasfogatot használnia a városban belül. A többi autót az alsó Mallon, a városba vezető utak végén kell

hagyni, az ott épült garázsokban. Ugyanis igen sokan autóval járnak fel Kálkából Szimlába és vissza. A patiálai maharádzsának azért engedték meg az autóhasználatot a városban is, mert az őse, az akkori patiálai uralkodó engedte át az angoloknak Szimlát és vidékét hegyi üdülőállomásul több mint száz évvel ezelőtt. De a maharádzsá ritkán él előjogával s ő is, mint a többi Szimlában nyaraló maharádzsá vagy más előkelőség, többnyire riksán jár. Ilyenkor díszegyenruhás fullajtárok rohannak előtte és riksahúzó emberei is patiálai címerrel ellátott díszuniformist viselnek.

A legtöbb szimlai lakosnak — értve ezek alatt a fél-éven át ott lakó jobbmódú indusokat és angolokat — saját riksája, fogatja van és saját riksaválakat tart. De a «rongyrázás» társadalmi tünete Szimlában sem ismeretlen és sok úriember, akinek nem telik arra, hogy állandóan négy embert tartson és fizessen, csak riksával, de többnyire még ezzel sem, hanem kizárólag négy rend kuliegyenruhával rendelkezik. Amikor aztán ki akar kocsizni, felfogad órabér alapon négy riksaválát, akik a házban felöltik az úr hatalmas monogrammjával ékesített egyenruhákat és így azt a látszatot keltik, mintha az illető úr magánfogattal rendelkeznek.

A riksával vetekszik, mint közlekedési alkalmatosság, a hátasló (45. kép). Az angol urak, tisztek és tisztviselők rendszeren lóháton járnak Sziámban, s így tesznek az indus urak is. De nemcsak a férfiak lovagolnak, hanem az angol hölgyek is. Elsősorban persze sportból, szórakozásból, de sokszor láthatunk estefelé a Mallon teához, tánchoz öltözött hölgyeket tovaryargalni, akik férfimódra ülnek a nyeregben, pokróccal takarva le túlságosan elővillogó harisnyás lábszárukat. A szmókingos, frakkos urak, amint lóháton igyekeznek vacsorára, vagy a hotelek esti táncaira, egészen mindennapos látványnak számítanak. De minthogy nem mindegyiküknek telik arra, hogy két lovat tartsanak, az indus lovász — a *szaisz* — rendszerint gyalogosan lohol az ura után, pedig ez igen gyakran vágátára fogja lovát, amikor az út eléggé szabad.

Mindez igen sajátságos, olykor mulatságos jelleget ad Szimla főútjainak. Urak, hölgyek riksán vagy lóhátan járnak bevásárolni, vagy moziba, sőt vasárnap templomba is, úgyhogy a szállodák, bankok, nagyobb üzletek, a mozi vagy a templom előtt időnként egész csomó riksa vagy lovat tartó szaisz várakozik. A riksaválák lekuporodnak járművük mellé a földre, előszedik a hukát, vagyis a vízipipát és békésen pőfékelnek. Órákon át várakoznak így, bizonyára szívesen, mert ilyenkor legalább pihenhettek. Nem könnyű munka a rikсахúzó mestersége, legtöbbjük tüdőtágulásban, szívbjában hal el, mégpedig elég korán. Mind hinduk és külön kasztot alkotnak.

Izmosabb, keményebbkötésű munkások Szimlában a kasmiri teherhordó emberek, akik szintén az idényre jönnek csak ide pénzt keresni. Tagbaszakadt, szakállasképű muzulmánok ezek és a legnehezebb munkát vállalják. Akárhányszor látni a tavaszi és őszi hurcolkodások idején, amint egy szál ilyen kasmiri egész szárnyzongorát cipel a hátán, hatalmas ládába csomagolva. Csak ahhoz kell segítség, hogy a hátára igazítsák a terhet, akkor aztán szinte derékszögben előregörnyedve, botra támaszkodva elindul a fickó és vígan cipeli a képtelennek látszó rakományt. Ha meg akar pihenni, botját hátul a láda vagy egyéb rakomány alá peckeli, kissé hátradönti a súlyt és úgy fújja ki magát.

A város keleti részén emelkedő *Dzsákó* hegy külön érdekessége, hogy a tetején hindu templom áll, mégpedig egyike az úgynevezett *Hanumán*-templomoknak, amelyekben a szabadon élő majomcsapatokat élelemmel látják el a hívők. A majmot a hinduk fokozott kíméletben részesítik, megszentelt állatnak tartják, mégpedig azért, mert legendaik szerint Rámát, Visnu isten egyik földi megtestesülését, amikor az emberek megtagadták és feleségével meg fivérével együtt száműzték hazájából, a majmok segítették meg. A Rámájana eposza beszéli el Ráma vándorlását a dél-indiai rengetegben. Hanumán, a vánarák — «erdei emberek», vagyis majmok — vezére, aki maga is félisteni származású volt, amennyiben Váju, a szélisten volt az apja, hathatósan megsegítette az elhagyatott Rámát, amikor Lanka (Szilan)

dámonkirálya elrabolta a száműzött, bolyongó királyi hős feleségét, Szítát. A majmok hadai élén tört Ráma a démonkirály székvárosára és legyőzve ellenségét, kiszabadította nejét. Ennek a legendás eseménynek a kamatait élvezik a majmok ma is India-szerte. A hinduk nem bántják őket. Szimla például tele van majmokkal. A kertes házak körül ugrálnak, rikoltoznak a fákon, néha ráugranak a tipikus szimlai hullámos bádogtetőkre és irtózatos dörömbölést csapnak. Az utak mellett húzódó facsoportok is hangosak a majmok rajaitól. Fáról fára ugrálnak s nagy érdeklődéssel kísérik a sétálókat. A Dzsákó hegyen két majomtörzs is tanyázik s ezek véres harcokat szoktak vívni egymással. Az éppen győztes törzs, «királyának», egy viharvert vén hímnek vezérlete alatt bevonul a templom környékére és élvezi a sok jó potya ennivalót, amit a templom papjai és a hívők osztogatnak nekik (52. kép). A bráhmanok megtisztelik a majomkirályt, összetett kézzel üdvözlík és «rádzsa szaháb»-nak titulálják. Ha az ember megszokta az indiai élet sajátosságait, ezt sem találja annyira komikusnak, mint inkább kedvesnek és meghatóknak.

Más, kártékonyabb állat is bőven akad Szimla környékén. Éjjelente a félreesőbb kerteket felderíti a sakálok elnyújtott, panaszos üvöltése. Leopárddal igen könnyen találkozhat az ember a város egyes részeit összekötő árnyas utakon. Az esős évszakban, amikor a kisebb vadak elbújnak, a leopárd sem talál könnyen zsákmányt künn az erdőn; ilyenkor belopakodnak a városba, a kertek közé és kutyákra vadásznak. Nem egyszer megesett már, hogy egy-egy angol tiszt vagy más szimlai lakos a kertjében vagy a sétányokon lőtt le leopárdot. Az emberre nézve azonban ritkán jelentenek veszedelmet, félnek tőle, és ha valaki véletlenül összetalálkozik velük, a vadállat egy erélyesebb kiáltásra a sűrűbe szökik.

Szimla legjelentősebb társadalmi mozzanatai az alkirályi fogadónapok. Ilyen napokon a riksák hosszú sorai lebzselnek a *Viceregal Lodge* (Alkirályi lak) bejárata előtt, ahol marcona szikh katonák állnak őrt (48. és 49. kép). Aki egyáltalán valakinek számít Szimlában, az mind meg-

jelenik az alkirály (Viceroy) vagy az alkirályné (Vicereine) kerti ünnepélyein, fogadtatásain. Külön fogadásokat és garden-partykat rendez aztán a pandzsábi kormányzó is a maga palotájában. Általában élénk és előkelő társasélet zajlik a szimlai «season» (idény) alatt. Az angol és indus felsőbb körökhöz tartozó úriemberek estebédeket adnak otthonukban vagy a Faletti-féle nagy szállodában. Az angol és indus körök érintkezése itt sokkal fesztelenebb és meg-hittebb, mint bárhol másutt Indiában. Igaz, hogy ennek az érintkezésnek némileg hivatalos jellege van, hiszen a Szimlában tartózkodó urak nagy többsége kormányzati vagy kormányzósági tisztviselő, közéleti személyiség vagy a törvényhozó gyűlés tagjai és más hasonlók.

A szimlai úriházaknak nevük van, ez pótolja a házszámot. Nem könnyű feladat megtalálni valakit a városban, hiszen a címben csak a ház neve és legfőljebb még az a megjelölés szerepel, hogy Szimla melyik részében van. Hangzatos angol, latin, szanszkrit, hindu, perzsa és arab nevek sokaságával kell megismerkednünk, ha a szimlai úri társaságban forgolódunk. A szerint, hogy a ház ura milyen nemzetiséghez és milyen felekezethez tartozik, gusztusa és fantáziája szerint kereszteli el a házát. A posta és a levélhordó — a *dákvála* — szintén csak a nevek alapján tud eligazodni és kézbesíteni a küldeményeket. Az indus is, az angol is ragaszkodik a hagyományokhoz, ezért még senkinek sem jutott eszébe, hogy ezt az eléggé bonyolult módszert utcanevekkel és házszámokkal helyettesítsék. Meg kell azonban adni, hogy így sokkal előkelőbb a dolog!

Lenn, az alsó Mallon és a vele párhuzamosan húzódó bazársoron azonban már vége az angol-indus világnak. Hamisítatlan északindiai bazár apró üzletei, műhelyei szegélyezik az utcát és a nyüzsgő tömegben is az indus köznép típusai hullámszerűen mozognak. Apró hegyilovak, öszvérek és csacsik egész karavánjai bandukolnak fel a lejtős úton a karavántanyák felé vagy indulnak el északnak, hosszú és fáradságos útjukra. Szimlából indul ki a híres *Tibet Road*, a Tibet felé vezető útvonalak egyik legfontosabbika. Északnak visz, a Szatledzs folyó felső völgyében aztán

szétágazik, az egyik út északkeletnek, a Szatledzs völgyében halad a tibeti határ felé, Basérh kerületen át, a másik egyenesen északnak tart és Szultánpuron át a kasmiri fennhatóság alatt álló Nyugattibet déli részével, Zanszkárral érintkezik. Mindkét útvonalon csak lóháton vagy gyalogszerrel lehet utazni, mert kerekcsap járműnek nem alkalmas az ösvény. Kisebb kereskedőkaravánok járnak erre főleg, olykor a britindiai közigazgatás tisztviselőinek is be kell járniuk ezt a vidéket.

Ez a magas hegyvidék a Pandzsáb északkeleti sarkában különösen érdekelhet bennünket magyarokat. Régi és nagyjelentőségű magyar emlékek fűződnek hozzá. 1824-ben Zanszkárból jövet a szultánpuri úton érkezett britindiai területre *Kőrösi Csoma Sándor*, a tibeti kutatás nagy úttörője. Akkoriban Szimla még nem játszott olyan előkelő szerepet, mint ma, hanem a Szimlától nem messze nyugatra elterülő másik kis hegyiállomás, *Szabáthu* volt a britindiai birtok határvárosa errefelé. Csomát igen kellemetlen meglepetés érte Szabáthuban: Kennedy angol kapitány az ázsiai gúnyában magányosan vándorló idegent orosz kémnek nézte és letartóztatta. Igaz ugyan, hogy Csomával a letartóztatás ideje alatt sem bántak rosszul Szabáthuban és Kennedy, aki Csoma írásait elküldte Ambálába, a brit kormányzósághoz, nemsokára választ kapott onnan és belátta tévedését, de azért a magábavonuló, csöndes, szerény székelő önérzete mégis fellázadt a gyanúsítás ellen. Hiszen ő egészen minimális, szinte nevetséges támogatás ellenében óriási tudományos feladatra és nehéz küzdelemre vállalkozott, amikor elfogadta két évvel azelőtt Moorcroft angol középázsiai kutató ajánlatát, hogy menjen Tibetbe és hatoljon be a tibeti nyelv és irodalom rejtelseibe. Másfél évig élt Zanszkár kietlen hegyei közt, a zanglai lámakolostorban, kimondhatatlan nélkülözések közt, de eredményt ért el és amikor Szabáthuba érkezett, motyójában ott volt már a Zanglában összegyűjtött negyvenezer tibeti szó s egy nagyszabású irodalmi kutatás eredménye. Mindennek elsősorban az angolok vehették hasznát és ő egész lelkével igyekezett is azon, hogy értékes szolgálatot

tegyen nekik . . . A fogadtatás és gyanúsítás mélyen megsebezte lelkét és jóllehet, később Kennedy őszinte becsülésében és barátságában részesítette a székely-magyar tudóst, Csoma sohasem tudta egészen elfeledni a megaláztatást, amely Szabáthuban az angolok részéről érte.

Szabáthuból indult el ismét vissza Nyugattibetbe, 1825-ben, hogy újabb másfél évet töltsön az egyik zanszkári lámakolostorban, Phuktalban. 1826-ban megint visszatért Szabáthuba, majd a Bengáli Ázsiai Társaság szerény támogatásával elment a Basérh kerületben fekvő kis *Kanam* faluba, közel a tibeti határhoz, hogy befejezze nyelvtanulmányait. Itt ebben a pandzsábi határszéli kis faluban töltött el újabb hosszú esztendőket, 1827-től 1830-ig, nehéz munkában, nagyon kezdetleges körülmények közt. Innen ment aztán Kalkattába, a britindiai terület akkori fővárosába, ahová a Bengáli Ázsiai Társaság hívta meg, hogy dolgozza fel és rendezze sajtó alá nagyértékű tudományos anyagát.

Csoma, szűkszavú jelentései és levelei szerint, Kennedy őrnaggyal együtt Szimlában is töltött rövidebb időt annak idején. A Pandzsábnak tehát ez a vidéke, Szabáthu, Szimla, a Tibet Road és a Zanszkár felé vivő út a világ szemében legnagyobb tiszteletben álló magyar tudós emlékét őrzi.

IX. A délpandzsábi bennszülött államok.

A Pandzsábnak igen tekintélyes területe nem áll közvetlen brit fennhatóság alatt, hanem megoszlik néhány bennszülött állam (Native States) közt. Ezek közt a déli Pandzsábben vannak a legjelentékenyebbek: *Patiála*, *Kapurthala*, *Dzsind* és *Nábhá*. Mindegyik állam, ősrégi indiai szokás szerint, uralkodójának székvárosától nyerte a nevét.

Az indiai bennszülött államok hűbéri viszonyban állnak a központi kormányzattal, illetve a fejedelmek Brit-India császárával, vagyis az angol királlyal, akinek személyét az alkirály képviseli. Belügyi tekintetben többé-kevésbé függetlenek a britindiai kormányzattól, de tartoznak azzal,

hogy a birodalom érdekeit szem előtt tartsák, támogassák és szolgálják, s nem köthetnek szövetségeket, nem létesíthetnek megegyezéseket más államokkal, még indiai bennszülött államokkal sem. Belügyi tekintetben a központi kormányzat nem szól bele az államok dolgába, mindaddig, míg nagyobb birodalmi érdekeket nem lát veszélyeztetve. Így pl. ha valamelyik bennszülött fejedelem nyilvánvaló módon rosszul kormányozza országát, kiszípolyozza népét vagy igazságtalanságokat követ el, visszaélve szinte korlátlan hatalmával, vagy mi több, hűtlenség vádját vonja magára, az alkirály birodalmi bizottság élén megvizsgálja az ügyet, szükség esetén megfosztja rangjától a fejedelmet és vagy jogutódját installálja helyébe, vagy a központi kormányzat veszi át ideiglenesen — kitűzött időtartamra — az állam igazgatását.

Tekintettel arra, hogy az indiai brit uralom törvényesítésekor — amikor 1858-ban az angol királyság hivatalosan is birtokába vette a valóságban már régen meghódított Indiát — a brit érdekeket szolgáló, vagy ezeket legalább is nem fenyegető bennszülött fejedelmeket meghagyták birtokukban és bizonyos mértékben elismerték hagyományos jogaikat, minden államban más és más a nép helyzete politikai értelemben. A legtöbb államban az uralkodó önkényétől függ, milyen jogokat biztosít népének és milyen terheket ró reá. Többnyire a középkor, sőt az ó-kor él tovább a legtöbb indiai államban, mert törvényerejű alkotmánya csak egy-kettőnek van köztük. Ha a fejedelem jószándékú, modern gondolkozású és tevékeny szellemű, akkor az illető államban jól mennek a dolgok, fejlődésnek indul a közoktatás, a közgazdaság, minden ; de ha léha, kapzsi és hitvány ember az uralkodó, akkor népe nagyon szomorú és sivár létre van kárhoztatva. S ez ellen a britindiai kormányzat sem tehet semmit mindaddig, amíg a fejedelem egészen túrhetetlen módon nem él vissza hatalmával. Az egyetlen, amivel a kormányzat befolyásolhatja a fejedelmeket, abban áll, hogy az alkirály brit rezidenseket nevez ki az egyes udvarokhoz, s a rezidens egyrészt mindent szemmeltart, másrészt igyekszik a fejedelmet tanáccsal, indítványokkal,

ügyes diplomáciával irányítani. De a kormányzat nagyon kesztyűs kézzel bánik a bennszülött uralkodókkal, sokszor szemet huny még egészen kiáltó visszaélések és igazságtalanságok fölött is, ha ezeknek csupán a szerencsétlen nép látja kárát. Nyílt titok, hogy a brit kormányzatnak legbiztosabb támaszai a fejedelmek — és megfordítva. Különösen a világháború és a pánindiai nemzeti törekvések terjedése óta nagyon jól tudják a fejedelmek és a kormányzat egyaránt, hogy együtt állnak és együtt buknak. Éppen ezért a legtöbb fejedelem erősen ellenzi, sőt üldözi a nemzeti mozgalmat és szolgálai hűséggel mozdítja elő az angol érdekeket. Még a legjobb indulatú uralkodók sem helyezkedhetnek szembe ezzel az irányzattal, de az ilyenek legalább mindent megtesznek a nép gazdasági és kulturális színvonalának emelésére, országuk fejlesztésére.

A pandzsábi államok közül a leghaladottabb és legjobban kormányzott Kapurthala és Dzsind; a régimódi önkényuralom és pazar fényűzés színhelye Patiála, míg Nábhá ezidőszereint kormányellenőrzés alatt áll, mert fejedelmét úgy tízegynéhány évvel ezelőtt letették és utóda még nem érte el nagykorúságát.

Ez államok uralkodói «mahárádzsza» címet viselnek. A mahárádzsza szanszkrit eredetű címét — a hercegnek megfelelő rádzsza címmel együtt — elsősorban a hindu és szikh fejedelmek használják. Muzulmán fejedelem csak egy-kettő van egész Indiában, akit mahárádzsának titulálnak. A muzulmán fejedelmek címe rendesen naváb, köztük egyedül a dekkani Hajderábád (Hyderabad) uralkodója viseli a mogul világból fennmaradt Nizám-ul-mulk címet.

Kapurthala hasonló nevű fővárosa — nem messze Dzsalandartól — már külső képében is a rendezettség és modern fejlődés hatását teszi az idegenre. Uralkodója, a nálunk is több ízben megfordult Mahárádzsza Sir *Dzsagatdzsit Szingh Bahádur*, mint neve is mutatja, szikh, de a kapurthalai nemzetség túlnyomó többségével együtt az úgynevezett «kényelmes», azaz nánaki szikhek közül való. Nem visel nyíratlan szakállt és haját, angolosan rövidrenyírt bajuszával, elegáns európaias öltözködésével egészen nemzetközi

59. «Kábuli» típusú nagy lakósátor.

60. A lakósátor belseje.

61. Britindia főhadparancsnoka szemlét tart a patiálai haderő fölött.
(A kivont kardot tartó lovas a mahárádzsa. Éppen a mahárádzsa biborruhas testőrosztaga vonul el.)

62. Régimódi ünnepi lakoma a patiálai palotában.

63, Patiálai kertészlet.

jelenség. Hajlamaiban is erősen nemzetközi, amit már a palotája is elárul, mert francia építészek emelték egészen franciás stílusban (53. kép). A maharádzsa nagy francia-barát — első felesége is európai nő volt — és évente hosszú hónapokat tölt a Nyugaton utazgatva. Egyébként India képviselője a genfi Népszövetségben.

A modern palotánál érdekesebb és eredetibb a kapurthalai maharádzsák régi palotája, aztán a nagy és új, de egészen indus stílusban épült Durbar Hall, vagyis trón-terem és fogadócsarnok. Ez utóbbi igazán impozáns, pompás és előkelő hatású épület; bizonyítéka annak, hogy korszerű építészeti eszközökkel is értékes és stílusos műveket lehet létrehozni Indiában, ha bennszülött építőművészekre bízzák a feladatot. Ezek sokkal eredetibb és művészibb alkotásokkal ajándékozták meg máris a modern Indiát, mint azok az angol vagy más európai építészek, akik «keleties» stílusban próbálnak Indiában építkezni. Az utóbbi törekvésre igen sok elriasztó példával szolgál némelyik lahori középület, vagy India új fővárosának, New-Delhinek nem egy «műalkotása». Érdekes még a kapurthalai hindu templom is (54. kép). Ez szintén új építkezés, de a hagyományos stílushoz alkalmazkodik. A négy saroktorony és a belül, a szentély fölé emelkedő torony az északindiai úgynevezett *sikhára*-típusnak némileg modernizált formája.

Kapurthala állam területe csak kb. 1600 négyzetkilométer, összalakossága alig éri el a 300,000-et. De akárhány bennszülött állam van Indiában, amely még ennél is kisebb. A számtalan állam nagysága igen különböző, vannak akkorák, mint akármely átlagos európai ország — pl. Kasmir, Hajderábád, Majszur — de vannak olyan kicsiny «államok» is, amelyek alig közelítik meg egy jóféle magyarországi nagybirtok méretét.

Kapurthalánál sokkal nagyobb Patiála állam, bár területe nem összefüggő. Minthogy az indiai bennszülött államok eredetileg nem egyebek, mint a fejedelmek birtokai, az államhoz tartozó területek sokszor egymástól messze esnek és közöttük britindiai területek fekszenek. Így a patiálai maharádzsa területe is több tagra oszlik, Patialán

kívül pl. övé a nagy történelmi multú Bhatinda és fenn Szimla környékén, a hegyek közt is nagyobb birtoka van, ahol szép palotát emeltetett a nyári hőség idejére. Hasonló palotája egyébként több helyen van (66. kép).

Patiala, a főváros, rendkívül érdekes és jellegzetes példája a régi maharádzsa-székhelyeknek. Központja a hagyományos erőd, a *Kila*, erős és magas falakkal övezett vár (58. kép). Itt lakott régebben a maharádzsa is, de a biztonságosabb modern idők jöttével a patialai fejedelem, mint a legtöbb indus uralkodó, a városon kívül építtetett magának új palotát. A régi palota a várban inkább már csak a fejedelmi család idősebb nőtagjainak az otthona, állítólag a maharádzsa kegyvesztett feleségei és hölgyei is ide kerülnek s eltűnnek a világ szeme elől. A régi várban áll a trónterem, az évenként kétszer rendezett nagy udvari ünnepségek, a *darbárok* színhelye. Darbárnak (durbar) nevezik a nagy nyilvános fogadtatásokat, amikor az uralkodó nagy pompával vonul végig a városon, hogy aztán trónján ülve fogadja a főnemesek, állami tisztviselők s a nép küldöttségeinek hódolatát. A régi keleti világ minden ragyogása, mesébeillő pompája elevenedik meg egy-egy ilyen darbár alkalmával. A felvonulás a város kapujától a trónteremig végighalad a város fő útvonalán. Díszruhás katonaság, — a patialai maharádzsának kb. egy hadosztálynyi katonasága is van — zenekar, vörösbe öltözött testőrség után a maharádzsa óriási díszelefántja következik. A hatalmas állat hátáról kétoldalt vastag aranyhímzésű bársonyleplek hullanak alá a földig, fejét arany-ezüst bóbíta takarja, orrmányát és lábszárait virágos mintákkal festették tele, míg hátán, színaranyból készült mennyezetes *haudában* — hintókasra emlékeztető alkotmányban — ül a fejedelem. Mögötte két szolgálattevő áll, kezükben a királyság jelvényeivel, a fehér lófarkkal és a pávatoll-legyezővel; ezeket a maharádzsa feje fölött lóbálják, távoltage magasztos arcától a legyeket. A nagyúr maga szemkápráztató látvány. Narancssárga köntösén felbecsülhetetlen értékű kincsek, mogyorónyi gyöngyök sorai és fürtjei, óriási briliánsokból, smaragdokból, zafirokból és rubinokból fűzött nyakláncok

és kősöntyük, turbánján kócsagtollas forgó gyémántjai és gyöngysorai csillognak-villognak; a kezében tartott görbe kardon és a fejedelmi ujjakon is nagy drágakövek szikráznak. Mintha az Ezeregyéjszaka mesevilága vált volna valóra! S amint a mahárádza nagy ágyúörgés kíséretében elvonul, népe, a földhözragadt szegény indusok sűrű tömegei elragadtatott örömmel üdvözlík, még a fák és a háztetők is roskadoznak az ünneplők alatt. Mert a szegény indus nép életének legnagyobb, sőt talán egyetlen öröme, boldogsága az ilyen *tamása*, vagyis látványosság, azaz «cirkusz», ahogyan Pesten mondanák. A «circenses»-t megkapja a hasonló nagy udvari ünnepségek és díszfelvonulások alkalmával, a «panem» problémáját aztán magának kell megoldania, annál is inkább, mert adófilléreit könyörtelenül behajtják...

A trónteremben aztán következik a nagy fogadtatás és a hódolati szertartás. A nagyúr helyet foglal a régi hindu királyok hagyományos oroszlántrónján; kétoldalt egy-egy arany oroszlán szegélyezi az alacsony kerevetféle ülést. Kezeügyében veretes ládika áll, benne aranypénz. Az is ősi szokás, hogy a mahárádza megajándokozza az elébe járulókat, kinek-kinek rangja és érdeme szerint oszt az arany *móharokból*, viszont úgy illik, hogy a birtokos főurak is aranypénzt ajánljanak fel a fejedelemnek, aki azonban ezt kamatostul ajándékozza vissza nekik. Nagyon józan és hűvösfejű embernek kell lenni ahhoz, hogy egy ilyen szertartás alatt mindvégig közönyösek tudjunk maradni: a hihetetlen ragyogás és pompa, a hosszú sorokban lógó óriási kristálycsillárok vakító villanyfénye, a díszruhás, méltóságteljes megjelenésű alakok s az arany szünetlen csengése aligha hagyják hidegen a szemlélőt. Természetesen mindenki födetlen lábbal lép be a terembe, egyedül a mahárádza tartja fenn arannyal, gyöngyökkel hímzett papucsát és az esetleg látogatóba jött magasrangú angol tiszteknek nézik el, hogy ne kelljen levetniük csizmájukat.

Órákig tart az ünnepség, üdvözlő és hódoló beszédek hangzanak el, majd végül a mahárádza fölkel, a mélyen meghajló udvari emberek sorfala közt kilép a trónteremből és lemegy a szőnyeggel takart hosszú lépcsőn. Hatalmas,

arannyal díszített sárga selyem ernyőt tartanak fölébe, ez is az indiai uralkodók ősi jelvényei közé tartozik. Amint megy, szikrázva villannak meg alakján a drágakövek. Méltóságteljes, igazán királyi jelenség a szép szál, vállas, domború mellkasú, délceg tartású férfi. Valóban olyan, mint a Mahábhárata félisteni hősei.

Romantikusabb, ha meglegszünk a látszattal. Így minden gyönyörű és feledhetetlen, amit a mahárádza darbárján láttunk. Talán jobb, ha nem nézzük meg közelebből, mi rejlik a felszínes ragyogás alatt . . .

A mahárádza ismét ágyúdörgés közepette vonul végig a városon, katonái feszes léptekkel, kemény tartással menetelnek előtte és mögötte, testörzenekara harsány indulókat játszik, főtisztjei pompás arab méneken lovagolnak elefántja mellett. A város kapuja előtt aztán a nagyúr leszáll az elefántról és várakozó Rolls-Royce kocsijába ül, vele együtt a felvonulásban szintén elefántháton résztvevő trónörökös s az udvari főméltóságok is autóra szállnak. A régi városon kívül épült széles, modern úton robognak az új palota felé. Ez néhány kilométerrel odébb a *Moti Bág*h (Gyöngykert) nevű remek, nagyterjedelmű parkban áll (56. kép).

A palota igazán fejedelmi méretű. Tulajdonképpen nem is egy, hanem több palota. Dícséretére szolgál a nagyúr, hogy modern palotáját egészen indus stílusban építtette, noha a mai idők minden kényelmével el van látva. Magas fal övezi a palota hátsó oldalához csatlakozó nagy udvart. Erre a zárt udvarra, helyesebben kertes térre nyílnak a magánlakosztályok s az asszonyok házának — a *zenanának* — ablakai. Jogosulatlanul senki sem léphet erre az udvarra, a súlyos, magas vaslemez-kapuk előtt feltűzött szuronnal állnak őrt a szikh katonák és a fal mellett elhúzódó úton csak gyalogszerrel szabad közlekedni: mindenkinek le kell szállania kocsijáról, nehogy esetleg egy pillantást vethessen a fal fölött a zenana ablakaira . . . Itt még él a régi Kelet és a nő szigorúan őrzött magántulajdon, akit csak ura s az arra rendelték láthatnak. Öfenségének négy felesége van, de rajtuk kívül is igen szép számmal élnek nők

a palotában, a nagyúr ideiglenes kegyeltjei, akik rövid időközökben váltakoznak. Nem tudom, mi a helyzet ma ott, hiszen ottjártam óta egynéhány év eltelt és a nagyúr — a hindu csodaszerek készítésében jártas rádzsvaidja-orvosainak minden igyekezetének ellenére is — élemedettebb lett. A fenség különben már akkoriban is lemondott az ivásról, pedig ifjabb éveiben ugyancsak nagy kedvelője volt a szesznek. Már csak lakomákon, különösebb alkalmakkor ürített egy-két pohár pezsgőt, bort vagy whiskyt. Ügyelt arra, hogy fiatalos erejét megőrizze és orvosai igen sötét kilátásokkal ijesztgették, ha továbbra is folytatja az italozást az addigi mértékben.

Öfensége érdekes, mondhatni talányos karakterű ember. Valóban nem mindennapi egyéniség és tagadhatatlanul kiváló képességekkel rendelkezik. Igen jóeszű, roppant életereje van, elegáns világfi, ötletesen és kellemesen cseveg angol és más európai urak és hölgyek társaságában, tökéletes sportember, elsőrendű lovas és pólójátékos, kitűnő crickettező, remek puskás, s általában otthonos a sport minden ágában. Igazi «grand seigneur», hallatlanul, sőt sokszor képtelenül bőkezű és nagylelkű, de főleg olyankor, amikor ez a maga passzióit szolgálja, vagy tessék-lássék kedvéért történik. Más oldalról aztán ijesztő dolgokat suttnognak érzéki mohóságáról, kegyetlen önzéséről, amely nem ismer meggondolást és skrupulust, ha a maga gyönyöréről van szó; sötét és titokzatos történeteket lehet hallani bosszúálló indulatáról és hatalmi elvakultságáról is. Rejtelmek veszik körül életét és úgy hírlik, még sötét mágikus praktikáktól sem riad vissza, melyben a hindu misztériumok mesterei állnak szolgálatára. De ha nem hisszük is el mindazt, amit róla beszélnek, az is éppen elég különös és végtelen ellentétet mutat, amit életéről magam is megfigyelhettem. A modern világfi, az angol király hadsegédje, (egyike azoknak a keveseknek Indiában, akik tényleges tábornoki rangot viselnek az angol hadseregben is), az Uralkodó Fejedelmek Kamarájának elnöke, a tisztult szikh vallás követője s egyik fővédnöke — szemmel látható élvezettel szokta sajátkezűleg lenyakazni kardjának egyetlen

csapásával az áldozatra szánt fekete kecskéket a hindu Káli-templomban, hogy az évi Daszera-ünnepséget megnyissa . . .

Sok minden van az indus világban, amit a nyugati ember nem érthet meg, különösen akkor, ha nem ismeri az évezredek hagyományainak mérhetetlen súlyát és még ma is eleven hatóerejét. A maharádzsa ugyan a szikh vallást követi és haját, szakállát szikh módra viseli, — zsinórra csavart szakállát szorosán az álla köré kötve — de rádzsput ösöktől származtatja magát és általában arra törekszik, hogy rádzsput-hindu mivoltát egyre jobban kihangsúlyozza. Országában korlátlan hatalmú úr, nem köti sem törvény, sem alkotmány, sem egyéb meggondolás, egyedül a maga kénye-kedve. Még szabadabb a keze, mint a legtöbb indiai fejedelemnek, mert az angolok szemében «persona grata», tudják róla, hogy a brit uralomnak nagytekintélyű támogatója. Résztvett hadseregével a világháborúban is, de — s ezt nem lehet rossznéven venni — míg derék szikh harcosai a lövészárkokban véreztek, a fenség az angol király hadsegédjeként a főhadiszálláson élt.

Hallatlan összegeket emésztenek fel udvartartása és személyes passziói. Kincstárában mérhetetlen értékű drágaságok vannak felhalmozva, de hát ez holt vagyon. Országának adójövedelme és birtokainak hozama szolgáltatják a kézpénzt. Patiála a mellett külön vámterület, ahol még a britindiai részekről behozott árut is megvásárolják. A maharádzsa egyike India leggazdagabb, legnagyobb jövedelmű fejedelmeinek, mégis köztudomású, hogy igen sok millióra rúgó adósságai vannak. Olyan fényűzés, olyan fantasztikus költekezés jellemzi életét, hogy kedvteléseinek fedezésére még Krózus kincse sem lenne elegendő. Mert a nagyúr nem alkudozik, megvesz mindent, amit kínálnak neki, — azzal sem törődve, hogy az élelmes üzletemberek négyszerannyit kérnek tőle, mint más halandótól. Gyűjtőszenvédélye sem mindennapi: a világ minden államának régi és jelenleg is érvényben lévő rendjeleit, érdemjeleit gyűjti. Palotájában külön terem tartalmazza ezt az igazán főúrnak való gyűjteményt (57. kép). Ha új autótípusok jelennek meg a

piacon, akkor tucatszámra veszi a kocsikat és az alig két-hároméves régebbi autókat udvartartásának és tisztviselőinek használatára engedi át. Ha utazik, saját vonatát használja és kísérők százait viszi magával mindenhová. Gyakran rendez nagy vadászatokat, kutyaállításokat, versenyeket s egyéb ünnepeket székvárosában és ilyenkor a meghívott vendégek százai heteket töltenek Patialában. Súlyos százezrekbe, sőt gyakran egy-két millióba is belekerülnek ezek a mulatságok. S ezeken kívül még nagyszabású hivatalos ünnepek is vannak, pl. ha az alkirály vagy a Pandzsáb kormányzója tesz látogatást a maharádzsa székvárosában, vagy amikor Britindia főparancsnoka jön el szemlét tartani a patialai hadsereg fölött (61. kép).

A nagy ünnepek, vadászatok, versenyek stb. alkalmával a maharádzsa olykor annyi vendéget hív meg, hogy az egyébként tágas vendégházak, sőt még a patialai szálloda sem elegendők befogadásukra. Ilyenkor egész sátorváros épül fel a vendégházak közelében, a nagy Baradari kertben. A sátorkészítés mestersége nagyon fejlett Indiában, mert ott a sátornak sokkal fontosabb szerep jut, mint nálunk, ahol inkább csak kirándulók használják. Sok állami tisztviselő, vagy indus földbirtokos, ha ki kell szállania a vidékre hosszabb-rövidebb időre, sátrakat és szolgaszemélyzetet visz magával. Nagy vadászatok alkalmával is népes társaságokat kell elhelyezni a dzsangal mélyén. Ilyenkor aztán kiváló szolgálatot tesznek a sátrak. A hegyvidéken — pl. Kasmirban — nem is utazgathat az ember másképpen, csak úgy, ha sátrakról és tábori felszerelésről gondoskodik. Vannak ugyan India-szerte a kisebb helyeken vagy a hegyek közt is úgynevezett *dák-banglók* (dak bungalow: postaház), azaz egyszerű berendezésű utastanyák, de ezek nem nyújtanak különösebb kényelmet és a mellett csak pár szoba van bennük. Az Indiában használatos «kábuli típusú» lakósátrak azonban nagyok és kényelmesek. Némelyikben két szoba is van és mindhez fürdőfülke járul. Vastag gyékénnyel és daróc-szőnyeggel borítják be a földet, a kettős tető elszigeteli a sátor bensejét a Nap hevétől és az esőtől

egyaránt. Patialában magam is laktam egyideig ilyen lakósátorban és mondhatom, semmivel sem volt kényelmetlenebb vagy kezdetlegesebb, mint a vendégházbeli szállásom (59. és 60. kép).

Leginkább azt méltányolhatjuk Patialában, hogy a régi indus szokásokat legalább reprezentáló alkalmakkor megtartják, úgyhogy az udvari ünnepek alkalmával az ősi hagyományok megelevenednek szemünk előtt. Ha valóságos jellegű vagy tradicionális ünnepekről van szó, minden a régi hagyományoknak megfelelő módon megy végbe. Ilyenkor a lakomákon nem európai módon tálalnak, hanem alacsony, arasznyi magas, hosszú asztalfélék mellé telepednek az indus díszruhába öltözött meghívottak és nagy fémtálcákra halmozva rakják elébük a fogásokat (62. kép), amelyeket a maharádzsa és vendégei ősi módon, kézzel fogyasztanak el. Egyébként a fenség, noha megfelelő alkalmakkor tökéletes nyugati eleganciával öltözködik, odahaza palotájában mindig indus ruhát visel. Turbánjától akkor sem válik meg, amikor frakkot vagy európai sportruhát ölt, hiszen hosszú haja szikh módra kontyba van kötve feje tetején. Turbánja alól diónyi briliáns fülbevalók villognak ki, ezt akkor is viseli, ha európai ruhában jelenik meg.

A város maga is régimódi és élvezet benne a multak továbbélő képeit, jeleneteit figyelni. A főtér — a régi vár kapujával szemben — ma is olyan, amilyen száz év előtt lehetett, legföljebb a tér egyik oldalán álló postaépület angol felírása s a tetején összefutó sürgönydrótok emlékeztetnek a modern időkre. Szent tehenek és bikák kóborolnak a téren és az utcákon, vagy alusznak békésen a tér kellős közepén, a járművek útjában. Udvari emberek és vendégek hatalmas autói ősrégi formájú ökrös- vagy bivalyosszekerek és tongák közt törtetnek előre, olykor feltűnik egy-egy lefüggönyözött, mennyezettel ellátott «ökröshintó» is, marconaképű szikhek lovagolnak tova jóvérű kathiavári paripaikon, vagy öreg muzulmánok poroszkálnak végig az utcán békés, nagyfülű csacsik hátán. Csaknem egészen meztelen, hamuval bekent testű hindu szádhuk és vezeklők

húznak el csoportosan, kezükben alamizsnás szilkével; vad külsejű szikh akálik turbánján villognak az egybefűzött harcikorongok, majd a mahárádzsa kis hadseregének valamelyik kháki egyenruhás, modern felszerelésű csapata vonul őrsváltásra. Öreg szikh veteránok bicegnek el féllábon, mankóra támaszkodva, mellükön a brit vitézségi érmek hirdetik, hogy vérük árán segítettek érdemeket szerezni lojális fejedelmüknek és a «fehér civilizáció» nagyobb dicsőségére szorgalmasan verekedtek az annakidején «húnoknak» és barbároknak csúfolt németekkel. Utcái táncosnők lábán csilingelnek az ezüstkarikák és a bazársorokon tarka tömeg hullámszik. Patiála nevezetes ipara a turbánkelmefestés és a padzsám-nadrágba való zsinór készítése. Ez utóbbit akár «szuper-gatyamadzag»-nak is nevezhetnők, mert hálófónású, tenyérynyi széles gyapotanyagból készül, cifra gombkötőmunkával kidolgozott bojtokkal a végein, minden színben. Ugyanis ez a madzag többnyire látható módon viseltetik: az indusok a padzsámnadrágot nem a derekukon, hanem közvetlenül a lábak fölött, azon a torzóvonalon kötik meg, amelyet a régi görög szobrok annyira kihangsúlyoztak, s a zsinór cifra, színes bojtjai kifttyegnek a nadrágon kívül viselt ing alól. A turbánkelmék öt-hat méter hosszú sávjaikat kézzel festik és csomózó eljárással mintázzák; a frissen festett darabokat a kelmefestő két-két legénye megfogja a végein és fel-alá járkálva az utcákon, szárítgatják a vitorla módjára dagadozó pagri-kat. Ez még tarkább színfoltokkal gazdagítja az amúgyis ezerszínű indus élet képét a patiálai bazárookban.

A várost ma is még a régi, erős és magas falak veszik körül, amelyeket súlyos kapuivék szakítanak meg. A városon kívül terül el a *Baradari* kert, egy hatalmas díszpark (63. kép), amelyben magas állami tisztviselők villái és a mahárádzsa vendégházai állanak. Több ilyen «guesthouse» szolgál a meghívottak befogadására, külön nyugati jellegű vendégházak és külön olyanok, amelyekben a régi szokásokhoz ragaszkodó indus vendégek laknak. Az angolos vendégházak olyanok, mint megannyi modern hotel, de előnyösen különböznek a szállodáktól abban, hogy semmiért sem kell

fizetni bennük. Nemcsak az igazán pompás és gazdag ellátás jár ki a vendégeknek, hanem még cigarettát, szivart is egyszerű aláírás ellenében vételezhetnek fel a felügyelőtől, olyan márkát, amilyent akarnak. Ha ki akarnak kocsizni vagy lovagolni, csak előre értesíteniük kell a felügyelőt, aki aztán telefonon rendeli oda az autót vagy a hátsólovat öfensége garázsaiból és istállóiból. S ezt az eldorádós életet hetekig, esetleg hónapokig élvezheti az, akit a maharádza megtisztelt meghívásával. Igazán nagyúri módon megy itt minden és nagyon túlzott igényű ember legyen az, aki valami kívánnivalót talál a maharádza vendéglátásában. Magam is hónapokig élveztem a fenség vendégszeretetét s ez alatt az idő alatt alkalmam volt közelebből betekintnem egy indiai fejedelmi udvar intim életébe.

Patiálában — mint Indiában mindenütt, ahol hinduk laknak — megtaláljuk a hindu templomokat (55. kép) és a városon kívül a halottégető teret is. A hinduk tudvalevőleg nem temetik el halottaikat, hanem ősi szokásuk szerint elhamvasztják. A halottégető tér mindig valamilyen folyóvíz partján van, mert vallásos szokás és előírás kívánja, hogy a fehér lepelbe burkolt halottat előbb megmerítsék a «mindent megtisztító» vízben (64. kép). Aztán külön kaszthoz tartozó szolgák a máglyára helyezik a holttestet, fát halmoznak fölébe is és meggyújtják. A hamvakat végül a vízbe söpri. Ami az anyagból vétetett, visszatér az anyagvilág körforgásába. A hinduk nem ismerik a halottak kultuszát olyan anyagias értelemben, mint mi: a testet csak múló buroknak tekintik s az igazi ember az ő szemükben csupán a lélek, amely «sohasem születik és sohasem hal meg».

Patialánál kisebb területű *Dzsind* állam, amelynek fővárosa Dzsind, de a maharádza szívesebben tartózkodik másik székvárosában, *Szangrurban*. A dzsindi maharádza is szikh, de ahhoz a csoporthoz tartozik, amelyik nem tartja be az orthodox szabályokat. Modern ember, amit már az is igazol, hogy csak egy felesége van s a *maharáni* — fejedelem-asszony — megjelenik a nyilvánosság előtt is, akár csak valami európai úrihölgy.

Itt érdemes lesz néhány szót szólni az indiai több-

nejüségéről. A hinduk közt eredetileg az volt a szabály, hogy a férfi csak akkor vehet újabb feleséget, ha az előzőtől nincsen fiúgyermek. A hinduknál vallási szempontból elengedhetetlen, mindennél fontosabb követelmény, hogy az embernek fiutódja legyen. Az eredeti szabály azonban, minthogy tiltó és büntető rendelkezések nem szorították meg, régesrégén átalakult és általában a férfi tetszésére bízta, hogy megelégszik-e egy asszonnyal, vagy több feleséget tart. A közsorsúak közt igen gyakori a többnejűség, mert a szegény embernek, pl. a földművelőnek minden asszony újabb munkaerőt jelent és életük olyan igénytelen, hogy a nő eltartásának költsége alatta marad a munkatöbblet folytán mutatkozó haszonnak, előnynek. A jobbmódúak és műveltebbek közt ma már ritka a többnejűség és az igazán kulturált, finomult gondolkodású indusok szinte kivétel nélkül egynejűek. A fejedelmek némelyike azonban él ősi jogával, hogy több feleséget vegyen, bár köztük is már kevesen többnejűek. A muzulmánoknak is megengedi vallásuk a többnejűséget, a szikhek pedig, akik általában a hindu szokásokat követik, elvben szintén több asszonyt vehetnek feleségül, bár köztük aránytalanul sokan elégsznek meg egy élettárssal.

A dzsindi maharádzsa államában és udvartartásában igen modern szellem uralkodik, de ismeretlen a pazarlásnak és «l'art pour l'art» költekezésnek az a hallatlan mértéke, mint amilyenrel pl. Patialában találkozunk. A fejedelem maga is igénytelenebb ember, egyetlen kedvtelése csak a vadászat; s az állam ügyei kiváló, haladott gondolkodású ember kezében nyugosznak. Ez a főminiszter hindu születésű, de meggyőződésből a szikh vallás «nánaki» ágazatát követi családjával együtt. Aktív szellemű, szigorúan becsületes és céltudatos férfi; munkájának eredménye meglátszik az egész államban.* Szangrur szintén régimódi délpandzsábi városka, de rend és tisztaság uralkodik benne. A maharádzsa palotája és parkja egyszerűbb ugyan, mint a leg-

* Jelen munka már nyomás előtt állt, amikor ennek a kitűnő államférfinek — Sir Bihári Lál Dhingra dr.-nak — halálhírért kap'am. A modern India egyik legnemesebb, legértékesebb fiát vesztette el benne.

több uralkodóé, de ízléses és úrias bennük az élet. Sokkal kedélyesebb, közvetlenebb az érintkezés, nem kell hetekig várni, míg valaki a fenség színe elé juthat. A maharádzsa és a maharáni gyakran rendeznek teát a palota nagy terrasán és ilyenkor a vendég nyomát sem érzi a feszélyezettségnek, az ünnepélyes merevségnek. Lehet, hogy ebben nagy része van annak, hogy nők is jelen vannak a társaságban, a fejedelemasszonnyal élükön. A társasélet finomultabb, kellemesebb és kedélyesebb formái nem alakulhatnak ki csak akkor, ha nők is szerepelnek benne. A szokványos és régimódi keleti társasélet éppen azért különbözik annyira a nyugatitól, mert csupán férfiak találkoznak az összejöveteleken. Éppen ezért nagy fejlődést jelent az általános kultúra és finomult modor szempontjából az a jelenség, hogy az indus úrinők — a legjobb hindu és szikh körökben — egyre inkább szakítanak a «parda» hagyományával és résztvesznek a nyilvánosság életében.

A szangruri maharádzsa-palotánál sokkal pompásabbak a fővárosban benn álló Lál Bágh nevű díszkert palotái és épületei (67. kép). Itt van a trónterem és a kert közepén medencével körülvett mesterséges márványsziget emelkedik. Ezen, szép, félig nyitott márványcsarnokok közt áll a szabad ég alatt a maharádzsa gyönyörűen faragott fehérmárvány trónja, melyet olyankor használ, amikor nagy nyilvános ünnepségeket és fogadtatásokat tartanak a kertben és a szigeten.

A maharádzsa vendégeként nagyon kellemes heteket töltöttem Szangrurban. Természetesen itt is a «guesthouse» lakója voltam és tökéletes ellátásban, kiszolgálásban részesültem. A vendégház halljában — mint az indiai szállodák előcsarnokaiban is mindenütt — hosszú heverőszékek állnak. Az ebédutáni melegben, amikor mindenki behúzódik a félhomályos, hűs házakba, igen élvezetes dolog a furcsa székekben elnyúlva henyélni. A szék karjai messze előre nyúlnak s az ember ezekre fölrahatja a lábait is. Ez a kényelmes angol-indiai találmány persze csak akkor tökéletes, ha a pihenő szahábnak jeges whisky-soda áll a kezeügyében. A széles karfa arra is jó, hogy az ember rátegye a poharát és akkor igazán a kezeügyében van.

A maharádzsák fővárosában megtekintésre érdemes látványosság az elefántok telepe is (65. kép). Az elefántot sokféleképpen felhasználják Indiában, a gazdaságokban például nehéz munkára fogják, hatalmas vízhúzókerekeket hajtatnak vele, vagy súlyos tárgyakat, például fatörzseket szállítatnak az óriási, de nagyon okos és jóindulatú állatokkal. A maharádzsák elefántjai, vagy legalább a szép, jólmegtermett példányok, természetesen előkelőbb munkát végeznek. Vadászatra használják egy részüket, pl. a tigris-vadászatok egyik kedvelt formája, amikor a vadászok elefántháton, külön erre szolgáló *haudá*-ban ülve közelítik meg a felhajtott vadat. Vannak aztán díselefántok, amelyek a nagy udvari ünnepségek alkalmával a fenséget és a fejedelmi család tagjait hordozzák.

Némely városban — így pl. Szangrurban is — a városon kívül különös építményt találhatunk. (72. kép.) Ez az *idga*, vagyis olyan mecsetféle muzulmán gyülekezőhely, amelyet csupán nagyobb ünnepeken használnak. Említettük fentebb már, hogy a muzulmán templomnak egyetlen lényeges alkotórésze van, ez a mihráb-táblát magábafoglaló fal. Az idgákban is megvan ez a mihráb-fal, aztán több-kevesebb épületrész, esetleg kupolák, előcsarnok stb. járulnak hozzá. Természetesen vízmedence is van a közelben a vallásos mosakodások végett. Nagy ünnepeken, amikor a falvakból is bejönnek a hívők, a sok muzulmán nem férne el a kisebb városok mecsetjében, azért ilyenkor az idgákban is istentiszteletet tartanak.

A dzsindi maharádzsza is járt már Budapesten és igen szívesen emlékezett meg az itt töltött napokról. A patilái maharádzsza szintén több ízben volt nálunk és mint szenvedélyes vadász bizonyára nagy élvezetet talált a tiszteletére rendezett gödöllői vadászaton, amelyekre a Kormányzó úr hívta meg.

A déli Pandzsáb bennszülött államain kívül még egész sereg kisebb állam van a hegyvidéken, ezek az úgynevezett «hegyi államok» (Hill States). Uralkodóik maharádzsák vagy rádzsák, többnyire hinduk vagy szikhek. A Kangrá völgy és a szimlai hegyvidék környékén, vagy fenn a

Szatledzs magas völgyében sok ilyen államocska van. A legismertebbek egyike köztük *Mandi*, melynek fiatal és modern rádzsája több ízben kereste fel már Budapestet.

A bennszülött államok sok tekintetben a maradiságot és a középkori önkényuralmat képviselik a modern haladás útján elindult Indiában. Gyakori tünet, hogy az ilyen államok tehetősebb alattvalói igyekeznek brit területre költözni, ahol legalább mérsékelt alkotmány és törvények védelme alatt élhetnek és nem érhetik őket kellemetlen meglepetések, mint szűkebb hazájukban, ha netán magukra találnák vonni fejedelmük neheztelését vagy haragját. Ismertem olyan előkelőségeket is, akik egyenesen mahárádzsájuk elől menekültek el szülőföldjükről, mert életük nem volt már biztonságban. De azért a legtöbb bennszülött állam uralkodója igyekszik ma már modernebb szellemet meghonosítani országában és a mahárádzsák is hovatovább leszoknak arról, hogy ókori zsarnokok vagy renaissance-korbeli principék módjára uralkodjanak alattvalóikon. E tekintetben sem maradt hatástalan Gándhi mozgalma, a pánindiai nemzeti törekvés, amely minden ellenzéssel dacolva gyökeret vert már mindenütt Indiában, főleg a hinduk közt. Ezek az eszmék beszívárogtak a bennszülött államokba is, és ha fehér hollónak számít is még az olyan uralkodó, aki a Gándhi-féle mozgalommal rokonszenvez, azért akad ilyen. Ha nem is bevallotta, de belső érzésében nem egy fejedelem látta már be, hogy India népének jogai vannak és hogy a fejlődésnek nem lehet többé útját állani.

X. Az északi Pandzsáb felé.

Lahorban felszállunk a North-West Railway postavonatára, mely Rávalpindin át az Északnyugati határvidék fővárosába, Pésóarba (Peshawar) visz. Eleinte sík vidéken robog keresztül velünk a vonat és az ismert pandzsábi tájak suhannak el előttünk. Jól megművelt, öntözőcsatornákkal keresztül-kasul barázdázott földek után szárazabb, csak legeltetésre alkalmas füves területek következnek erre-

felé is. Kisebb-nagyobb falvak maradnak el mellettünk és némelyik állomásépületen történelmi nevek villannak szemünkbe. Ezt a területet — mint a Pandzsáb területének legnagyobb részét általában — valamikor a szikh törzsek birtokolták és egy-egy törzs főnöke — *szerdárja* — valóságos kiskirály volt a maga földjén. A szerdárok nemzetségi neve a birtok székhelyétől eredt s ezek a nevek gyakran lépnek eléink a Pandzsáb történetének lapjain. Kemény legények voltak ezek a régi szerdárok, mesterei a kardforgatásnak. Nem egy köztük — és mai leszármazottjaik közt is — határozottan magyaros arcvonású ember volt és ezt a hasonlatosságot a hegyesre kipödört bajusz is fokozta. A harcos szikh urak nagyrésze felcsavarva és felkötve viselte — s viseli ma is — nyíratlan szakállát, s ez a szakállviselet egészen úgy hat, mintha rövid, tömött körszakáll földné állukat, mint teszem Zrinyi Miklós, Bocskay és más régi nagy magyarok képein látjuk. A magyaros jelleg a szikhek közt onnan ered, hogy a szikhek tekintélyes része *dzsát* származású; a dzsátok pedig az egykori hún-török hódítókkal jöttek be több mint másfél évezreddel ezelőtt Indiában, s maguk is középpázsiai, törökfajú törzs voltak. A «magyaros» jelleg tehát helyesebben *keleti török* (turki) jellegnek nevezhető, de minthogy a honfoglaló magyarok közt, éppen a vezető nemzetségekben, erősen dominált a keleti török eredetű faji elem, ez a típus sok régi magyar családban évszázadokon át fennmaradt. Ha a harminc-negyven év előtti magyar közéleti férfiak képmásait nézgetjük, a szakállas-bajuszos arcok közt feltűnően sok olyan típust találunk, amelyekhez hasonlókat gyakran láthatunk a szikh szerdárok közt is. Az arc színét persze már a generációk hosszú során át megbarnította a délszaki éghajlat hatása, de azért világos arcszínű is akad leszármazottjaik közt, a jelleg pedig megmaradt az egyébként barna arcokon is. Körülbelül ennyi a valóság az indiai «magyar kapcsolatokban», ami persze nem akadályozott meg néhány hazai «felfedezőt» abban, hogy a pandzsábi dzsátokról, s velük együtt a gudzsárokról és a rádzsputokról kétségtelenül megállapítsák, hogy «magyarok». A hindusztáni és a pandzsábi nyelv

vekben is sok olyan szó van, amely feltűnően egyezik a megfelelő magyar szóval, de ezeknek a közös szavaknak is az az eredete, mint a hasonló arctípusoknak: keleti török vagy perzsa kölcsön- és jövevényszavak ezek mindkét részen, az indiai nyelvekben éppúgy, mint a magyarban, bár meg lehet, hogy néhány ősi szó valamikor közös kincse volt a magyarságot létrehozó népelemek törökeredetű részének és az Indiába jutott törökfajú törzseknek. Így például a szikhek közt is használatos a «khanda» és a «kirpán» szavak mellett a *kard* szó, amely perzsa eredetű náluk is, nálunk is. Más hasonló szavak még a hindusztániban: *dzséb* (zseb), *rakhná* (rakni, eltenni), *torná* (törni), *idher* (ide), *udhar* (oda), *intézán* (intézkedés) stb. Mindez igen érdekes tanulmány tárgya lehet, csak éppen nem alkalmas arra, hogy e rokonszavak alapján közvetlen és közeli faji rokonságot fedezzünk fel az északi indusok és a magyarok közt.

De folytassuk utunkat észak felé. *Vezirábádban* (Wazirabad) átszállhatunk egy szárnyvonalra, hogy pár óra alatt elérjük a Pandzsáb határát és *Dzsammu* (Jammu) városát. Dzsammu földrajzilag ugyan határozottan a Pandzsábhoz tartozik, de már a földrajzi határt jelentő hegység lábánál fekszik és politikailag «Dzsammu és Kasmir» bennszülött államának téli fővárosa. Dzsammu vidékén *dóghrák* laknak, s ez a harcias nép a rádzsputok északra vetődött csoportjának számít. Közülük kerültek ki Dzsammu maharádzsáinak a katonái, akikkel a jelenlegi fejedelem öse, Ghuláb Szingh, idestova száz évvel ezelőtt meghódította Nyugat-tibetet is. A jeles dóghra hadvezér, Zórávar Szingh növelte meg ura birtokát, miután a fejedelem egymillió fontért megvette az angoloktól Kasmirt. A rádzsputok közt is gyakori a férfinévhez kapcsolt Szingh (oroszlán, szanszkritul *szinha*) szó és az utolsó szikh guru, amikor híveiből harcias nemzetet formált, a harcos-nemes kaszthoz tartozó rádzsputok példáját követve rendelte el, hogy minden szikh férfi, aki felveszi a kardkeresztséget, neve mellett a Szingh nevet is viselje. Bizonyos gyakorlattal azonban megkülönböztethetjük a szikh neveket az ugyancsak Szingh-hel

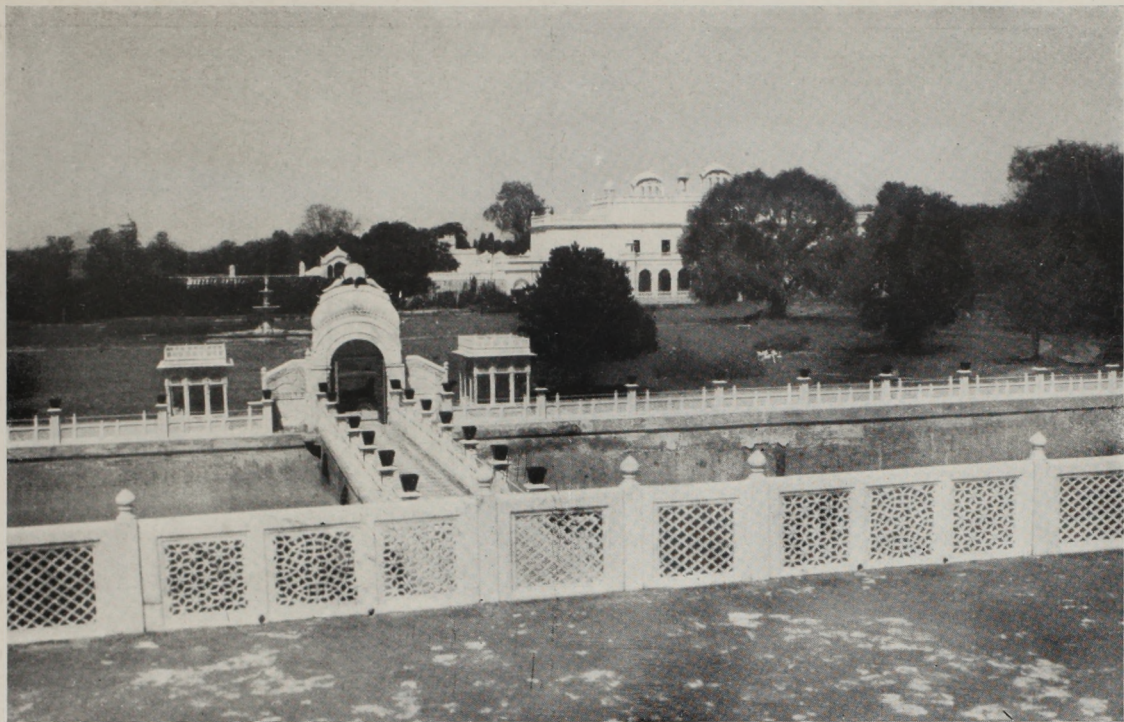
64. Hindu halottégetés. A lepelbe csavart holttestet vízbe mártják, mielőtt a fenn baloldalt látható máglyára tennék.

65. Udvari elefánttelep Szangrurban.

66. A patiálai mahárádzsa kastélya Pindzsorban.

67. A szangruri Lál Bāgh kert, háttérben a trónterem épületével, a márványsziget felől nézve.

68. Részlet Rávalpindi régi városnegyedéből.

végződő rádzsput nevektől, a mellett a rádzsputok közt ez a névforma nem általános szabály, mint a Khálszaszikeknél.

Dzsammu csak késő ősztől tavaszig székvárosa az államnak, mert a mahárádza tavasztól őszig Kasmir fővárosában, *Szrinagarban* székel. A Pandzsáb felől Dzsammuban indul ki az egyik legfontosabb útvonal Kasmirba s ezt az útvonalat csak néhány évtizeddel ezelőtt multa felül jelentőségben a másik, északi út, amely Rávalpindiből vizs Kasmir fővárosába, a felső Dzsálamvölgyet követve.

Dzsammut és a kasmiri utakat leírtam «A Boldog Völgy Országá» című könyvemben,* különben sem tartoznak a Pandzsábhhoz, térjünk hát vissza Vezirábádba, hogy a fő vasútvonalon folytassuk utunkat az északi Pandzsáb legnagyobb városa, Rávalpindi felé.

A vasút nagyjából a *Great Trunk Road*ot követi. Ez a hatalmas országút a világ egyik leghosszabb útja. Megvolt már részleteiben a Mogulbirodalom idejében is és India muzulmán urainak ez volt a legfontosabb hadiútja, amely keresztülselezte egész Északindíát. Az angolok aztán modern eszközökkel kiépítették, úgyhogy a «Nagy Törzsút» Kalkatából, tehát a Bengáli öböltől kiindulva végigvonul a Gangesz völgyén, aztán a Dzsamná-menti nagyvárosokat érintve eléri a Pandzsábot és Amritszáron, Lahoron át északnak fordulva Rávalpindit érinti, hogy végül nyugatra térve átvágja az Indus folyamot és Pésóarban, az afghán határhoz közel érjen véget. A «Great Trunk Road» kb. harmadfélezer kilométer hosszú és megérdemli nevét, mert valóban olyan, mint valami óriási törzs, amelyből Északindia minden más útvonala kiágazik. Az utóbbi tizenöt év alatt kiépítették a folytatását is egészen az afghán határig, a Khaibár szoroson keresztül, ott csatlakozik hozzá az afghánisztáni főútvonal, amely megszakítatlanul köti össze a Perzsiába és Turkisztánba vezető utakkal. A Great Trunk Road tehát fontos része az Ázsia nagy részét egybekapcsoló óriási úthálózatnak. Az angolok pompásan megépítették és

* M. Földr. Társ. könyvtára.

kifogástalanul karbantartják, különösen azóta, amióta géperejű járművek egyre inkább tért hódítanak. A széles út közepén fémcsillogású, síma bitumenborítással ellátott sáv húzódik végig, két nagy teherautó is kényelmesen elfér rajta egymás mellett, ettől a sávtól jobbra és balra aztán ugyancsak széles és jól karbantartott macadam útsávok húzódnak, amelyeken a jövő és menő szekerek, lovas, ökrös vagy bivalyos járművek, lovasok vagy tevék közlekedhetnek. A pompás út, amelyen helyenként igen gyér a forgalom, szertelen sebességre csábítja az autóvezetőket és különösen a indus úrvezetők találják élvezetüket abban, hogy eszeveszett sebességgel — 100, sőt 120 km-es tempóban — száguldjanak végig az úton. Nem egy alkalommal utaztam így valamelyik indus barátom gépkocsiján és olykor bizony némi aggodalommal figyeltem a sebességjelzőt, különösen ha a volán mellett ülő derék szikh barátaimon nyilvánvaló módon észre lehetett venni, hogy jóval több whiskyt fogyasztottak, mint amennyit elbírnak. De el kell ismerni, hogy kitűnő vezetők és finom idegreflexek dolgoznak bennük, amelyek sokszor — a nélkül, hogy tudatában volnának — komoly szerencsétlenségeknek veszik elejét. De azért sohasem fogom elfelejteni ezeknek az indiai autózásoknak egyikét-másikát, mert tényleg tapasztalhattam, mennyire találó volt az, amivel magaskedvű úrvezető barátom megokolta, hogy miért nem hajt óvatosabban: «Életünk úgyis Isten kezében van és nem lehet változtatni azon, ami a sorsunkban megírva áll!» De azért nem ártana, ha a szeszfogyasztás tilalmát az indiai autóvezetőkre is kiterjesztenék...

A gépkocsi különben egyre jobban elterjed mindenütt egész Indiában. A vasutaknak hovatovább a Keleten is komoly versenyt jelent az autóközlekedés. Indiában a vasutak amúgyis csak a fontosabb, nagyobb városokat, a főútvonalakat kapcsolják össze és a gépkocsinak még rengeteg lehetősége van. Az alárendeltebb jelentőségű, lokális útvonalokon máris sűrűn járnak az autobuszok. Ezek közt igen kezdetleges alkotmányok is akadnak, mert a kisvárosok élelmesebb kereskedői — többnyire hindu *baniák* —

felismerve az új idők követelményeit, sietve «autobusz-vállalatokat» létesítettek, de a járműveket a kevéssel megelégedő indus nép igényeihez szabták. A legtöbb ilyen autobus úgy jön létre, hogy a tulajdonos megvásárol valami ócska alvázat, aztán a helybeli asztalossal festetlen, gyalult puhafából felépítteti rajta a kocsit. Az egész olyan, mint valami láda, amely fölé oszlopokon nyugvó deszkatető borul. Egyszerű deszkapadok állnak az utasok rendelkezésére. Igaz, hogy az indus köznépnek kár is volna modernebb és fényűzőbb autobuszokat nyújtani, hiszen igen gyakori látvány, hogy egy-egy turbános atyafi kecskét, birkát szállít, s az állatok idillikus békében szoronganak az utasok közt. Az ilyen autobuszokon csak egy «úri» hely van, elől, a soffőr mellett, ezért aztán jóval többet is számítanak, mint a többi helyért. Az árak egyébként igen szerények, és tekintve azt, hogy az indusokat jól össze lehet zsúfolni a kocsikon, a vállalkozó bizvást alkalmazhatja a «nagy fogalom, kevés haszon» elvét.

Mindenesetre kényelmesebb és biztonságosabb, ha vonaton robogunk célunk felé. Vezirábádon túl nemsokára elérjük *Gudzsrát* állomását és végignézve a környező síkon, elmerenghetünk a letűnt szikh dicsőségen, mert kilencven esztendeje itt, majd a Gudzsráttól nem messze nyugatra elterülő *csiliánválai* csatatéren omlott össze a pandzsábi szikh uralom a brit fegyverek tüzeiben.

Még Gudzsrát előtt átkelünk a Csenáb folyón, vonatunk nemsokára aztán átrobog a Dzsélam hídján is. A Dzsélam itt lép a pandzsábi síkságra. Idáig a Himálaja hegláncjának szegélyét követte észak—déli irányban és határt rajzolt a Pandzsáb és Kasmir közé. A vasút a hegyvidékhez közel visz északnak és kelet felé nézve jól látatjuk a Himálaja hegysorát. Végre megérkezünk *Rávalpindi* (Rawalpindi) nagy és modern pályaudvarára.

Rávalpindi Északnyugatindia legnagyobb fontosságú katonai állomása, máskülönben közigazgatási kerület székhelye. De a stratégiai jelentőség mindennél szembeszökőbb. A Cantonment, vagyis a modern, angolos városrész is egészen marciális képet mutat. A fasoros, szép kertek közt

végighúzódo főút — amely voltaképpen a Great Trunk Road része — lépten-nyomon a britindiai hadsereg sikereire emlékeztet, mert a terek és virágágyak közepén ágyúk állnak kőtalapzatra helyezve. Felírás hirdeti rajtuk, hol és mikor zsákmányolta az ágyúkat ez vagy az a britindiai ezred. Az ágyúk közt nyolcvan-százesztendősek is akadnak, ezek az öreg csataágyúk a szikh háborúk és az afghánokkal vívott harcok emlékeit őrzik, de vannak egészen modern típusú ágyúk is, amelyeket indiai csapatok vettek el a törököktől a Dardanellák mellett, Szuez közelében és Mezopotámiában. Meglepetve ismertem rá némely ágyúra: a régi osztrák-magyar tüzérség ágyúparkjából valók voltak. Tudjuk, hogy a világháború alatt több ütegünk teljesített szolgálatot a török hadsereghez beosztva és így nagyon valószínű, hogy úgy húsz esztendővel ezelőtt magyar légények kezelték ezeket az ágyúkat, amelyekkel most Rávalpindi büszkélkedik. Igen alkalmas hely ez, hogy a zöldesszürkére festett, jólismert ágyúk előtt megálljunk és egy kicsit elmerengjünk a háború és a világpolitika furcsaságain. Ugyan mi közük, mi bajuk lehetett egymással a magyaroknak és a pandzsábi szikheknek? A derék szakállas harcosok nyilván azt sem tudták, létezik-e a világon egy Magyarország, mert a világháborús ellenségekből legföljebb csak a «dzsarman»-okat (Germans: németek), meg személyes tapasztalatból a törököket ismerték. Véletlenül megismerkedtem egy szikh szerdárral, aki hivatásos katona volt és az egyik szikh lovasezredben szolgált a világháború alatt. Amikor megtudta, hogy magyar vagyok, elbeszélte, hogyan rohamozott meg szikhjeivel egy magyar üteget valahol Kisázsában. Őszinte elismeréssel emlékezett meg a vitézül verekedő magyarokról, akiknek egy részét sikerült foglyul ejteniük. Aztán elszomorodva tette hozzá: «És mire volt jó az egész? Hát volt talán értelme, hogy bántsuk egymást? A magyar foglyoktól hallottam később, hogy az ő népük is Ázsiából származott. Miért gyilkoltuk hát egymást a nyugati nagyhatalmak érdekeiért?»

Miért? Erre a kérdésre derék szikh barátomnál bölcsőbb elmék sem tudnának válaszolni. A legtalálhatóbb felelet talán

éppen a keleti felfogásban rejlik: Bábok vagyunk a nagy, isteni színjátékban és nem tudjuk, mi célra kell rángatódnunk a Sors fonalain... De ha így van, bizonyára azért van így, mert így kell lennie és nem lehet másképpen... Apró pontok vagyunk a végtelen élet forgatagában és felfoghatatlanul hatalmas erők irányítják minden lépésünket...

Minden dolgokra áll az, hogy «habent sua fata». Ezeknek az ágyúknak az volt a sorsuk, hogy elinduljanak valahonnan Magyarországból, elvégezzék baljóslatú munkájukat, aztán ide jussanak az északi Pandzsábbba, hogy megérdemelt nyugalmukban parkdíszeül szolgáljanak...

Rávalpindi főútjain folytonosan találkozunk menetelő csapatokkal, amint a nagy gyakorlótérre igyekeznek, vagy visszatérnek onnan kaszárnyaikba. Szikhek, aprótermetű, keménykötésű hindu vagy buddhista *gurkhák*, britindiai muzulmán és hindu csapatok állomásoznak itt, aztán néhány angol vagy skót csapattest. A skótok itt is hagyományos «tartan»-szoknyájukat viselik, de ezt khákiszínű huzattal takarják le, amikor harszerű felszerelésben vonulnak ki, fejükön trópusi sisak ül, de a csapat élén lépdelő dudások régi skót indulók vérpezsdítő melódiáit harsogtatják. Ez különben meghonosodott a britindiai hadsereg más csapataiban is, mi több, még némely bennszülött állam hadserege is átvette. Patialában például gyakran hallgattam a turbános, szakállas szikh katonai zenészeket, amint a csapat élén haladva dudán skót dallamokat játszottak. Igaz, hogy ennél marciálisabb, frissítőbb muzsikát alig lehet elképzelni. Az embernek minden idegszála bizsereg tőle, mintha hangyák nyüzsögnének az ereiben. A skót dudának már a lélektanához tartozik, hogy zenéje mellett nem lehet tunyán üldögelni. A legritkább dolog, hogy a dudás maga is ülve, vagy egyhelyben állva muzsikáljon. Fel és alá jár, mialatt hangszerét nyekergeti. Katonai garden partykon sokszor figyeltem a kirendelt dudás highlandereket: rendszeren kettő muzsikált egyszerre, ide-oda sétálva a hallgatók sorfalai közt. Csak olyankor játszottak állva, ha valamelyik legény dudaszóra bemutatta az ősi skót kardtáncot, amely

egyébként nagyon hasonlít a régimódi magyar csárdásra. Ezt nemrég, amikor egy skót úrral megnéztem a «Gyöngyösbokréta» pompás előadását, az egyik csoport «bottáncának» bemutatásakor a skót is diadalmas felfedezésként állapította meg.

Rávalpindi egyetlen óriási garnizon, ahol az angol tisztek családostul élnek. A katonai hölgyek — mint az Indiában lakó angol nők általában — nagyon szeretnek lovagolni, és kora reggel, amikor a hőség még nem áll be, a Mall oldalán végighúzóódó lovaglótútele van ifjabb és idősebb, szép és kevésbé szép «kincstári» hölgyekkel, akik lovagló nadrágban, ingblúzban, fejükön trópusi sisakkal nyargalnak tova, többnyire vágtában. Tisztet is rengeteget látni, de csak nappal, amint a kaszárnyákba, a gyakorlótérre mennek vagy onnan hazatérnek, mert szolgálaton kívül az angol tisztikar nem visel egyenruhát. Estére a tisztek is dinner jacket-et, azaz szmókingot öltenek. Csak a hivatalos katonai lakomák, ünnepek alkalmával nem hordanak civilruhát, bár ilyenkor is külön, igen elegáns, előírásos katonai estélyi öltönyt húznak, frakkinggel, gallérral, mellénnyel, frakkivágású rövid spencerkabáttal és fekete szalonnadrággal, amelyen azonban színes csík jelzi az illető tiszt csapattestét. A kabáton diszkrét jelzés tünteti fel a rangot, de az egész viselet, amelyhez persze nem járul fegyver, alig több katonás szabású civilruhánál. A brit katona, jóllehet a világ egyetlen hadserege mögött sem marad el vitézség és rátermettség dolgában, a szolgálaton kívül feleslegesnek, célszerűtlennek, hivalgónak tartja az egyenruhát és szinte szabály, hogy magánéletükben polgári ruhát viseljenek.

Nagyon érdekes és tanulságos a britindiai tisztek körében forogni. Valami sajátos britindiai lokálpatriotizmus alakul ki bennük, ha hosszabb ideig szolgálnak Indiában. Kötelező rájuk nézve a hindusztáni nyelv ismerete, hiszen a bennszülött ezredek katonái éppen úgy nem tudnak angolul egyebet a vezényszavakon kívül, mint ahogy a magyar baka sem igen konyított többet a némethez a régi közös ezredekben. Az Indiában szolgáló angol tisztek —

de többé-kevésbbé a polgári tisztviselők is — előszeretettel használnak hindusztáni szavakat angol beszédjük közben és egész sereg kifejezés van, amely annyira gyökeret vert már az Indiátjárt angolok nyelvében, hogy nem is nélkülözhetnék. Így például az indiai angol megszokja, hogy a whiskyt is hindusztáni szóval kérje: «cshota peg» vagy «bara peg», a szerint, hogy a pohárba kis vagy nagy mércével kíván a hönszeretett rozspálinkából a szódához. (*Cshota* hindusztániul kicsinyt, *bara* nagyot jelent.) Ha valamire azt akarják mondani, hogy jó, kifogástalan, elsőrendű, akkor azt mondják rá, hogy *pakka*. Ez szószerint annyit jelent, hogy «sült, elkészített», s eredetileg a kiépített utakat különbözteti meg a «kacsa», vagyis nyers, kiépítetlen dülőutaktól, de az indiai szóhasználatban annyit fejez ki, mint Pesten pl. a «remek, prima, patent stb.» kifejezések, s arra is utal, hogy a kérdéses dolog «valódi, igazi», tehát nem talmi, hitvány valami. Közkeletű szó a «bandavasz» is. Ez ugyan eredetileg «band-o-baszt» volna, de a kiejtésben másként hangzik; jelentése «intézkedés, rendszabály, elintézés, arrangement». A parancsnok pl. így szól alantas tisztjéhez: «Csináljon bandavaszt a csapatok elhelyezésére!» És ez Indiában szabályosan angolul van. Külön fejezet aztán a hindusztáni káromkodás. Ezt mihamar elsajátítja minden valamire való brit katona Indiában. Mert az indiai nyelvek éppoly gazdagok a káromkodás cifra lehetőségeiben és meglepő fordulataiban, mint akár a magyar... ha tehetséges huszárörrmester szólaltatja meg. Az angol regényekben gyakori alak is az Indiából hazatért öreg nyugalmazott ezredes, aki töméntelen whiskyt iszik, trópusi nyavalyáinak emlékeképpen mindig zsémbes és gyakran hindusztániul káromkodik...

A hindusztáni nyelvnek különben nem egy kifejezése az angolok révén más világrészekben is elterjedt. Így például a trópusi bozótos erdőket az angolok Afrikában is hindusztáni szóval *dzsangal*-nak (jungle) nevezik, az Európán kívüli területeken való vadászatot pedig ugyancsak hindusztáni szóval *sikár*-nak mondják. De az angolok jóvoltából sok indiai dolog is meghonosodott világszerte. Így

például kevesen tudják, hogy a modern katonai felszerelésben szinte általánossá lett lábszártekerces régi indus találmány és az angol nyelvben is eredeti hindusztáni nevén, mint *patti* (puttee) szerepel. A *kháki* kelmeszín szintén indiai eredetű, s a szó hindusztániul «porost, porszínűt» jelent. A lovaspólót is Indiából az angolok hozták nyugatra és hindusztáni műkifejezései (pl. *csakkar*, angolosan írva *chukker*, magyarul «kör») nemzetközieskültak. Itt megemlíthetjük még, hogy a modern házi- vagy hálórúha is indiai eredetű és nevét a könnyű pandzsábi nadrágtól (*paidzsáma* vagy *padzsám*) nyerte, így lett belőle angolos írásmóddal és gyakori helytelen kiejtéssel «pyjama».

Nagyon sok angol tiszt és tisztviselő, aki hosszú éveket töltött Indiában, annyira megszokja és megszereti az ottani életformát, hogy nyugalombavonulása után sem költözik vissza Angolországba, hanem Indiában telepedik le. Az indiai élet aránylag olcsóbb, a mellett egy angol őrnagy vagy ezredes, nyugalmazott bíró vagy más állami tisztviselő sokkal nagyobb és előkelőbb szerepet játszhat a britindiai társadalomban, mint odahaza az anyaországban. De ezen a szemponton kívül a megszokás sem hagyható figyelmen kívül; sok angolnak annyira vérévé vált már az indiai élet sajátos formája, hogy nem érezné jól magát többé új környezetben. Az Indiában szolgáló angolok különben háromévenként félesztendő fizetéses szabadságot kapnak, hogy meglátogathassák hozzátartozóikat és megint belekóstolhassanak az európai életbe.

Az Indiában élő angolok meglehetősen elszigetelt életet élnek. De még angol és angol közt is különbséget tesznek. A hinduk kasztrendszeré nem sokkal szigorúbb, mint az angol társadalmi osztályok hagyományos izoláltsága. Így pl. a tisztikar és a magasabb tisztviselők társadalma külön csoportot alkot az indiai nagyvárosokban és csak udvariasági, felszínes érintkezést tart fenn az ugyancsak angol kereskedők stb. csoportjával. Külön klubjaik vannak és az angol klub Indiában is megőrzi exkluzív jellegét. De a kisebb helyeken inkább érzik egymásrataltságukat és ilyenkor érvényrejut az egészen sajátos brit demokratikus

érzés is. Ez inkább elméleti, mint gyakorlati dolog náluk, mert a demokratikus elveket nem mindig alkalmazzák magánéletükben, minden vonalon. Az indiai angol telepek is szórakozásra vágyódnak, erre pedig csak a társas összejövetelek, műkedvelő zenei- és színielőadások adnak alkalmat. Különösen a komoly vagy vidám műkedvelő előadások szerepelnek gyakran. A legkisebb városban is működik egy «Dramatic Society» és megfelelő színházépületről is gondoskodnak, vagy a ma már mindenütt elmaradhatatlan mozit használják fel az előadások céljára. Hihetetlen lelkesedéssel és ügybuzgósággal készülnek egy-egy darabra, s ez érthető, hiszen angol színielőadást, ha maguk nem játszanak, ugyancsak ritkán élvezhetnek, mert a téli szezonban Indiában körutazó, nem mindig elsőrendű angol színházcsaládok vagy nem ejtik útba a kisebb állomásokat, vagy csak évente egy-két estén játszanak. A műkedvelők kipótolják a hiányt és bemutatják a hazai újdonságokat. Akárhányszor figyelemreméltó színészi és rendezői teljesítményt láttam ilyen előadásokon. És a darab sikerének érdekében felfüggesztenek minden társadalmi előítéletet: ha megfelel, akkor közkatonák és üzleti kisasszonyok együtt játszhatnak a színpadon kapitányokkal, őrnagyokkal, magasrangú urakkal és előkelő hölgyekkel, sőt akárhányszor nagyobb szerephez jut, mint ez utóbbiak.

Rávalpindi nagyon alkalmas arra, hogy az indiai angol élet sok jellemző vonásával megismerkedjünk, de ezek a vonások nagyjából hasonlóan mutatkoznak meg máshelyütt is, pl. Szimlában, a lahari angol városrészben stb.

Az igazi Rávalpindi, a bennszülöttek városa is érdekes (68. kép). Kb. 100,000 lakosa van, de nagyon sok az idegen. Rávalpindi közel esik Kasmirhoz, s első nagyobb állomás a Pandzsábben azoknak is, akik Afgánisztán vagy a pathán törzsterület felől érkeznek. A lakosság túlnyomó többsége muzulmán, de a városban mégis nagy szerepet játszanak a szikhek, mert jómódúak és például a Cantonment területének jórésze egy-két rávalpindi szikh úr magántulajdona. Nagy gurudvájuk van a városban, s a bazároknak is lépten-nyomon találkozunk velük. A muzulmán bazár-

sorokon nagyon sok afghánt láthatunk. A pathán vándor-
 árusok már itt igyekeznek túladni portékáikon, mielőtt
 továbbmennének a délebben fekvő városok felé. Ezek a
 vándorló pathánok sok borsot törnek a britindiai rendőrség
 orra alá. A pathán született harcos, és ha békés foglalkozást
 űz, akkor sem feledkezik meg előszeretetről a pompás
 modern lőfegyverek iránt. Minthogy tilos nekik fegyvert
 eladni, honi területükön csak csempészekről vehetnek drága
 puskákat és lőszert. A szemfüles vándorló pathán tehát
 mindent elkövet, hogy ingyen jusson a vágyvavágyott,
 nagyrabecsült fegyverekhez. Előfordult már, hogy a vándor
 szőnyegárus ártalmatlan képében settenkedő pathán ka-
 tonai őrállomásokról emelt el szolgálati fegyvereket és lő-
 szerkészleteket. Hallatlan furfanggal tudják kijátszani az
 őrszemek figyelmét és semmitől sem riadnak vissza, hogy
 fegyvert szerezzenek. A puská és a revolver a pathán leg-
 féltettebb, legbecsesebb kincse. Ha sikerül elemelnie egyet-
 kettőt, pillanatok alatt szétszedi és a darabok eltűnnek a
 békés szőnyegkötegben. Hogy-hogy nem, annyi bizonyos,
 hogy a pathán törzsek szabad területén soha sincs hiány
 egészen modern típusú lőfegyverekben és lőszerben. A rend-
 őrség igyekszik szemmeltartani a szálás, villogószemű, sas-
 orrú fickókat, már csak azért is, mert többnyire mindenféle
 merész vállalkozásra kaphatók.

A rávalpindii bazár specialitása a gyümölcs piac. Sok
 olyan gyümölcs, amely Indiában nem terem meg, — például
 szőlő, alma, körte, barack és még több nálunk is honos
 fajta — Kasmirból vagy Afghánisztánból jövet kibírja még
 a szállítást idáig, de India délebbi városaiba már csak
 különleges csomagolásban, tehát jóval drágábban juthat
 el. Az afghán szőlőt karavánok hozzák Pésóárig hosszúkás,
 fűz vesszőfonatos tokokban, onnan vasúton érkezik Rával-
 pindibe és valóságos csemege annak, aki délről érkezik,
 hiszen lenn Indiában nagyon nehezen jut szőlőhöz. Kasmir-
 ból bivalyosszekerek hosszú sorai hozzák a gyümölcsöt.

Másik érdekessége a rávalpindii bazárnak a rézművesek
 negyede. Míg a hinduk a sárgarezet tartják rituálisan tisztá-
 nak, addig a muzulmánok a vörösréz edényeket kedvelik.

Mindenféle alakú és jellegű edények, víztartók, teafőzők, konyhaedények, vödrök stb. villognak vörös fényben a bazársoron. A hazafelé igyekvő pathánok és afghánok itt szerzik be szükségleteiket.

Rávalpindi belvárosában állnak a gazdag szikh urak régi családiházai, bár ők maguk már a Cantonment modern kertvárosában épült új palotáikban laknak. A régi nagy házakban csak a család idősebb tagjai, többnyire nők tanyáznak, s a házhoz tartozó szolgaszemélyzet. De ott vannak a szikh úr gazdasági alkalmazottai és írnokai is. Szükségük van az ilyen irodaszemélyzetre, lévén fő jövedelmi forrásuk az, hogy birtokaikat kisbérelőknak, városi és cantonment-beli telkeiket, épületeiket lakóknak, sokszor angoloknak adják bérbe. Ismertem többek közt egy ilyen szikh urat, aki bérleteiből évi 600,000 rupia jövedelmet húzott. Régi belvárosi háza akkora volt, mint valami kaszárnya. A házhoz tartozó szolgák egész kis hadseregére rúgtak, mert indiai szokás szerint családostul laknak uruk házában, külön házrészben. Étkezéskor az udvar még jobban emlékeztetett kaszárnnyára: hatalmas bográcsokban, kondérokban főzték a fűszeres eledeleket az egész háznép számára, az udvaron álló nyitott tűzhelyeken, míg az úr családtagjainak külön szakács külön konyhában készítette el az ebédet vagy vacsorát. A többemeletes házban csarnokoknak beillő szobák voltak, tele használatból kivont ócska holmival, és csak néhány kisebb szobát lakott az úr idős anyja, egyik nagybátyja és a birtokai intézője. A gazda már modern palotát építtetett magának az angol negyed kertvárosában.

Rávalpindi keleti végén vannak a kasmiri szekeresek szeráj-tanyái és ugyanitt találhatjuk az autbuszvállalkozók irodáit, kocsiszíneit is. Kasmirba nem visz még vasút és a közlekedés lovas- vagy bivalyos-járműveken történik; a modern közlekedés eszközeit pedig az autbuszok és autók jelentik. Rávalpindiből indul ki a Kasmirba vivő északi útvonal; ez jelentősebb, mint a déli, amelyről már említést tettünk Dzsammuval kapcsolatban. Ugyanis Rávalpindi vasuti fővonal mellett fekszik, könnyebben és gyorsabban

elérhető a Pandzsáb és Északindia nagyvárosai felől, mint a félreeső Dzsammu, s a Rávalpindi—Szrinagar út is jobban ki van építve, mint a dzsammui útvonal. Tavasztól ősziig sűrű forgalom zajlik a kasmiri úton, annál is inkább, mert ezen az úton van *Marri* (Murree) is, az északi Pandzsáb nyári hegyvidéki állomása, «Hill Station»-je.

Néhány órai gépkocsizással elérhetjük ezt a szép kis telepet a Himálaja nyugati magaslatai közt. *Marri* sok tekintetben Szimlára emlékeztet, csak persze sokkal kisebb. Amikor a síkságon tűrhetetlenné válik a forróság, — s e tekintetben Rávalpindi felveszi a versenyt a délebbi városokkal is — a kerület polgári közigazgatása és a katonai parancsnokságok felköltöznek *Marriba*, ugyanúgy, mint ahogyan Britindia központi kormányzata és a Pandzsáb kormányzósági hivatalai Szimlába teszik át rezidenciájukat a nyár idejére.

Dús fenyvesek és deodár-ligetek közt kanyarognak *Marri* utcái. Kertváros ez is, házak, villák bújnak meg a zöld lombok közt. A város szívében áll az angol templom, a modern üzletnegyed és valamivel odébb a bazár. *Marri*-ban talán még többen lovagolnak, mint Szimlában. Nyilván azért, mert itt a katonaság és a katonai családok dominálnak. A fő jármű itt is a riksa, de a még meredekebb, hepehupásabb utakra való tekintettel a *dandí* nevű gyaloghintó is nagy szerephez jut. A dandí csónakalakú alkotmány, párnázott üléssel, s az egész egy hosszú rúdon lóg, amelyet két-négy markos kuli cipel. A rúd a jármű előtt és mögött fel van kunkorítva, hogy jól hozzáilleszkedjék a hordozó emberek vállához. Mondani sem kell, hogy ez az embererőre berendezett jármű még lassabban halad, mint a riksa, de ezzel szemben olyan meredek emelkedéseken és lejtőkön is használható, amelyekkel a riksa nem tud megbirkózni. Főleg a környék szép hegyi kirándulóhelyeire mennek ki a dandí-val, de inkább csak hölgyek, ezek közül is csak az idősebbek, vagy akik egészségi okokból nem szállhatnak nyeregbe. Mert aki csak teheti, lóháton jár-kél *Marri*-ban és környékén. Mindennapos látvány a négy-hatéves kis angol gyerek, amint az indus lovasz kíséretében vígan

nyargal ponniján, de olyan csöppséget is láttam, amelyik jól megtermett paripán ült és lábát a kengyelszíjba tette, mert nem lehetett olyan rövidre csatolni, hogy rövid lábacskaival elérte volna a kengyelt. De azért olyan büszkén lovagolt, mintha legalább is ezredes lett volna. Indus urak is előszeretettel járnak lovon s általában mindenki, mert a gerinceken és hegyoldalakon elnyúló városban tekintélyes távolságok vannak, és mert a lovaglás a legkényelmesebb, leggyorsabb, sőt legolcsóbb közlekedésmód. Akinek nincs saját lova, olcsón bérelhet hátaállatot a város közepén lévő nagy béristállóban, bár az angol és indus urak pompás paripái közt aligha fog büszkélkedhetni bérelt Rocinante-jával.

Marriból nagyon élvezetes kirándulásokat lehet tenni a környező *gallik*ba, vagyis himáljai völgyekbe. Ezek némelyike divatos nyaralóhellyé fejlődött. S aki még messzebbre kíván kerülni a Pandzsábtól, vagy megúnja a monszún esőzését, amely itt Marriban szinte a szimlai esővel vetekszik, az tovább indulhat a kasmiri úton és felmegy ebbe a csodaszép hegyi országba, ahol nincs többé sem túlságos hőség, sem hetekig tartó esőzés.

XI. Régi idők emlékei az északi Pandzsábban.

Rávalpindit elhagyva vonatunk északnyugat-nyugati irányban halad tovább az Indus folyam és a határ felé. De most nem sokáig utazunk, mert nem messze Rávalpinditől igen érdekes és tanulságos látnivalók vannak. *Szeráj Kála* (Saraikala) állomáson leszállunk, hogy felkeressük a taxilai ásatások színhelyét. Az állomás közelében áll a taxilai múzeum, amelyben a kutatások folyamán felszínre került régiségeket helyezték el. A taxilai romok nagy területen vannak szétszórva és legalább egy napot rá kell szánnunk, hogy valamilyen jármű segítségével végigjárhassuk valamennyit.

Taxiláról több ízben megemlékeztünk, amikor a Pandzsáb történetét vázoltuk. Ez a név a görögös forma, a várost

eredetileg Takkaszilának nevezték úgy az indusok, mint a perzsák, de még ez is csak közhasználati elnevezés volt, a szanszkrit *Taksasila* népnyelvi változata. Alapításának, keletkezésének kora ismeretlen, de a Mahábhárata említést tesz róla, amiből arra következtethetünk, hogy már talán 1000 évvel Kr. e. is fennállt.* Kr. e. az V. század táján a perzsa Akhemenidák birodalmához tartozott, legalább is erre következtetnek a történészek Dáriusz perzopoliszi feliratainak alapján, amelyek «az új indiai szatrápiáról» is megemlékeznek. Taxilában fel is tártak egy arameus jelekkel írt óperzsa feliratot, amely a Kr. e. IV. vagy V. századból származik. A buddhista Dzsátakák (legendás történetek gyűjteménye) gyakran tesznek említést a Kr. előtti Takkasziláról. A város ebben az időben az északindiai műveltség és tudomány nagy központja volt, a buddhista szerzetesek vezetése alatt álló egyetemi jellegű főiskola felölelte az akkori India minden ismeretét; különösen az orvostudománynak — az *Ājurvédának* — voltak Takkaszilában kiváló tanítói és mesterei, de az irodalom, nyelvtudomány, bölcsélet, zene s a művészetek általában otthonra találtak az akkori idők fogalmai szerint egészen modern és magas színvonalú főiskolában. A régi Indiában körülbelül olyan ajánlólevél volt, ha valakire azt mondhatták, hogy «Takkaszilában nevelkedett», mint ahogyan az angolszász világban manapság mindennél többet jelent az oxfordi vagy cambridgei végzettség.

Említettük, hogy Nagy Sándor 326-ban Kr. e. bevonult Taxilába, mégpedig békésen, mert a város behódolt a görög hadvezérnek. A görög krónikások feljegyezték Taxiláról, hogy a kitűnően kormányzott város igen gazdag és népes volt, területei pedig az Industól a Hydaszpeszig, vagyis a Dzsélámgig nyúltak. A leírások azt is bizonyítják, hogy a városban az ősi hindu kultuszok mellett a perzsa tűztisztelet vallási szokásai is uralkodtak. Taxila királya, *Ambhi* (a görögök Omphis-a) hadilábon állt a Dzsélámon

* A Taxilára vonatkozó adatokat *Sir John Marshal* (a romok feltárója) «*A Guide to Taxila*» c. munkájának alapján közöljük.

túl uralkodó Puru (Pórosz) királlyal és egy másik szomszédos fejedelemséggel is; ez volt az oka, hogy szívesen látta a macedon hódító jövetelét és szövetséget kötött vele. A számtalan kis királyságra, államra oszlott India már akkor ugyanabban a gyengeségben szenvedett, mint később, a muzulmán hódítások korában, vagy még utóbb az angol előretörés idejében: mindig akadtak bennszülött uralkodók, akik a maguk apró viszályait és önös céljait szolgálva készségesen támogatták a benyomulókat. Csak így lehetett India óriási és népes területeit egyáltalán meghódítani, s ha Nagy Sándor hadserege nem lázadozik az ismeretlen világban való továbbnyomulás ellen, az indus uralkodók egymásközi torzsalkodásai már a macedon hódítónak lehetővé tették volna, hogy akkora birodalmat vessen uralma alá Indiában, mint akár a mogul császárok 1800 évvel később.

A görög hódítás eredményei nem voltak tartósak és Nagy Sándor keleti utódának, *Szeleukosz Nikátornak* sikertelen próbálkozásai után az Industól keletre és délre eső területek, tehát Takkaszila is, *Csandraguptának*, a hindu Maurja dinasztia alapítójának kezére jutott. A város ugyan a következő Maurja-császár uralma alatt lerázta magáról a jármot, de *Asóka*, a buddhizmus nagy pártfogója ismét behódoltatta. Asóka után, vagyis a Kr. e. II. és III. század fordulója táján Takkaszila ismét független lett, de mihamar áldozatul esett az Induson túli görög fejedelemségek előretörésének. Több mint egy évszázadon át uralkodtak görög fejedelmek Taxilában, míg aztán a *sakák*, vagyis szkithák és párthusok ki nem szorították a Pandzsábból az utolsó görögöket. Ettől kezdve az indopárthus, majd a kusán dinasztiák uralkodtak Taxilában is. Közben Kr. u. 44-ben meglátogatta Taxilát a *tyanai Apollonius*, s az ő feljegyzései is nagy, fejlett és mozgalmas életű városról számolnak be. A kusán *Kaniska* király alatt a Pandzsáb és Taxila is újabb fénykorát élte, mert az idegen származású uralkodó a buddhizmus lelkes pártfogója volt. Kr. u. 400-ban *Fa Hien*, a tanult kínai buddhista zarándok látogatta meg Taxilát, de nem számolt be róla részletesebben feljegyzései-

ben. A kusán uralom Kr. u. a III. század elején hanyatlóra fordult, majd az V. században végleg átadta helyét a benyomuló fehér húnoknak. Taxila sokat szenvedett a fehér húnok betörésétől és sok régebbi műalkotása elpusztult. A VII. században, amikor egy másik kínai zarándok, *Hszuan Tszang* meglátogatta a várost, Taxila már elvesztette önállóságát és a kasmiri királysághoz tartozott. A híres régi buddhista kolostorok és főiskolák nagy része ekkor már romokban hevert.

Innen kezdve az angol uralom bekövetkeztéig keveset tudunk Taxila sorsáról. Az összeomlott, földdel betemetett romokat csak az indus kincskeresők bolygatták. A brit uralom alatt jóideig nem történt komoly és rendszeres kísérlet a romok feltárására, jóllehet az ötvenes és hatvanas években egy környékbeli falusi vízhordó ember állandóan túrta a taxilai romokat és a felszínre hozott régiségeket jó pénzen eladogatta a kormányhivatalnokoknak és gyűjtőknek. Végre 1863-ban *Cunningham* tábornok, aki igen nagy érdemeket szerzett Indiában a régészeti kutatások terén, komoly érdeklődéssel fordult az északpandzsábi romok felé és kétségtelenül megállapította, hogy a történelmi Taxila maradványairól van szó. 1863 és 1873 közt, megszakításokkal, feltárta a legkönnyebben hozzáférhető dombokat, de még mindig nem történt intézkedés a romhelyek védelmére, úgyhogy Taxila egészen a legújabb időkig a környékbeli kincskeresők szabad prédája volt. Csak kb. 15 évvel ezelőtt látott végre hozzá *Sir John Marshal*, a kiváló kutató, az Archeological Department of India vezetője, hogy a taxilai romokat teljes egészükben feltárja, tudományosan átkutassa és a területet a további avatatlan bolygatásokkal szemben biztosítsa. Ő építtette fel a múzeumot is. Az év nagy részében — az esős évszaktól eltekintve, amikor a munkálatok lehetetlenné válnak — Sir John maga is családjával együtt a taxilai romok mellett épült házában lakott és az ásatásokat személyesen vezette.

Jószerencsém hozta magával, hogy Sir John Marshallal és családjával az egyik esős évszak idején már megismerkedtem Szimlában. Így aztán kedves és vendégszerető ismerő-

69. Gandhári stílusú szobor a taxilai múzeumban.

70. Részlet a taxilai ásatásokból. Buddhista sztupa és kolostor romjai.

71. A Pandzs Szaháb nevű szikh szenthely medencéje.

72. Idga, muzulmán alkalmi imaház.

73. Lallá Rukh sírja.

74. Attak vára az Indus folyam partján.

75. Az Indus folyam útja a lapályon.

76. Az Indus folyam hegyek közt.

sökhöz kopogtathattam be, amikor Taxilába megérkeztem. Sir John és Lady Marshal nagyon kedvesen fogadtak, maguknál tartottak, leányuk pedig személyesen mutatta meg nekem a romokat, mégpedig úgy, hogy autóján bejárta velem az egész óriási területet. Jobb és kellemesebb vezetőt igazán nem kívánhattam volna magamnak. Miss Margaret nagy hozzáértéssel, de a hivatalos vezetők száraz és unalmas darálása nélkül, valóban nagyon érdekesen ismertette a különböző romhelyek régészeti és történelmi jelentőségét s az ásatások menetét.

A taxilai romok egymástól kisebb-nagyobb távolságra vannak. A vasúti állomás közelében terül el a *Bhir* domb, nem messze ettől a *Szirkap* nevezetű feltárt városrész, a legnagyobb összefüggő romhely, amely valószínűleg az egykori város szívének felel meg. Nyilván azért maradt meg ez a rész aránylag a legépebben, mert a város legelőkelőbb negyede, központja volt, ahol kőből és égetett téglából emelt épületek álltak s ezek kevésbbé pusztultak el a sok évszázados földréteg alatt, mint a külvárosok szegényesebb házai, amelyek akkoriban is, mint a mai Indiában, nagyrészt bizonyára vályogból készültek. Ez a feltárt városrész igazán imponáló módon sejteti, milyen lehetett valamikor a híres Takkaszila. Szilárdan, kitűnően megépített falak, szabályos hálózatot alkotó, nyílegyenes, széles, kövezett utcák, tervszerűen elhelyezett háztömbök, a megmaradt földszintek és alagsorok kényelmes lakásai, jó beosztású szobái, kamrái és udvarai, a mai Indiában uralkodó állapotokhoz képest szinte modernnek nevezhető csatornázás, s általában minden arra vall itt, hogy Takkaszila kétezer évvel ezelőtt már valóban magasrendű civilizáció és kultúra színhelye volt. A feltárt városrész délkeleti sarkában áll az egykori királyi palota romja. Ennek az alapjai és falai olyan épségben kerültek elő a föld alól, hogy képzeletben könnyen rekonstruálhatjuk az egykori épület pompáját, s ami még ennél is többet jelent, fejlett építési módját.

A taxilai emlékek túlnyomó része természetből faragott kisebb-nagyobb kockák és égetett téglák kombinációjával épült. A régészek abból állapíthatták meg a külön-

bőző épületek keletkezésének korát, hogy milyen méretű kövek és téglák, milyen rendszer szerint kombinálva szerepelnek bennük. A feltárt feliratok és egyéb leletek vagy ismertetőjelek lehetővé tették, hogy egyes épületek keletkezési idejét megállapíthassák, aztán mihamar felfedezték, hogy a hasonló építkezési mód egyugyanazon kor épületeit jellemzi.

A romokkal teleszórt nagy területen nagyobb fontosságú a *Dharmarádzsika sztupa*, amely a Szirkap városrésztől délkeletre kb. egy km-nyire emelkedik. A sztupa, vagyis kőből, földből épített félgömbalakú tumulus a buddhista vallásos célú építmények egyik legjellemzőbb formája. A buddhista Ázsiában ma is mindenütt megtalálható Mandzsuriától le egészen Szilanig (Ceylon), ahol *dagóba* néven ismeretes. A Dharmarádzsika sztupa meglehetősen épségben maradt meg. A sztupák körül buddhista kolostorok (*vihárák*) épületei álltak, gyülekezőcsarnokokkal, szentélyekkel, a szerzetesek celláival. Több régi sztupa romjait sikerült feltárni s ezek nagy félkörben övezik az egykori város szívét. A Szirkap városrésztől északkeletre, kb. 3 km-nyire, a dombok közt áll a *Mohrá Morada sztupa* és a hozzá tartozó kolostorépületek romtelepe, még tovább északkeletnek a *Dzsaulián sztupa* és kolostor romjai következnek (70. kép). A Szirkap városrésztől északra kb. két km-nyire feltárták egy másik városrész falait és egyes részeit. Ezt Szirkusnak nevezik és valószínűleg más korban jelentette Taxila városát, mint a Szirkap-romhely. Ismeretes dolog, hogy a régi, hosszú évszázadokon át fennállt várostelepülések színhelyén több város követi egymást a korok folyamán. A szirkusi városrésztől északkeletre a *Lálcsak sztupa* és kolostor romjai fekszenek, de kisebb-nagyobb sztupák maradványai nyugat felől is jelzik az egykori terjedelmes város körvonalait. A sztupák, vallásos jelentőségű épületek lévén, mindig buddhista kolostorokkal kapcsolódtak és a nyugalmat kereső szerzetesek a város szélein vagy a várostól távolabbeső szép, erdős-dombos környéken építették föl viharáikat. A sztupák és kolostor-romok nagy köríve tehát az egykori város helyét rajzolja

körül. Érdekes a Szirkap városrésztől északra, kb. félkilométernyire meglehetősen épségben fennmaradt dzsandiáli *tűztemplom*-rom. Ez a perzsa Zarathuszttra-kultusz emléke és bizonyítéka annak, hogy a régi Taxilában a hindu és buddhista kultuszok mellett a perzsa Nap- és tűztisztelet is otthonos volt.

A különböző romhelyeken Sir John Marshal sok értékes régiséget talált, többek közt a már többször említett gándhári vagy másképpen graeco-indiai művészet sok jellemző és szép alkotását. A feltárt és helyreállított szoborművek részben a lelőhelyeken, a sztupák és kolostorépületek közt maradtak «in situ», részben — a letört vagy különálló darabok — a kis múzeumban nyertek elhelyezést. A múzeumban láthatók az ásatások folyamán napvilágra került régi szerszámok, eszközök, feliratos táblák stb. is. Finomművű ékszerek, filigrán aranyláncok, fülbevalók, kösöntyűk sorakoznak az üveges szekrényekben és nem egy köztük pontosan olyan rajzú, mint amilyeneket manapság is készítenek a pandzsábi bazárok arany és ezüstművesei. A szerszámok közt is nem egy meglepően hasonlít a ma használatos pandzsábi szerszámokhoz, eszközökhöz. Így pl. van a múzeumban egy jellegzetes ásólapát, amelynek a fokához vaskarikát erősítettek. Szakasztott ilyen ásókkal dolgozik a pandzsábi földmunkás ma is: a karika arra való, hogy kötelet kössenek az ásóhoz, mert így két ember kezelheti a szerszámot: az egyik belenyomja az ásót a földbe, a kiemeléskor aztán a kötélbe kapaszkodó másik fickó is segít. Könnyű elképzelni, hogy a pandzsábi élet mindennapos mozzanatai jóformán mitsem változtak az évezredek alatt és a taxilai romokat fantáziánk benépesítheti a mai India jólismert alakjaival, színeivel és jelneteivel.

A taxilai kincsek közül különösen érdekes a gándhári szobrászatnak egyik alkotása, a Mohra Morada kolostor helyén feltárt egészalakú szobor: ez a képmás nemcsak a görögös hatást mutatja, hanem az arcvonások határozottan hún-török jellegre vallanak (69. kép). Viszont a ruházat az ősi hindu hatást igazolja, s arra emlékeztet bennünket,

hogy az indo-árja kultúra rányomta bélyegét minden idegenfajú népre, mely Indiába jutott és előbb-utóbb behódolt az indo-árja, illetve hindu szellemnek. A szoboralakon látható, szoknyára emlékeztető ruhadarab nem egyéb, mint az India-szerte ma is használatos hindu *dhóti*, amelyet ugyan ma már kevesebb művészi érzékkel szednek redőkbe, de alig egy-kétszáz évvel ezelőtt egészen úgy viselték, ahogyan a szobron látjuk. A vállon átvetett, lelógó végű kelme is az ősi indo-árja viselethez tartozik és a *csaddar*-átvető formájában mai napig is fennmaradt. A különbség a régi és a mai hindu öltözködés közt főleg csak az, hogy a későbbi középpázsiai népek meghonosították Indiában az ingféle ujjas és a nadrág viseletét, de a templomi bráhmanok India-szerte ma is csak dhótit és a stólára emlékeztető muszlinátvetőt hordják, s ez a ruházat egészen úgy hat, mint a szoboralak öltözeke. A fejtetőn kontybakötött haj szintén régi indo-árja emlék és a hindu vezeklők közt manapság is általános, vagy jelképesen megmaradt az orthodox hinduk közt gyakori *csóti*, vagyis a fejtetőn meghagyott hosszabb hajfürt, csimbók alakjában.

Ha mindezt meggondoljuk, akkor India újabb, külön érdekességet kap szemünkben, mert igazolva látjuk azt, amit India szellemének kiváló ismerője, az angol F. W. Bain mondott: «Indiában ma is él az ókor» és ugyanazokat a jelenségeket, formákat és mozzanatokot láthatjuk a mai hinduk életében, mint amelyeket egykor Megaszthenész figyelt meg Indiában.

Elbúcsúzva Taxilától, tovább folytatjuk utunkat nyugat felé a Rávalpindi-Pésóar vonalon. De megint hamarosan megállapodunk, mert érdemes megtekintenünk *Hasszán Abdált*, ezt a kis falut, amelyben a multaknak két régi, érdekes emlékét látogathatjuk meg.

Az egyik ezek közül a *Pandzsza Szaháb* nevű szikh szenthely. Guru Nának emléke fűződik hozzá. A szikh vallás szentéletű alapítója sokat járt-kelt vándorolva, tanítva és térítgetve. A hagyomány szerint ezen a vidéken járva, nagyon megszomjazott, de csak egyetlen kis forrás kínálkozott, ahol szomját olthatta volna. Csakhogy a forrás

egy muzulmán szenté, úgynevezett *pir*-é volt és a pir megtagadta a vizet a hindu vezeklőnek tartott idegentől. Guru Nának szelíden intette a muzulmánt, hogy embertársainkon segítenünk kell, tekintet nélkül arra, ki legyen a gyámolításunkra szoruló, mert ez felel meg Isten törvényeinek. A pir kigúnyolta Nánakot és kihívóan szólította fel, hogyha csakugyan Isten útjain jár, akkor miért szorul az ő segítségére? Nának meg akarta leckéztetni a dölyfös muzulmánt és imájára a forrás nyomban elapadt. Nának kijelentette, hogy a forrás ezentúl a közeli hegyen fog felszínre törni és úgy is történt. A pir alázatosan hódolt az istenes ember előtt, mire Guru Nának rátette tenyerét a közeli sziklára, s a sziklából víz fakadt.

A szikhek utóbb ezt a sziklából fakadó forrást szenthelynek tekintették, sok hívő zarándokolt oda, lelki erősödést és betegségükre gyógyulást keresve. A hely neve is a legendára utal, mert Pandzsa Szaháb jelentése: «Az Úr tenyere». A szikla s a forrás köré márványmedencét és templomot építettek, a nagy udvart pedig zarándokok befogadására és ellátására szolgáló *dharamsálák* (zarándoktanyák) és közkonyhák veszik körül.

Mint a szikhek más szenthelyein, például az amritszári Aranytemplomban, a látogatónak itt is le kell vetnie lábbelijét, sőt harisnyáját is. Szigorú akáli-szerzetesek ügyelnek a rendre, kivont görbe karddal a kezükben. A kis templom csarnokában a Granth Szaháb szentkönyvén kívül a fönti legendára vonatkozó festmények vannak, amelyek a csoda különböző mozzanatait ábrázolják. A templom előtt van a márvánnyal szegélyezett négyszögletes medence (71. kép). Márványlépcsők vezetnek le a medence vizéhez, s az egyik hosszanti márványfal közepén bemélyedő fülke tátong. A fülke mélyén a meztelen sziklát látni, amelyből vastag vízsugár ömlik a medencébe, s a forrás fölött a nyers sziklában egy emberi kéz bemélyedt körvonalai láthatók. A szikhek hite szerint Guru Nának kezének nyoma maradt a kövön, amikor tenyerét rátette a sziklára.

A Pandzsa Szaháb szenthelyét is messze földről felkeresik a szikh hívők, s miután tiszteletteljesen körül-

járták a templomot és a medencét, megfürödnek a szent és csodatevő erejűnek tartott vízben. Néhány előkelő és gazdag szikh barátom társaságában látogattam meg a Pandzsa Szahábot, s ezért engem is megkülönböztetett szívességgel fogadtak. De azért odáig mégsem terjedt a barátságos fogadtatás, hogy megengedték volna nekem is a fürdést. Ez csak a szikhek kiváltsága. Csak annyit néztek el, hogy mezitlábosan a víz széléig lemenve a márványlépcsőkön, megmerítsem a kezemet és megmossam az arcomat. Ezt viszont látható elégedettséggel vették tudomásul, hiszen vallásuk megbecsülését látták viselkedésemben; más európainak, ha egyáltalán odavetődik, aligha jut eszébe az ilyesmi. Pedig semmivel sem férközhetünk közelebb az indusok szívéhez, mint azzal, ha megbecsüljük vallási szokásaikat.

Szikh barátaim persze mindnyájan megfürödtek, sőt velük együtt levetköztek és a medencébe szálltak kíséreik, a sofförök és szolgák is. Természetesen ezek is mind szikhek voltak. De eltekintve attól, hogy a vízben mindenekelőtt odamentek a sziklához és összetett kézzel meghajoltak a Guru tenyere előtt, máskülönben semmi ájtatosság nem volt a fürdőzésükben. Vidáman lubickoltak, hancúroztak a medencében, egymást locsolgatták és kergetőztek. Ezen senkisé ism ütközött meg. Én sem, mert tetszett nekem, hogy nincs a viselkedésükben képmutató, tettett ájtatoskodás. Megadták a tiszteletet a szent helynek, azzal elintézték a vallásos kötelességet.

Ez annál kellemesebben hatott reám, mert az idősebb, régimódi szikh urak közt nem egyszer akadtam a farizeus iskolapéldájára. Különösen egy ilyen úrra emlékszem. Szó szerint ráillett az, amivel Jézus jellemezte a képmutató farizeusokat: «Szeretik az első ülést a gyülekezetben; feltűnően imádkoznak, ahol mindenek láthatják; megszűrik a szűnyogot, de elnyelik a tevét; olyanok, mint a fehérre meszelt sírok, kívülről tiszták, de belül telve vannak undoksággal». A jó úr nagy tiszteletben állt a gyülekezet előtt és egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy ájtatosságát és lelkes hitét fitogtassa, de harácsoló, kapzsi üzlet-

ember volt és még a rokonait is megrövidítette, amikor csak módjában állt. Meg kell azonban adni, hogy a szikhek vagy a hinduk közt aránytalanul kevesebb a látszathívó, a képmutató, mint amennyivel a nyugaton találkozhatunk.

Hasszán Abdál másik régi emléke *Lalla Rukh sírja* (73. kép). Lalla Rukh szépséges muzulmán hercegnő volt és Kasmir muzulmán uralkodójának ígérték feleségül. A leány persze nem is látta még leendő férjét. A kasmiri fejedelem azonban elhatározta, hogy megszeretteti magát arájával és álruhában maga vezette a küldöttséget, amelynek a menyasszonyt királyi ura székvárosába kellett kísérnie. Útközben aztán, mint a vőlegény megbízottja, a hercegnő szolgálatára állt, mesékkel, elbeszélésekkel szórakoztatta és szépségével, viselkedésével, előkelő lényével lángoló szerelmet ébresztett maga iránt a fiatal nőben. Ez persze gyötrődött, hiszen véleménye szerint bűnös érzés lobogott szívében egy idegen férfi iránt, holott királyi urának tartozott hűséggel. Annál nagyobb volt aztán a boldogsága, amikor megérkezve az elébelépő fejedelemben felismerte szerelmesét. S az uralkodó is boldog volt, mert tudta, hogy felesége őt magát, a maga emberi mivoltában szereti. Ezt a félig meseszerű történetet angolul *Thomas Moore* írta meg «*Lalla Rookh*» c. elbeszélő költeményében. Az egykor szépséges királyasszony egyszerű sírja egy fallal körülvett szép, hangulatos kis kertben áll, nem messze a falutól. Poétikus hely, igazán alkalmas arra, hogy a romantikus történet hősnője pihenje ott örök álmát.

XII. Az Indus folyam környéke és az afghán határvidék.

Megint vonatra szállunk és most már megállás nélkül száguldunk a Pandzsáb nyugati határáig, az Indus folyamig. *Attak* (Attock) állomásán le kell szállanunk, mert az állomáson túl az új vasúti híd már összekötő kapocs a Pandzsáb és az *Északnyugati határtartomány* (Northwestern Frontier Province) között.

A Geat Trunk Road és a vasútvonal is Attaknál hagyja el a Pandzsáb területét. A vasúti hidat csak néhány évvel ezelőtt fejezték be. Nagyszabású alkotmány, emeletes híd: a vastraverzek és vasgerendamennyezet közé zárt belső részben az országút folytatódik, itt járművek és gyalogosok kelhetnek át, a híd tetején pedig, az úttest fölött a vasúti vágányok visznek keresztül a túlsó partra.

Ez a pont nagy stratégiai fontossággal bír, hiszen az út és vasút India legveszélyeztetettebb határvidékéhez, a Khaibár szoroshoz vezet. A hidat erősített hídfők biztosítják és Attak régi erődjében is britindiai katonaság állomásozik. Az erőd, amelyet egy még régebbi erőd újjáalakításával Nagy Akbár mogul császár emelt itt, hosszú évszázadok óta ugyanazt a szerepet játszotta, mint ma: India igazi határát, az Indus folyam vonalát védte. Nem messze az erődtől észak felé a folyam szétterül a sík vidéken, sekélyebbé válik, úgyhogy a száraz évszakban itt aránylag könnyen át lehet kelni. Attaktól északra vert hadihidat az Indus folyamon Nagy Sándor serege is. S ezen a tájon keltek át a határfolyón szinte kivétel nélkül mindazok a hódító hadak és hordák, amelyek a történelem évezredeinek folyamán a kincses Indiára áhítoztak.

Az attaki erőd (74. kép) valamikor tényleg komoly akadályt jelenthetett a támadók útjában. A modern hadviselés eszközei persze már nem riadnának vissza a középkori vár bástyáitól. Az angolok nem sokat változtattak az erődön, amelyet inkább csak a csapatok szállásául használnak fel. Ha ismét komoly támadás fenyegetné Indiát északnyugat felől, az attaki erőd egymagában nem sokat jelentene. De a vár az adott körülmények közt mégsem megvetendő erősség, hiszen a legvalószínűbb ellenséges betörést csak az esetleg felkelő pathánok vagy az afghánok intézhethnék ellene. Ezek pedig ma még nincsenek korszerű harciesszközökkel felszerelve. Különben is, az első védelmi vonal közvetlenül az afghán határon, a Khaibár szorosban és a Kábul folyó áttörésénél van; a határhegyek közt beton-erődítmények láncolata és megerősített britindiai katonai táborok állnak őrt.

Az attaki erőd a vasúti hídtól északra, a pandzsábi — bal — folyóparton emelkedik. Nagyon jó állapotban van, hatalmas falai, bástyái, kapui megmaradtak úgy, mint ahogyan a Mogulbirodalom idejében álltak. Az út a vár felé a folyam magas partján visz. Tongára kell ülnünk, mert forrón süt a Nap és meglehetősen hosszú út van előttünk. A tonga — egylovas, vászontetővel ellátott taliga — kimért ütemben igyekszik előre. A vár magasságába érve, messzire elláthatunk a folyó völgyben. Aztán a sötét falak alá érünk, lejtős úton megyünk tovább fölfelé a kapuig, de itt már a védőbástyák kétfelől bezárják az utat. A kapuhoz közeledve eszembe jut, hogy az erődöt — amely katonai állomás — nem szabad megtekinteni, csak ha külön engedélyt szerez az ember jóelőre az illetékes parancsnokságtól Rávalpindiben. Nem is szándékozom belopakodni — ez veszélyes volna erre felé, ahol a gyanus idegenben könnyen hajlandók kémeket, mégpedig orosz kémeket látni. A várkapu előtt megállunk, leszállok és kháki térdnadrágos, sportszerűen, csaknem katonásan szabott ruhámban, khákiszínű trópusi sisakkal a fejemen odamegyek az őrtálló szálaszikh közlegényhez. Kalapomhoz emelem az ujjamat, mire a katona merev vigyázállásba helyezkedik. Hindusztániul megkérdem, vajjon van-e rá mód, hogy az erőd parancsnokától engedélyt kapjak a vár megtekintésére, mert elmulasztottam az engedélyt Rávalpindiben beszerezni. A katona befelé mutat, hogy az őrségi épületben kérdezősködjem. Elindulok hát befelé, vállamon a fényképezőgéppel, ami súlyosbító körülmény, ha netán gyanusnak találnának. Délfelé jár az idő, a Nap forrón tűz alá. A levegő remeg, a távolabbi falak, fák táncot járnak a hőségben. Seholy teremtetett lélek. Nyilván mindenki, aki éppen nincs szolgálatban, a homályos, hűvös házakban lebzsel, a tisztek pedig az étkezőben vagy a szállásaikon üdítik magukat jeges whisky-szódával. De hát az ügyeletes tiszt bizonyára az őrségi épületben tartózkodik. Arra felé irányítom a lép-teimet, hogy az őrtálló katonánál ismét tudakozódjam. De alighogy a ház közelébe érek, a katona nagyot kiált és fegyverét maga elé emelve tiszteleg. A kiáltásra kirohan az

őrség, sorbaáll és feszesen tiszteleg, az altiszt turbánjához emeli kezét.

Ejnye, itt valami végzetes tévedés lehet! Az angol tisztek szolgálaton kívül nem igen járnak egyenruhában, talán összetévesztettek a derék szikh fickók valamelyik tiszttel? Másképpen nem tudtam volna megmagyarázni, miért részesítenek ilyen tiszteletadásban. Valahogyan annyira megilletődtem a fegyverbe ugrott őrség tisztelgésétől, hogy gondolkodás nélkül, önkénytelenül — talán háborús katonakorom reminiszcenciája? — szépen visszatisztelegtem és látva, hogy senkisémm állja utamat, senkisémm kérdezősködik, angol tiszt sem jelenik meg, nyugodtan tovább sétáltam befelé a várudvaron. Hátam mögött aztán felhangzott az újabb vezényszó, az őrség lelépett és csak az őrtálló katona maradt helyén.

Most már kissé nyugtalan érzés csiklandozta a gerincemet és a rekeszizmom táját... Hm, ebből baj is lehet. Mindegy, aki át mond, mondjon bét is, gyerünk tovább. Az áldott hőség megsegített, jó órahosszat tartózkodtam, jártam-keltem a várban, a bástyákon, mindenfelé, készítettem egy csomó felvételt is, de egyetlen tisztet sem láttam s az az egy-két közkatona, aki néhol felbukkant, bizonyára természetesnek találta jelenlétemet, hiszen hogyan is kerülhetett volna be idegen az őrség tudta nélkül? Végül aztán kísértáltam a várból, de az őrség újra fegyverbe ugrott és feszesen tisztelgett. No, gondoltam magamban, ide esetleg kének is könnyen bejuthatnának így délidőben, a hőséggel szövetkezve. Büszkén távoztam, azzal a tudattal, hogy egy órahosszat magasrangú angol tiszt szerepét játszottam...

A vár bástyáiról pompás kilátás nyílik az Indusra. Messzire elszáll a pillantás észak felé, ahol a folyam szétterül széles, homokos medrében és zátonyok közt kanyarog (75. kép). Ez a táj pontosan ilyen lehetett akkor is, amidőn Nagy Sándor görög hoplitái és perzsa íjászaik átkeltek az Induson. Javíthatatlan romantikus létemre jóideig elmerengtem ott a várfokon és képzeletben visszaszálltam a több mint kétezer esztendő előtti világba. Ott láttam a

síkon a görög és macedon hadakat, amint a győzelmes hadjáratok veteránjai az imént vert gerendahídon átvonulnak az ígéretes, titokzatos India földjére. Európa első hírnökei a távoli Keleten... És szinte eleven valóságban véltem látni a tisztek és testőrök csillogó páncélú csoportjának élén azt a szélesvállú, oroszlánfejű, pompás fiatal férfit, aki bikanyakú, büszkejárású paripáján ülve akkor is vezérnek tetszett volna, ha nem veszik körül a görög és perzsa főtisztek. Az ifjú merész tekintete India földje felé száll és nagy álmok tükröződnek benne... Egy óriási világbirodalom, amely egybefogja Európa és Ázsia egész ismert vagy sejtett világát! De a nagyszándékú hódító feje fölött sötét felhő lebeg: a végzet — a görög *ananké*, a hindu *karma* egyértelmű sorstörvénye — és indiai diadalai az utolsók lesznek életében... A telivér paripa, a híres Bukefalosz, amely győzelmesen hordozta két világrészben a hódítót, véresen összeomlik alatta és pora eggyéválík India földjével... A legerősebb íjjat is csak addig lehet feszíteni, ameddig az ív bírja, akkor összeroppan. Nagy Sándor élete legmagasabb ívelésének tetőpontjához ért és nemsokára leáldozik, eltűnik, mint az üstökös. India pedig, mint mindig, túléli hódítóját...

 Az Indusvölgy tájképén valami különös, vibráló, fehér pára ül, mintha az elmúlt évezredek és a történelmi távlatok csillogó köde borulna fölébe. Így hömpölygött ez a folyam évezredek óta és a természet örök közönyével látta az egymást követő népeket, fajokat. És így fog morajlani akkor is, amikor majd Nagy Sándor keleti álmának modern, sikeres megvalósítója, az angol világbirodalom szintén csak emlék lesz a történelem késői lapjain, s amikor talán majd az eljövendő évezred idegen vándora, végignézve a folyamon, úgy fog visszagondolni korunkra, mint én most Nagy Sándor éveire...

Délre, az attaki híd alatt összeszorul az Indus ágya, kopár, rideg szirtek magasodnak vize fölé (76. kép). A folyam szilajul kavargva, örvényeket hányva harsog tovább útján, amely a világ legmagasabb hegységéből a tengerig vezet. Ezen a sustorgó, titokzatos, fenyegető vizen eresz-

kedett alá egykor a görögök hajórajja, amikor a tenger felé vágató folyóval együtt elhagyták India földjét.

Ma vasút kanyarog végig a folyam mentén, északról délnek, *Déra Gházi Khán* magasságáig, ott aztán elhagyja a folyó völgyet és csak vízi járművön követhetjük az Indust egészen a Pandzsáb legdélibb határáig, ahol *Szind* területére lép. De előbb még felveszi az egyesült Ötfolyó vizét. A Csenáb még a Pandzsáb szívében egyesül a Dzsélammal, valamivel délebbre a Rávi is a Dzsélamba torkol, s ez jó darabon szinte párhuzamosan az Indussal folytatja útját, míg végre a Pandzsáb déli határát jelző Szatledzs-essel egyesíti vizeit. A Szatledzs még a keleti Pandzsábban magába fogadja a Biászt, s így a Szatledzs és Dzsélam egyesült ága mind az öt pandzsábi folyó vizét hömpölygeti az Indus felé. Ez az egyesült legelső folyamág a régi India *Pancsaná-dija*, «Ötfolyója».

Bejártuk az Ötfolyó országát, végiglátogattuk legjellegzetesebb, legérdekesebb vidékeit, városait. Az egész Pandzsábot azonban kötetek sorában sem lehetne leírni, hiszen hatalmas terület, népes ország, amelynek valóban csak a keresztmetszetét adhattuk, amint nagy lépésekkel áthaladtunk rajta.

Nem tartozik ugyan a Pandzsábhoz, de történelmi és földrajzi tekintetben annyira szoros kapcsolatban áll vele az *Északnyugati határvidék*, hogy legalább nagy vonásokban vele is meg kell ismerkednünk, különben a Pandzsábról sem alkothatnánk magunknak egészen helyes és világos képet.

Ez az északnyugati területsáv, amely az afghán határszéli hegyvidék és az Indus folyam közt húzódik, nagyjából észak-déli irányban, ősidők óta az ütköző szerepét játszotta India és Közép- vagy Nyugat-Ázsia közt. Ismételten rámutattunk, hogy ez volt az India felé igyekvő hódítóhadak útja az ősidőktől kezdve a XIX. század elejéig, amikor a legújabb hódító, az angol, kelet és délkelet felől elérve a Pandzsábot, lezárta — legalább belátható időre — India északnyugati kapuját.

Az Északnyugati határvidéknek csupán az Indus

mentén végighúzódo hol szélesebb, hol keskenyebb sávja áll közvetlen britindiai kormányzat alatt. Az afghán határhoz közeleső sáv ma is szabad törzsterülete a pathánoknak. Ez a harcias, függetlenségére féltékeny nép a teljes egészében lefegyverzett Brit-India területén is meg tudta őrizni önállóságát és nem engedte kicsavarni kezéből a fegyvert. Primitív kultúrfokon áll, ma is úgy él, mint amikor ősei Nagy Sándor hadaival megütköztek, a különbség csak annyi, hogy a vitéz, edzett pathán harcosok azóta felcserélték az íjját az új idők löfegyverével. De ezzel éppoly halálos biztonsággal bánnak, mint egykor a nyíllal az *apiriták* vagy a *szattagák*.

Több nagy törzsük van, köztük mai napig is első helyen állnak a görög feljegyzésekben szereplő *apiriták* és *szattagák* utódai: az *afridi* és *sattak* törzsek. De ott vannak még a móhmandok, a veziriek és még egy sereg más pathán törzs. Megőrizték ősi törzsi jellegüket és szokásaikat. Minden pathán férfi született harcos és a fegyverforgatást tekinti legfőbb hivatásának, még akkor is, ha egyébként a földművelő vagy a kalmár békésebb foglalkozását űzi. A legtöbb törzs hazája kopár, meddő hegyvidék, s éppen azok a törzsek a leg-harciasabbak, amelyeknek nem jutott bőven megművelhető föld, legeltetésre alkalmas rétság, hiszen ezek mindig harácsolásra, portyázó rablóhadjáratokra voltak utalva. Az afridi-pathánok szükség esetén húszezer férfit szólíthatnak fegyverbe és a legkopárabb tájakat, a Khaibár szoros környékét lakják. Falvaik megannyi erődhöz hasonlítanak. Magas, erős falak övezik, nagy vaszsögekkel kivert súlyos kapuk riasztják vissza a hivatlan látogatót és a falak fölé emelkedő őrtornyokban fegyveres legények tartják szemmel a környéket. Mindenki gyanús, aki nem törzsbeli, mi több, még a törzs más csoportjaihoz, az altörzsekhez — a *khél*-ekhez — vagy más faluhoz tartozó pathánok is csak addig számítnak testvérnek, amíg a szomszédos törzsek vagy falvak közt békesség uralkodik. Hanem ez a béke nagyon könnyen felborul a pathánok közt. A vérbosszú szent kötelessége minden pathán férfinak és ha két nemzetség közt megindul végzetes útján a vérbosszú, akkor igazán el lehet

mondani, hogy «ki tudja, hol áll meg». Könnyen viszályba keveredhetik a harcban álló két nemzetség faluja, altörzse is egymással. És ilyenkor nincs könyörület. Formális ostrom alá fogják a gyengébb fél faluját és jaj mindenkinek, ha a támadóknak sikerül bevenniük a megerősített községet. De ha külső ellenséggel kell szembeszállni, vagy valami kifelé irányuló portyázó hadjárat kecsegtet bőséges zsákmánnyal, akkor az egész törzs összefog, sőt a többi pathán törzs is szívesen résztvesz a kalandban.

A pathánok még mindig nem látták be, hogy az angolok túlerősek hozzájuk képest. Nyugton maradnak, amíg Indiában minden rendben megyen, de ha valami zavart vagy mozgolódást sejtene, akkor felébred bennük a régi hajlandóság arra, hogy lecsapjanak a pandzsábi határvidékre és kifosszák a védtelen falvakat. Így tettek a világháború alatt is, amikor azt gondolták, hogy az angolokat túlságosan lekötik a tengerentúli problémák, s megpróbálkoztak a felkeléssel alig egypár évvel ezelőtt megint, amidőn a pánindiai nemzeti mozgalom újra megindult és Indiában összeütközésekre került a sor az elégedetlenkedők és a katonaság közt. Még nem is olyan régen, sokszor győzelmesen helytállhattak a britindiai csapatokkal szemben, mert a vad, szagatott hegyi terepen ők voltak otthon, ismerik a hegység minden zegét-zúgát, búvóhelyét, s a guerilla-harcban nagyszerűen ki tudták használni ezt az előnyt. Lesből, biztos, megközelíthetetlen állásokból puskáztak a britindiai csapatokra, még pedig eredményesen, mert a pathán nehezen jut lőszerhez és ezért már kora ifjúságában megtanulja, hogy a tölténnyel takarékosan, gazdaságosan kell bánnia, vagyis ha már lő, akkor találnia is muszáj. Csak a világháború óta áll megfelelő harcieszköz az angolok rendelkezésére, hogy a pathánokat sakkban tarthassák. Ez a *repülőgép*. A repülőgépek, amelyeket a pathánok eleinte «repülő dzsinneknek» néztek, kifürkészhetik táborhelyeiket a másképpen megközelíthetetlen sziklák közt és bombákat ejthetnek soraik közé. A repülőgép segítségével sikerült is szétoszlásra, visszavonulásra kényszeríteni a pathánokat. De végképpen pacifikálni, lefegyverezni és engedelmességre szorítani őket,

ez megint más feladat lett volna. Az angolok politikai okossága belátta ezt és meg sem kísérelte, hogy a szabad törzseket teljesen behódoltassa. Éppen csak arra ügyelnek, hogy a pathánok bajt ne okozhassanak, egyébként békében hagyják őket. Inkább szelídebb, békésebb eszközökkel próbálják magukhoz édesgetni és átformálni a pathánokat. Pésóar (Peshawar, az Északnyugati határtartomány fővárosa) mellett, a szabad törzsi terület határán nagy és modern kollégiumot létesítettek a háború után; ez az *Islamia College*, amelynek célja az, hogy a pathán törzsfők és khánok fiait korszerű nevelésben és oktatásban részesítse. A kollégiumot nem védik sem erődítmények, sem csapatok; teljesen védtelenül áll a törzsi terület határán. S éppen ez tette meg a maga hatását a pathánokra. Egyre több pathán ifjú kereste fel az intézetet, ahol az évek multával az oktatás az egyetemi fokozatig fejlődhetett. Az Islamia kollégium szintén a pandzsábi egyetemhez, a lahori központhoz tartozik. Angol és indus muzulmán tanárok oktatják és nevelik a pathán nemesifjakat. És nem eredménytelenül, mert már nem egy tagja az ifjabb nemzedéknek fölismerte a kultúra előnyeit. Egyes fiatal törzsfők, akik már a kollégiumban nevelkedtek, bevezették honi területükön a kötelező nép-oktatást is. Így remélik az angolok, hogy a pathánokat a tudás és civilizáció eszközeivel lassanként megszelídíthetik. Ma ugyan ez még nem ment végbe és nem egy pathán diák szökik haza a kollégiumból, ha a vérbosszú kötelességteljesítésében reákerül a sor, s az sem volt ritka dolog az elmúlt években, hogy az intézeti főépület tetejéről éjszaka jól láthatták a messzeségben égő falut és hallhatták a puskaropogást.

A vasutat úgy tizenöt évvel ezelőtt kiépítették a szabad törzsterületen át, egészen a Khaibár szoros afghánisztáni végéig, a határig. Ez India legfontosabb stratégiai vasútvonala. A szoroson átvonuló ősi karavánutat is széles, modern úttá építették ki az angolok. A legújabb időkig sok veszély fenyegette az errefelé járó kereskedelmi karavánokat. A szoros vidékének lakói, a marcona pathánok nem egyszer megrohanták a karavánokat, leöldös-

ték az ellenállókat, aztán a zsákmánnyal eltűntek a hegyek közt. Az angolok végre ezt a veszedelmet is kiküszöbölték, még pedig nagyon praktikus és szellemes módon: megegyeztek az afridi törzsszel, hogy ez vegye át a szoros, illetve a karavánút védelmét és biztosítsa a járókelők bántatlanságát. Ennek fejében bizonyos évi zsoldot, ruházatot, fegyvert és löszert kapnak és azóta a *khasszadárok* — az útbiztosító afridi harcosok — állig felfegyverkezve őrködnek a szorosban, végig a karavánúton. Nincs is baj, hiszen ki raboljon, ha a rablók maguk a rend őrei lettek? De nem volna ajánlatos letérni a szabad törzsterületen átvivő útról. Az afridiak csak az út biztonságaért szavatolnak, az úttól jobbra és balra már nem állnak jót semmiért.

Az afghán határig vivő vasút is élénken visszatükrözi az itt uralkodó állapotokat. Csak hatósági engedéllyel lehet utazni rajta és az egyes állomásépületek olyanok, mintha erődök volnának. Acél kapuk és löréses acélablaktáblák védik az épületeket, s a vasúti szolgálat felszereléséhez géppuskák is tartoznak. A szoros közepetáján nagy brit-indiai táborhely van, ahol angol, szikh és gurkha csapatok állomásoznak. Nagyobb őrállomás van az afghán határon is. A pathánokkal és az afghánokkal szemben csak a szikh és gurkha katonaságot lehet megbízhatóan felhasználni, mert ezek nem muzulmánok. A pandzsábi muzulmán ezredek esetleg rokonszenvezni találnának hitsorsosaikkal, ha netalán összeütközésre kerülne a sor köztük. A szikh azonban hűséges, kemény harcos; pompás katonák a mongolos képű, kistermetű, zömök, de izmos és rettenthetetlen gurkhák is. Ezek a nepáli vidékről valók, hinduk, részben buddhisták, s a szikhekkal együtt nem túlságosan lelkesednek a muzulmánokért. A gurkha katona felszereléséhez tartozik ősi fegyverük, a nagy, görbe kés is, a kukri, amellyel mesteri módon tudnak bánni, legalább olyan jól, mint a pathánok az ő híres kindzsáljukkal.

Ez a vidék a szó szoros értelmében India vadnyugata. De az Induson túl, a Pandzsábban már béke és nyugalom honol és ha a nép minden rétege nincsen is feltétlenül meg-

elégedve a brit uralommal, a «Pax Britannica» mégis megvédi földjüket az Északnyugat ősi fenyegetésével szemben és lehetővé teszi, hogy India népe fejlődjön, tanuljon és egy jobb jövő eljöveteleért munkálkodjék.

A Pandzsáb határa élesen kettéválasztja Ázsiát ezen a vidéken: az Industól nyugatra és északra a még nyers, zabolátlan, forrongó, fenyegető ázsiai erők megtorpannak és még hosszú időközön át nem zavarhatják meg India nyugalmát és jelen fejlődésének menetét. S ezalatt az Indus folyam védőgátja és a Himálaja áthághatatlan bástyafala mögött végbemehet az a csodálatos folyamat, amely két világot hoz fokozatosan közelebb egymáshoz, s amelyről Rabindranath Tagore találóan mondhatta, hogy «korunk legnagyobb történelmi eseménye a Kelet és Nyugat találkozása Indiában».

S ebben a nagyhorderejű folyamatban, amelynek — reméljük — áldásos kihatása lesz az eljövendő korszakra, elsőrendű fontosságú szerepet játszik a Pandzsáb, az Ötfolyó országa.

KÉPEK JEGYZÉKE.

	<i>Oldal</i>
1. Öntözőcsatorna a Pandzsábbbban	8
2. Pandzsábi vasúti állomás	8
3. Délpandzsábi legelő	8
4. Előkelő lahori hindu, aki még ragaszkodik a régi szokásokhoz ..	8
5. Városi muzulmán, fél indus, fél európai ruhában	8
6. Pandzsábi közsorsú hinduk	8
7. Hindu szolgál	24
8. Pandzsábi muzulmán család	24
9. Vezir Khán mecsetje Lahorban	24
10. A lahori Hazuri Bágh, háttérben a nagymecsettel	24
11. A lahori «Aranymecset»	24
12. A «tükörpalota» előcsarnoka	24
13. Randzsit Szingh síremléke Lahorban	40
14. A Badsáhi Maszdzsid kapuja	40
15. A Badsáhi Maszdzsid, nagy muzulmán ünnepen	40
16. A «tükörpalota» a lahori várban	40
17. Kis mecset a Sáhdera kertben.	40
18. Dzsehángir nagymogul síremléke a lahori Sáhdera kertben	40
19. A lahori Salimár kert	56
20. «Kim ágyuja» Lahor egyik terén	56
21. A Pandzsábi Múzeum Lahorban	56
22. A Pandzsábi Egyetem főépülete Lahorban	56
23. A «Panjab Chiefs' College» főépülete Lahorban	56
24. A Lawrence Hall a lahori Lawrence parkban	56
25. Indus zenekar egy lahori előkelőség kertjében	56
26. Régimódi vendégség egy gazdag lahori úr házában	56
27. Szikh szerdár a múlt század ötvenes éveiből	72
28. Modern szikh szerdár, angolos lovaglóruhában	72
29. Régimódi szikh szerdár (főnemes)	72
30. Pandzsábi hindu vezeklő (szádhu)	72
31. Jómódú szikh családból való kisfiú	72
32. Szikh szerdár	72
33. Szikh családfő a Granth Szaháb szentkönyvet olvasva	88
34. Akáli (szikh harcias szerzetesrend tagja)	88
35. A szentkönyv olvasására magánházbán összegyűlt szikhiek	88
36. Az amritszári szent tó részlete a Bábá Atal toronnyal	88
37. A szikhiek «Aranytemploma» Amritszárban	88
38. Pandzsábi fejedelmi családból való hölgy	104

	<i>Oldal</i>
39. Mozgalmas élet az amritszári bazárban	104
40. Egy amritszári műkereskedésben	104
41. Az amritszári Khálsza kollégium	104
42. Régi nemesi udvarház tetőerkélye egy pandzsábi faluban	104
43. Az «egyetemes vallás» temploma egy dzsalandari szikh főúr kert- jében	104
44. Szimla főútja, a Mall	104
45. Szimlában a hátszló a leggyakoribb közlekedési eszköz	113
46. A szimlai Observatory Hill, hátul fenn az alkirályi palotával ..	113
47. Szimlai uriház	113
48. Várakozó riksák az alkirályi palota kapuja előtt	113
49. Őrségváltás az alkirályi palota előtt	113
50. Himalájai tájkép Szimlában	113
51. Az esőfelhők megülik Szimlát	113
52. Majmok etetése a szimlai Dzsákó hegyen lévő hindu templomban	120
53. A kapurthalai mahárádzsa palotája	120
54. Hindu templom Kapurthalában	120
55. Hindu templom Patiála mellett	120
56. A patiálai mahárádzsa modern palotája	120
57. Részlet a mahárádzsa híres rendjel-gyűjteményéből	120
58. A régi vár Patiálában, a város közepén	120
59. «Kábuli» típusú nagy lakósátor	136
60. A lakósátor belseje	136
61. Britindia főhadparancsnoka szemlét tart a patiálai haderő fölött	136
62. Régimódi ünnepi lakoma a patiálai palotában	136
63. Patiálai kertrészlet	136
64. Hindu halottégetés	152
65. Udvari elefánttelep Szangrurban	152
66. A patiálai mahárádzsa kastélya Pindzsorban	152
67. A szangruri Lál Bágh kert, háttérben a trónterem épületével...	152
68. Részlet Rávalpindi régi városnegyedéből	152
69. Gándhárái stílusú szobor a taxilai múzeumban	168
70. Részlet a taxilai ásatásokból	168
71. A Pandzsza Szaháb nevű szikh szenthely medencéje	168
72. Idga, muzulmán alkalmi imaház	168
73. Lallá Rukh sírja	168
74. Attak vára az Indus folyam partján	168
75. Az Indus folyam útja a lapályon	168
76. Az Indus folyam hegyek közt	168
A Pandzsáb térképe	a kötet végén.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
I. Az Öt Folyó országa	5
II. A Pandzsáb a multban	11
III. Úton a főváros felé.....	43
IV. A régi Lahor	55
V. A modern Lahor	78
VI. A szikhek és szent városuk, Amritszár	91
VII. A Pandzsáb szívében	110
VIII. A pandzsábi Himálaja vidék	123
IX. A délpandzsábi bennszülött-államok	134
X. Az északi Pandzsáb felé	150
XI. Régi idők emlékei az északi Pandzsábben	165
XII. Az Indus folyam környéke és az afghán határvidék .	175

